

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1888

bron

Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 21sten Juni 1888, in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. E.J. Brill, Leiden 1888

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002188801_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

**Handelingen der Algemeene vergadering van
de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde te Leiden, *gehouden aldaar den 21sten
Juni 1888, in het gebouw van de Maatschappij
'tot Nut van 't Algemeen.'***

Tegenwoordig de Leden van het Bestuur: Dr. J. Ten Brink, Voorzitter; Dr. C.P. Tiele; Dr. J.G.R. Acquoy; D. Hartevelt, Penningmeester; Dr. A. Kluyver, Secretaris-Bibliothecaris.

De Leden: Dr. R. Fruin; D.F. Van Heyst; J. Tideman; A. Winkler Prins; A.L.H. Ising; Dr. H.G. Hagen; Dr. W. Scheffer; Dr. W.C. Van Manen; Dr. J. Offerhaus Lz.; Dr. H. Oort; J.H.W. Unger; Dr. W.N. Du Rieu; H. Th. Boelen; A.W. Sijthoff; Mr. Ch. M. Dozy; F. De Stoppelaar; Dr. S.G. De Vries; Mr. S.J. Fockema Andreae; Dr. W. Pleyte; Mr. Th. H.F. Van Riemsdijk; F. Smit Kleine; E. Seipgens; Mr. M.G.L. Van Loghem; M.J. Mees, Dr. F. Pijper; W.C. Capel; Mr. A.W. Jacobson; P.A.M. Boele van Hensbroek; Dr. W.P.C. Knuttel; M. Henriquez Pimentel; Dr. M.F.A.G. Campbell; Dr. J. Dyserinck; Dr. A.P. Van Aken; Mr. A.A. De Pinto; Mr. C.H.B. Boot; Dr. W.B.J. Van Eyk;

J.H. Krelage; Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford; F.S. Van de Pavord Smits; C.J. Gonnet; Mr. C. Bake; Dr. G.J. Dozy; J.J.A.A. Frantzen; J.F. Gebhard Jr.; R.W.P. De Vries; D.C. Meijer Jr.; J. De Fremery; P.H. Witkamp; H.M. Werner; A.A. Vorsterman van Oyen; J.H. Hingman; P.M. Netscher; J.F.W. Conrad; J.G. Frederiks; Mr. D. Van Eck; J.H. Meijer; A. Van Eck; L.D. Petit; B.G. De Vries van Heyst; Dr. W.H.D. Suringar; D. Henriquez de Castro.

[Toespraak van de voorzitter J. ten Brink]

Te 11 uren opent de Voorzitter de Vergadering met de volgende Toespraak:

Mijne Heeren, Geachte Medeleden!

Voor de honderd-één-en-twintigste maal wordt de jaarlijksche vergadering der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde geopend met een hartelijken welkomsgroet van den Voorzitter.

Voor al aan de Leden, die van elders komen, breng ik dien groet met dubbele dankbaarheid, daar zij door hunne opkomst in zoo grooten getale de beteekenis en de werkkraft onzer jaarlijksche vergadering aanmerkelijk verhoogden.

Ook aan onze Leidsche medeleden breng ik denzelfden groet - en gaarne had ik daarbij een buitengewonen welkomsgroet gericht tot een onzer medeleden in het bestuur dezer Maatschappij, aan onzen hooggeschatten De Vries, die, hoewel aanvankelijk hersteld uit de hoogst ernstige ziekte, welke hem weken lang heeft gefolterd, zich nog niet in ons midden mag bevinden. Ik spreek, zonder eenigen twijfel, uit naam van al de hier aanwezige leden, zoo ik, bij een hartelijken gelukwensch met zijn herstel, de hoop durf koesteren, dat hij nog in lengte van jaren moge gespaard worden voor de Leidsche Universiteit, voor de wetenschap, voor het hem zoo dierbaar 'Woordenboek', voor zijne talrijke vrienden, voor zijn gezin!

Het honderd-één-en-twintigste jaar van ons bestaan is

vervlogen, en kenmerkte zich uit den aard der zaak niet door schokkende of tragische gebeurtenissen. Terwijl op staatkundig tooneel elders treffende dingen geschieden - terwijl een geheel volk in diepen rouw gedompeld bij felle winterkoû en sneeuw een hoogbejaarden Heldenkeizer naar zijne laatste rustplaats brengt; terwijl zijn opvolger, worstelend met eene sleepende, verraderlijke kwaal, uit hoog plichtgevoel van het zoete Zuiden naar het kille Charlottenburg snelt, en ieders medelijden maar ook een ieders bewondering verwerft, om weinige dagen geleden, na heldhaftig lijden, na eene regeering van enkele maanden, gelaten te sterven; - terwijl in ons vaderland de zegeningen eener met tijd en vlijt hervormde Grondwet zich openbaren in algemeene verkiezingen voor de Staten-Generaal; - zette de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde haar rustig bestaan zonder schokken voort.

Toch bleef ook onzer Maatschappij haar eigenaardig lief en leed niet gespaard.

De verlopen jaarkring kenmerkte zich door het verlies van dertien gewone leden en van één buitenlandsch lid.

Onze Maatschappij heeft den dood te betreuren van Mr. L. Oldenhuis Gratama, den bekenden Drentschen rechtsgeleerde, den ijverigen volksvertegenwoordiger, die gedurende de zittingen der Tweede Kamer zich door zijne onvermoeide werkzaamheid en mildvloeiende welsprekendheid onderscheidde; - van den Rosendaalschen predikant H.W.T. Tydeman, die der Geschiedenis onzer Letteren uitnemende diensten bewees door de uitgaaf der briefwisseling van Mr. Willem Bilderdijk met de Hoogleraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831; - van Mr. L.P.C. van den Bergh, den bescheiden en degelijken geleerde, den door en door bekwamen Rijks-archivaris, wiens beeld met zoo spre-

kende trekken door onzen Fruin voor zijne medeleden der Koninklijke Academie van Wetenschappen werd geschilderd; - van den smaakvollen beoefenaar en begunstiger der Letteren, J.A.F.L. Baron van Heeckeren; - van den romanschrijver en kindervriend Jan Christoffel Gewin; - van Mr. Jacob Jan Leonard de Bruyn Kops, oud-referendaris bij het departement van finantiën, oud-hoogleraar in de Staathuishoudkunde aan de Polytechnische school te Delft, sedert bijna twintig jaren afgevaardigde van het district Alkmaar voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, een man, die vooral door zijn handboek over de *'Beginselen der Staathuishoudkunde'*, door de stichting van het tijdschrift: *'De Economist'*, zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt ten opzichte der wetenschappen van den Staat en van de Maatschappij; - van den Warmondschen hoogleraar J.W.L. Smit; van twee Haarlemsche rechtsgeleerden, Mr. H. Gerlings Jz., en Mr. J.J. Enschedé; - van den Haagschen Letterkundige J.A. de Bergh, die voor zijne opstellen den sprekenden titel van: *'Penkrassen'* had gekozen; - van Mr. Sebald Jean Everard Rau, bijna negentig jaren oud, den smaakvollen beoefenaar der classieke letteren, die Vergilius' *'Aeneis'* metrisch vertolkte, en van wien Geel placht te getuigen, dat hij 'een streng grammaticus en teeder zanger' was; - van Mr. M.G. van der Linde, den algemeen hooggewaardeerden Haagschen rechtsgeleerde, die als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal zoovele jaren tot die 'oude Garde' behoorde, welke Thorbecke's vrijzinnige staatsleer trachtte te doen zegevieren in 's Lands vergaderzaal. -

Reeds meende ik de lijst onzer dooden met dit twaalfstal te kunnen sluiten, toen tien dagen geleden de treurmaar tot ons doordrong, dat Mr. Carel Vosmaer, uw aller vriend - ook de mijne sedert eene kwart eeuw -

Montreux was ontslapen. Met buitengewonen weedom ontvangt onze Maatschappij het bericht van dit onherstelbaar verlies. Vosmaer's diep betreuenswaardig verscheiden laat eene leegte na, die niet aangevuld kan worden. Zijn arbeid was van drieërlei aard: wetenschappelijk, critisch-aesthetisch en scheppend. *Wetenschappelijk* heeft hij een uitstekenden naam verworven, niet het minst buiten ons vaderland, door zijn '*Rembrandt Harmens van Rijn, sa vie et ses oeuvres*'; door zijne '*Verhandeling over Frans Hals*'; door zijne '*Hedendaagsche Schilders.*' *Critisch-aesthetisch* begon hij in 1856 met: '*Eene studie over het Schoone en de Kunst*', in zuiver bespiegelenden trant geschreven, half Platonisch, half Hegeliaansch van inhoud. Later deze al te hooge vlucht naar het Ideale temperend, werd hij een bezadigd voorstander van het Grieksch ideaal der schoonheid naar de heldere empirische verklaring van Aristoteles. Zijne wekelijksche '*Vlugmaren*' in den '*Nederlandsche(n) Spectator*' gaven gedurig de meest afdoende bewijzen van zijne steeds toenemende Helleensche stemming. Al de groote vraagstukken van Staat, Kerk, Kunst en Wetenschap trokken hem aan, en steeds bleek het, dat zijne geestkracht toenam, dat zijn oordeel dieper werd, dat zijne wereldbeschouwing in harmonie had gewonnen.

Scheppend schonk hij aanvankelijk korte verhalen en korte gedichten in vrije *metra*; maar trad daarna plotseling te voorschijn met zijn '*Londinias*' in Homerische hexameters - de onnavolgbare, humoristische reisbeschrijving, de meesterlijke schildering der Londensche avonturen van:

'Het reizend viertal,
Donkergelokte Oilmos, Neaules de ijrende snelvoet,
Porthmos de oudheidsvriend en de kunstdoorvorscher
Aloopex' -

en verheugde hij ons eindelijk met zijn roman: *'Amazone'*, vrucht eener Italiaansche kunstreis, en met eene liefelijke idylle *'Nanno'*, opgesteld onder bescherming der Homerische Muzen.

Scheppend, maar in geheel anderen zin, verwierf hij hoogen lof door zijne vertolking van Homerus. Wij hebben allen zijne *'Ilias'* gelezen, het handschrift van zijne *'Odyssee'* laat hij stervend na aan zijn vaderland. Mevrouw de Stael-Holstein heeft volkomen terecht gezegd, dat meesterlijke vertolkingen van meesterlijke uitheemsche scheppingen der Letterkunde een volk meer baten dan middelmatige oorspronkelijke werken. Nederland heeft dit tot zijn onschatbaar voordeel aan zijn Ten Kate, zijn Vosmaer en zijn Burgersdijk ervaren.

Vosmaers's kunst in het hanteeren der ernstige dactylen, spondeën en trochaeën was even verrassend als het buitengewoon talent, dat hem in staat stelde met gelijke frischheid in vroolijke anapaesten, jamben of choriamben te schrijven. Gedragen op den vorstelijken maatslag der *'Ilias'*, moest zijn geest zich voortdurend vermeien in den statigen voetstap van den Muzen-aanvoerder Phoebus-Apollo. Hij droomde bij den klank van dubbelfluiten, tamboerijnen en cimbalen, en schreef zijne Helleensche metra met benijdenswaardige zoetheid en kracht.

De groote beteekenis, het ongemeene van Vosmaer was, dat hij stond aan het hoofd der moderne Nederlandsche Renaissance, die tevens volkomen modern is in haar streven naar *waarheid*, die zich toelegt op wetenschappelijke juistheid in de voorstelling der bijzonderheden van het huiselijk en openbaar leven der Grieken. Het doel van Vosmaer's streven was eene nauwere vereeniging van wetenschap en kunst. Hij wilde de wetenschap adelen door de kunst, niet beletten, dat men taal en letteren als afzon-

derlijke wetenschappen beoefende - juist het tegendeel! - Maar hij betreurde het, dat bij vele uitstekende, wetenschappelijke mannen de samensmelting van *aesthesis* en wetenschap wordt belemmerd, dat wetenschap en kunst op den duur gevaar loopen voorgoed van elkander te vervreemden.

Met zijne vrienden van den '*Nederlandsche(n) Spectator*' roepen wij zijner schim het '*Ave pia anima!*' toe.

Van onze buitenlandsche leden overleed de heer Desiré Delcroix, in Noord-Nederland een goede bekende bij menig onzer, daar hij de Belgische regeering in den regel vertegenwoordigde op de in de laatste twintig jaren gehouden Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen; daar zijn in 1870 door de Belgische regeering bekroond drama: '*Lena*' ook op Noord-Nederlandsche schouwburgen met bijval werd vertoond. Later werden nog twee zijner dramatische scheppingen bekroond: '*Philippine van Vlaanderen*' en '*Elisa*', het eerste in 1873, het tweede in 1876. Zijne novellen en zijne romans: '*Geld of liefde, zedenroman*' (1855) en: '*Morgend, middag en avond*' (1857) zijn benoorden den Moerdijk weinig bekend geworden.

Gij verlangt van mij geen uitvoeriger verslag omtrent de verdiensten en de werken onzer gestorven medeleden, daar hunne '*Levensberichten*', door de zorg van het Bestuur bijeenverzameld, in onze '*Handelingen en Mededeelingen*' zullen verschijnen. Eerst dan zal het volkomen blijken welke belangrijke verliezen onze Maatschappij in het vervlogen jaar heeft geleden.¹

Na deze herinnering aan onze dooden past het mij in

1 Bij het afdrucken dezer toespraak komen de berichten van nieuwe verliezen onzer Maatschappij. Reeds voor eenigen tijd ontvingen wij de tijding van het overlijden der Heeren P.N. van Kampen; later kwam het doodbericht van Mr. A.J. Dumaer van Twist; in de laatste dagen overleed onze 'Kennemer Meistreel', de schrijver van '*Ons Voorgeslacht*', W.J. Hofdijk.

de tweede plaats een heugelijk feit te gedenken. Ieder uwer, die op onze laatste jaarlijksche vergadering tegenwoordig was, zal het zich met levendig genoegen voor den geest roepen, dat, toen aan het eind der beraadslagingen het woord verleend werd aan ons medelid Jhr. Mr. W.C.M. de Jonge van Ellemeet, deze tot aller verrassing en blijdschap mededeelde, hoe hij besloten had zijn wijd en zijd beroemd *Museum Catsianum* in vollen eigendom af te staan aan de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Terecht toonde daarop onze De Vries, als Voorzitter, aan, dat de edelmoedigheid van een edelman als De Jonge van Ellemeet het bewijs leverde voor de stelling: er zijn in Nederland inderdaad nog beschermers der Vaderlandsche Letteren, die op den eernaam van Maecenas prijs stellen.

En deze onze Zeeuwsche Maecenas heeft schitterend woord gehouden. Op Zaterdag, den 5^{den} November 1887, noodigde de edelmoedige gever het tegenwoordig Bestuur dezer Maatschappij en de heeren hoofdambtenaren der Leidsche Universiteits-bibliotheek: Dr. W.N. du Rieu, Louis D. Petit en Dr. S.G. de Vries uit, om het *Museum Catsianum* uit zijne milde hand te ontvangen. De heer De Jonge van Ellemeet had zelf zijne schatten in de daartoe bestemde kasten onzer academische boekerij gerangschikt. Hij wilde bij het afscheid nemen van zijne sedert vijftig jaren met zooveel liefde verzamelde *Catsiana*, nog eenmaal het volle licht doen vallen op het merkwaardigste en ongemeenste. Met steeds klimmende belangstelling volgden wij zijne mededeelingen, toen hij op hoogst zeldzame drukken van Cats, waaronder vele *unica*, toen hij op niet minder zeldzame vertalingen van Cats' hoofdwerken wees, toen hij ons een kasboek toonde eigenhandig door Cats bijgehouden, waarin met de eigenaardige zor-g

vuldigheid van den Raadpensionaris de kleinste huiselijke uitgaven, tot zelfs de duiten 'voor darne luyden aan de deur', waren opgeteekend. Niet minder boeide de milde schenker van zooveel schoons, toen hij ons een wonder van calligraphie uit de zeventiende eeuw toonde, het ridder-diploma door Karel I aan Cats bij zijne verheffing in den adelstand geschonken, maar nog verrassender was het gezicht der oorspronkelijke aquarellen door den beroemden kunstenaar A. van der Venne voor den uitgever van Cats' werken gewasschen; de teekeningen, naar welke de fraaie kopergravuren zijn gestoken, die de lezing van den uitvoerigen Zeeuwschen minne- en zedendichter zoo aantrekkelijk maken.

Het zoude te veel van uwe aandacht gevorderd zijn, zoo ik bij deze gelegenheid in alle bijzonderheden ging verhalen, welke ongemeene rijkdommen in het aan ons geschonken *Museum Catsianum* zijn opeengehoopt. De heer de Jonge van Ellemeet heeft er met koninklijke vrijgevigheid voor gezorgd, dat belanghebbenden zich op de hoogte van zijn eenig geschenk kunnen stellen. Een catalogus van 118 bladzijden 4° is op zijne kosten gedrukt, en met ruime hand uitgedeeld aan openbare boekerijen, en aan vele letterkundigen, leden onzer Maatschappij.

Eene zoodanige kostelijke gift is onzer Maatschappij - naar het mij schijnt - indien men het legaat van Dr. Eelco Verwijs en de verzameling van Tooneelstukken van Diederic van Leiden uitzondert - gedurende de honderdeen-en-twintig jaren van haar bestaan nog niet ten deel gevallen, als men let op de buitengewone talrijkheid der drukken en vertalingen, een schat die - voor zoover mij bekend is - in geene enkele boekerij te onzent of in den vreemde wordt aangetroffen. Gij zult het mij dus veroorloven nogmaals hulde te brengen aan onzen Zeeuw-

schen Maecenas, en den diepgevoelden dank onzer Maatschappij hier andermaal openlijk uit te spreken¹.

Wat onze werkzaamheden gedurende het afgelopen jaar betreft, wij hebben met de middelen, die ter onzer beschikking stonden, zooveel mogelijk ons best gedaan in den geest dezer maatschappij te arbeiden.

Onze *Maandelijksche Vergaderingen* zijn geregeld gehouden naar het voorschrift der wet. Eene enkele maal moesten wij in het belang der zaak den datum der maandelijksche vergadering wijzigen. Verschillende wetenschappelijke voordrachten gaven aanleiding tot vruchtbare gedachtenwisseling, die gewoonlijk tot voldoening en leering der aanwezige leden strekten. Het verslag van onzen Secretaris zal u daaromtrent nadere bijzonderheden meedeelen.

De *Commissie voor Geschiedenis en Oudheidkunde* heeft zich met buitengewonen ijver van hare taak gekweten. Van hare belangrijke werkzaamheden moge het verslag getuigen, dat u weldra zal worden meêgedeeld.

De Commissie van *Taal- en Letterkunde* blijft hare krachten wijden aan redactie en uitgaaf van het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde* in naam van onze Maatschappij uitgegeven. Het zevende deel is voltooid, de eerste aflevering van het achtste zag het licht. De redactie poogt zooveel mogelijk met hulp van trouwe medewerkers door verscheidenheid van bijdragen zoowel ten voordeele der philologische als der historische wetenschap werkzaam te zijn. Een beleefd woord van aanbeveling tot mijne vakgenooten in het bijzonder, tot alle leden dezer Maatschappij in het gemeen, om zooveel mogelijk

1 Weinige dagen na de Algemeene Vergadering vernam men de tijding van zijn overlijden. Onze Maatschappij zal den naam van W.C.M. de Jonge van Ellemeet steeds in hooge eere houden.

dit tijdschrift te steunen door abonnement en medewerking, mag ik te dezer plaatse niet ongesproken laten. Het tijdschrift, gesteund door eene bijdrage uit de kas der maatschappij, vertegenwoordigt een nationaal belang, dat in de eerste plaats dient gesteund te worden door samenwerking van al onze leden.

Aan het eind van 1887 werden u de '*Handelingen en Mededeelingen*' en een bundel '*Levenschetsen (onzer) afgestorven medeleden*' toegezonden.

Met den meesten ijver wordt er gearbeid aan het '*Glossarium*' van ons Zuid-Nederlandsch lid Stallaert, - het Glossarium ter opheldering van verouderde rechtstermen en kunstwoorden uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden - voor rekening van ons wetenschappelijk Fonds gedrukt. Reeds zijn vijftig vellen afgedrukt, waardoor de geleerde auteur gekomen is tot het slot van zijn artikel '*Erve*'. Het schijnt mij der vermelding overwaardig, dat onze Secretaris Dr. A. Kluyver, ondanks de veelomvattende werkzaamheden van het secretariaat, steeds voortgaat met hoog te waardeeren welwillendheid den heer Stallaert bij te staan in de uiterst tijdroovende taak van de verbetering der drukproeven. Het is onnoodig hier bij te voegen, dat onze Secretaris zich ook in den loop van dit jaar hoogst verdienstelijk heeft gemaakt jegens onze Maatschappij.

Bij de toezending van den beschrijvingsbrief voor deze jaarlijksche vergadering werd u eene mededeeling van het Bestuur gedaan. Reeds mochten wij het vorige jaar ons verheugen in de voltooiing van den wetenschappelijk ingerichten *Catalogus* onzer Bibliotheek, die '*post varios casus et tot discrimina rerum*' eindelijk een feit was geworden. Daarmeê kon echter het veel omvattend werk der catalogiseering van onze boekerij - den grootsten

schat onzer Maatschappij -, nog niet voor afgesloten worden verklaard, hoe wenschelijk overigens uit finantiëel oogpunt. Een *Alphabetische Catalogus* tevens *Register* op den wetenschappelijk ingerichten Catalogus, zou alleen den vollen eisch kunnen bevredigen van hen, die onmiddellijk zonder tijdsverlies wilden weten, of het een of ander geschrift in onze bibliotheek te vinden ware. Gij weet, dat ook aan dezen eisch is voldaan door de volhardende vlijt en ongemeene werkkraft van ons medelid Louis D. Petit. Aan hem de eer ons allen aan zich verplicht te hebben door dit groote werk, aan hem de eer zich op nieuw verdienstelijk gemaakt te hebben jegens onze Maatschappij.

Het u toegezonden '*Bericht*' ontslaat mij van de taak, om in bijzonderheden aan te toonen, hoezeer deze Alphabetische Catalogus zal voldoen aan de allerhoogste eischen. Ik mag evenwel in het voorbijgaan herinneren, dat aan ieder thans de gelegenheid zal worden gegeven met één oogopslag na te gaan of het werk, dat men zoekt, in onze boekerij voorhanden is - eene besparing van tijd en moeite, die niet op te hoogen prijs kan worden geschat.

Ik noemde daareven onze Bibliotheek den grootsten schat onzer Maatschappij.

Daarom is het niet alleen een heugelijk feit, dat de geheele voltooiing van den grooten Catalogus door een alphabetisch Register eerlang in het vooruitzicht kan worden gesteld, maar het is in nog veel hoogere mate een heuglijk feit, dat de groote geldelijke offers, door ons gedurende zoovele jaren in het belang van den Catalogus gebracht, eindelijk niet meer zullen gevorderd worden. Onze Maatschappij wint daardoor in finantiëele kracht, die dan in de eerste plaats zal moeten worden gebruikt ter aanvulling en uitbreiding der Bibliotheek - een plicht,

die door droeve noodzakelijkheid in de laatste jaren moest worden verwaarloosd.

Men versta mij wel. Ik bedoel hiermee geenszins te zeggen, dat onze Boekerij onveranderd in denzelfden staat bleef. Integendeel. Jaarlijks werden enkele werken aangekocht, jaarlijks vloeiden ons geschenken toe van leden en niet-leden. Wat er in dit jaar ontvangen en aangekocht is, zal het verslag van den Bibliothecaris u berichten. Bijzonder veel genoeg doet het mij u te kunnen melden, dat de verzameling onzer Handschriften, reeds vrij aanzienlijk, ook dit jaar is toegenomen door geschenken.

In de eerste plaats ontvingen wij van ons hooggeschat bestuurslid M. de Vries een viertal bladen perkament uit het laatst der veertiende eeuw, in twee kolommen van veertig regels, zijnde een fragment uit de tweede vertaling van den *Roman van de Rose*; omstreeks 1825 gevonden door Dr. A. de Vries te Haarlem, en afgedrukt door Clarisse in '*de Jagers Taalkundig Magazijn*' (1840), en door Dr. Eelco Verwijs in zijn uitgaaf van '*Die Rose van Heinric van Aken*' (1868). Mocht dit voorbeeld van onzen De Vries navolging vinden, mocht ieder bezitter van handschriften, zelfs van de kleinste fragmenten, 't zij uit de Middeleeuwen of uit de Zeventiende eeuw, met hem van oordeel zijn, dat het 'raadzaam is, de fragmenten van onze middeleeuwsche gedichten, die van tijd tot tijd worden ontdekt, in eene algemeene bewaarplaats bijeen te brengen, waar zij veilig geborgen zijn, en te allen tijde door den beoefenaar der Letterkunde kunnen geraadpleegd worden'¹.

Verder werd ons door den Heer Lyclama à Nyeholt

1 *Tijdschr. v. Ned. Lett.* 1887 bl. 250.

een handschrift geschonken van 1618, behelzende ‘*Twee spelen van sinnen, gemaect uit de wercken der Apostelen. I. Van de Steeninghe van Sinte Stephen. II Van de bekeringe van Sinte Paulus*’ - en stond de hoogleeraar D. Bierens de Haan ons een manuscript af onder den titel: ‘*Horoscopen van Prins Willem III en andere leden van het huis van Oranje, astronomische berekeningen. Met een brief van Joh. de Meter aan Vigelinus, Mei 1685.*’

Dit alles is zeer verblijdend en strekt den milden gevers tot hooge eer.

Evenwel, het zij mij vergund hier nog een kort woord bij te voegen. Ik noemde onze Bibliotheek den *grootsten schat* onzer Maatschappij. Inderdaad ik geloof zelfs, dat, zoo ooit aan de noodzakelijkheid van het voortbestaan der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde mocht getwijfeld worden, het aanwezig zijn van dezen stoffelijken rijkdom ons verder leven en onzen verderen arbeid gebiedend zou voorschrijven. Ik ontken niet, dat onze Maatschappij gedurende de laatste jaren zich aanvankelijk in een nieuwen bloei mag verheugen. Onze De Vries zeide het ons in de vorige jaarlijksche vergadering.

Maar ik meen toch, dat er tusschen onze Maatschappij en zekere veldwinnende begrippen onzer dagen stof tot strijd is gelegen.

Onze tijd schijnt niet bijzonder letterkundig gestemd. De belangstelling der beschaafde geesten uit zich niet meer met denzelfden ijver als weleer, wanneer er letterkundige onderwerpen worden aangeroerd. Er schuilen niet meer zooveel letterkundige denkbeelden in de lucht, als in de dagen onzer vaders, die deze Maatschappij hebben gesticht, als in de *lustra* van 1830 tot 1850, toen elk nieuw uitgekomen kunstwerk in proza of poëzie eene groote gebeurtenis was. Men zoekt het kunstgenot thans

minder in de Letteren, meer in het luisteren naar de taal der oppermachtige Toonkunst, die dagelijks tot aller ooren spreekt. Het klavier en de snelwieler schijnen in de Nederlandsche huisgezinnen hooger gewaardeerd dan de roman of het drama.

Het duldt geene tegenspraak - de wind blaast in onze dagen niet uit den letterkundigen hoek. Wel verre van mij daardoor te laten ontmoedigen, schijnt het mij, dat deze tijdelijke ongunst der Letteren ten deel gevallen leiden moet tot eene gelukkige terugwerking in haar voordeel. Het is de taak onzer Maatschappij met onversaagden moed de banier der Letterkunde hoog te houden! Mocht de onverschilligheid groeien, het is onze plicht een aaneengesloten phalanx te vormen, en te strijden voor de eer onzer nationale Letteren!

Men heeft dikwijls beweerd, dat de fijnste vrucht der geestbeschaving van eenig volk aangetroffen wordt in hare Litteratuur. Het is niet te wederleggen, dat bij den hoogsten staatkundigen en stoffelijken bloei der natiën zich steeds een gelijktijdige bloei der Letteren heeft vertoond, dat bij het ten val neigen van een volk de stem der dichters verstomt. Het letterkundig leven is in menig opzicht het hoogste leven. De verhevenste aandoeningen van den geest hebben om zich te uiten een letterkundigen vorm noodig - de Godsdienst jubelt in Psalmen, de Vaderlandsliefde in nationale Hymnen, de Gerechtigheid spreekt in de pleitrede, de Wetenschap in het Betoog; al de edelste uitingen van de ziel getuigen in het Lied, in het Epos, in den Roman, in het Drama.

Tijdelijk gemis van waardeering leidt dikwerf tot hoogere ontwikkeling van het letterkundig leven. Eene Maatschappij, als de onze, zou zelfs tegenover volledige miskennis van haar doel eenvoudig te wijzen hebben op den stoffelijken

schat - zoeven aangeduid - op onze Boekerij. Eene stoffelijke bezitting boezemt zelfs onverschilligen meestal eerbied in. Wat ons ontvalle, dit paladium kan men ons niet ontnemen! Dit paladium zal voortdurend aan toekomstige geslachten toonen, wat wij hebben verzameld ter eere onzer nationale en van vreemde Letteren.

Juist daarom schijnt het mij op den weg onzer Maatschappij te liggen, om in de toekomst zooveel mogelijk te doen tot uitbreiding en verrijking onzer boekerij. Eene bezitting als deze legt verplichtingen op. De schatten van wetenschap en kunst in handschriften en boeken besloten, stichten een onberekenbaar nut, komen aan duizenden ten goede. Moge onze Maatschappij, diep doordrongen van deze waarheid, in de toekomst al hare krachten aanwenden tot verrijking en volmaking harer kostbare Bibliotheek!

En hiermede verklaar ik onze gewone jaarlijksche vergadering geopend te hebben!

I.

Nadat de Voorzitter zijne rede heeft geeindigd, neemt de heer Campbell het woord, en richt namens de Vergadering tot hem het verzoek, zijne toespraak voor de Handelingen te willen afstaan. De Voorzitter verklaart zich hiertoe gaarne bereid.

Volgens het voorschrift der Wet, leest nu de Secretaris, Dr. A. KLUYVER, het volgende:

Verslag van de Lotgevallen der Maatschappij, gedurende het jaar 1887-1888.

MM. HH.

Gevolg gevende aan een voorschrift der Wet, heb ik de eer eenige oogenblikken van Uwe gewaardeerde aandacht te vragen voor het beknopt verslag van de lotgevallen der Maatschappij in het afgelopen jaar.

Met 1 October 1887 trad Dr. J.J. Prins af als Bestuurslid en in diens plaats werd in de vorige Algemeene Vergadering gekozen Dr. J.G.R. Acquoy, die bereidwillig aan het verlangen zijner medeleden gehoor gaf. In de bijeenkomst van October werd het Voorzitterschap opgedragen aan Dr. J. Ten Brink, die zich zijne benoeming evenzeer liet welgevallen. Als Lid der Taalkundige Commissie werd herkozen Dr. P.J. Cosijn, en in de Historische Commissie werd door Dr. J.G.R. Acquoy zitting

genomen. Later nam de heer Cosijn zijn ontslag, en werd vervangen door den Secretaris der Maatschappij.

Sedert de vorige Algemeene Vergadering zijn 15 Binnenlandsche Leden door den dood weggenomen:

Mr. L. Oldenhuis Gratama te Assen, (Lid sinds 1859).

H.W.T. Tijdeman te Rozendaal, N.-B., (1867).

Mr. L.Ph.C. Van den Bergh te 's-Gravenhage, (1833).

J.A.F.L. Baron Van Heeckeren te Maastricht, (1870).

J. Ch. Gewin te Delden, (1879).

Mr. J.L. De Bruyn Kops te 's-Gravenhage, (1851).

J.W.L. Smit te Warmond, (1860).

J.A. De Bergh te 's-Gravenhage, (1880).

Mr. H. Gerlings Cz., te Haarlem, (1873).

Mr. S.J.E. Rau te Lent, (1831).

Mr. C. Vosmaer te 's-Gravenhage, (1861).

Mr. G.M. Van der Linden te 's-Gravenhage, (1865).

Mr J.J. Enschedé te Haarlem, (1856).

P.N. Van Kampen te Amsterdam, (1877).

Mr. A.J. Duymaer van Twist te Deventer, (1852).

Onder de Buitenlandsche leden verloor de Maatschappij den heer Désiré Delcroix.

Levensberichten der overledenen zullen in het Jaarboek der Maatschappij worden opgenomen.

Het aantal leden is nagenoeg onveranderd gebleven, doordat allen, die het vorige jaar zijn gekozen, hunne benoeming hebben aanvaard.

Omtrent de voordrachten in de Maandelijksche Vergaderingen heb ik de eer U het volgende mede te deelen.

De Voorzitter verplichtte zijne medeleden meer dan eens door bijdragen uit de geschiedenis der letteren.

In de bijeenkomst van October vond ZHG. daartoe aanleiding in eene voordracht, door Jhr. Mr. N. De Pauw gehouden in eene der zittingen van de Koninklijke Vlaam-

sche Academie¹ De Zuidnederlandsche geleerde had getracht eene reeds oude stelling nogmaals te verdedigen, dat nl. het woord *Madoc* in etymologisch verband zou staan met den naam *Malegijs*, en dat er mitsdien reden was om de *Malegijs-fragmenten* en den *Reinaert* voor werken van een zelfden dichter te houden, op grond van den welbekenden beginregel van Willem's dierenfabel: '*Willem die van Madoc maecte*'. Het daartoe strekkend betoog werd door den spreker ten nauwste onderzocht en niet genoegzaam bevonden, waarbij de vergadering gereedelijk hare instemming betuigde.

In Januari besprak de heer Ten Brink een zeldzaam boekje, getiteld *De Haagsche Robinson*, en in 't midden der vorige eeuw gedrukt². Het is de roman van een schelm, wiens avontuurlijke geest niet gerust kan zijn voordat hij alle werelddeelen heeft doorkruist. Aan het verslag van de merkwaardige gevallen, in dit boek medegedeeld, verbond de spreker een beknopt overzicht van de voornaamste Robinsonnaden uit vroeger en later tijd, beginnende met zwerftochten van Ulisses en eindigende met de wonderreizen van Verne. Meer in 't bijzonder werd uitgeweid over De Foe en dien talrijke navolgers.

Nogmaals voerde de heer Ten Brink het woord in de vergadering van April; de dissertatie van Dr. G. von Westenholz, *Die Griseldis-sage in der Literaturgeschichte*, gaf ZHG. aanleiding om het vraagstuk van de afkomst dier sage nogmaals te overwegen, inzonderheid om de gissing te weerleggen, dat Boccaccio de stof zijner 100ste novelle zou hebben ontleend aan *Le Lai du Freisne* van Marie de France. Waarschijnlijk heeft hij zich geriefd met een Italiaansch volksverhaal.

1 11 Aug. 1887.

2 In 1758, te Alkmaar.

De heer De Vries vestigde de aandacht zijner medeleden op een nieuw fragment van het gedicht *Van ons Heren wonden*. De tekst is leerzaam voor hem die wil beoordeelen, in hoeverre men gerechtigd is tot het emendeeren der Middelnederlandsche handschriften. Dat, waarvan Verwijs zich voor zijne uitgave kon bedienen, was zóó slecht, dat een aantal verbeteringen noodig waren daaronder zeer stoute. De heer De Vries verklaart, dat de lezingen van dit nieuwe fragment die emendaties niet onmiddellijk bevestigen, maar ook evenmin het recht geven ze te verwerpen. Immers op een aantal plaatsen, waarvan de ware lezing boven allen twijfel verheven is, heeft dit fragment zulke dwaze fouten, dat aan het stuk in zijn geheel geen gezag mag worden toegekend ter beslissing van de onzekerheden in het oudere handschrift.

De heer Kern gaf verslag van een werk van Carl Penka, *Origines Ariacae*, waarin betoogd wordt dat de Indogermanen uit Scandinavië moeten afkomstig zijn. Die bewering steunt op eene andere, even onbewijsbaar, dat nl. de oorspronkelijke Indogermanen blond haar en blauwe oogen hebben gehad, en deze stelling is voortgevloeid uit een derde, even slecht gegrond als de beide eerstgenoemde, dat het vaderland der Indogermanen in Europa moet worden gezocht, t.w. omdat zij daar tegenwoordig talrijker zijn dan in Azië. In bijzonderheden werd aangetoond, dat het den schrijver alleen mogelijk was tot eene uitkomst te geraken, door van het weinige dat inderdaad gegeven is een onverantwoordelijk gebruik te maken, en door talloze omstandigheden die wij niet kennen, maar wier kennis voor de oplossing van het vraagstuk noodig is, geheel buiten rekening te laten.

De heer Fockema Andreae behandelde een onderwerp uit de Germaansche rechtsgeschiedenis, den achteruitgang

van het eigenlijke volksgerecht, inzonderheid hier te lande. Zoowel het regeeringsbeleid der Frankische Koningen als de ontwikkeling der maatschappij in 't algemeen waren oorzaak, dat het onmiddellijk aandeel des volks in de rechtspraak moest afnemen. Het getal zittingen waar men verplicht was te verschijnen, moest gestadig worden verminderd, want de oplossing der rechtsquaestiën werd den ongeleerde toch te moeilijk, en de noodzakelijkheid van rechtskundigen bijstand steeds dringender. Ten tijde dat de volksgerechten werden afgeschaft, waren zij geheel ontaard en gaven zij onophoudelijk aanleiding tot ergerlijke misbruiken. De bijzonderheden van dien achteruitgang in de verschillende gewesten werden met groote belangstelling vernomen.

In de bijeenkomst van October deed de heer A. Van Eck mededeeling van eene door hem gehouden voordracht te Amsterdam, in eene der zittingen van de tweede afdeeling van het jongste Taal- en Letterkundig Congres. Die voordracht betrof het beheer der oude notarieele akten, een onderwerp, dat reeds in het vorige jaar tot uitvoerige besprekingen aanleiding had gegeven. Het opstel is afgedrukt in het *Weekblad voor Notarisambt en Registratie*, N°. 928.

Hiermede heb ik de eer U dank te zeggen voor Uwe welwillende aandacht.

II.

De Bibliothecaris, Dr. A. KLUYVER, leest verder het volgende:

Verslag van den staat der Boek- en andere Verzamelingen der Maatschappij, gedurende het jaar 1887-1888.

MM. HH.

Weinig woorden zijn voldoende om U verslag te geven van den toestand der Bibliotheek, maar het korte bericht is thans veel gunstiger dan in de laatste jaren.

In de eerste plaats heb ik de eer U mede te deelen, dat in Nov. 1887 het Museum Catsianum onder toezicht van den edelmoedigen schenker in het gebouw der Academische Bibliotheek is geborgen, en reeds gedurende meer dan een half jaar den beoefenaars der letteren ten dienste staat. Het Bestuur acht het zijn plicht zooveel mogelijk oog te houden op al wat tot aanvulling der kostbare verzameling kan dienen. Reeds werd zij met een eigenaardig geschenk verrijkt door eene dame hier ter stede, die, als afstammeling van Cats, een zilveren stempel bezat met het wapen van den dichter en door dezen zelven gebruikt. Zij heeft dat kleinood aan het Museum afgestaan en daarmede den oprechten dank der Maatschappij verworven.

Groot was ook het aantal kleinere geschenken; het zal U blijken uit de lange lijst, die later aan dit verslag zal worden toegevoegd. Onder hen die de Bibliotheek met boekwerken hebben vermeerderd, zij het mij vergund te noemen de heeren W. Degenhardt, J.H. Hessels, A.C. Kruseman, F. De Potter, F.G. Waller, J. Watts de Peyster, J. Te Winkel; een der merkwaardigste geschenken was een exemplaar der Notulen van den Volksraad van den Oranje-Vrijstaat, loopende van 1854 tot 1887, benevens Verslagen omtrent den toestand van het Onderwijs aldaar, loopende van 1876-1886: wij ontvingen die bescheiden van de Commissie voor de Zuid-Afrikaansche Bibliotheken. De erfgenamen van wijlen Mr. L. Ph. C. Van den Bergh schonken eene verzameling brieven, die de overledene gedurende eene lange reeks van jaren van vele personen had ontvangen.

Doch niet alleen door geschenken werd de Bibliotheek vergroot: de Maatschappij was dit jaar in de gelegenheid ook eenige boeken aan te koopen. Bij de bewerking van den Catalogus was langzamerhand gebleken van welke geschriften de Maatschappij meer dan één exemplaar bezat; in den winter van 1887 zijn de overtollige exemplaren in publieke veiling door de firma Brill verkocht, en de opbrengst wordt in de eerste plaats besteed tot aanvulling van het legaat Verwijs, zoodat wij nu althans eenigermate ons naar den voortgang der Germaansche taalwetenschap kunnen regelen. Zoo zijn wij nu in het bezit van een volledig stel der merkwaardige woordenlijsten die door de *English Dialect Society* tot dusverre zijn uitgegeven, wij hebben het nuttige Oudduitsche Woordenboek van O. Schade kunnen aanschaffen dat reeds te lang in onze Boekerij ontbrak, verder een groot aantal jaargangen van het *Literaturblatt für germanische und romanische phi-*

lologie, en enkele merkwaardige boeken uit ouderen tijd.

In het *Bericht*, dat te gelijk met den Beschrijvingsbrief is verzonden, werd U bekend gemaakt, dat de heer Petit het Alfabëtisch Register op den Catalogus thans geheel heeft voltooid. Reeds 6 bladen daarvan zijn afgedrukt, en de firma Brill heeft alle maatregelen genomen die tot bekwamen spoed dienstig zijn. Het Bestuur heeft de voldoening U te kunnen mededeelen dat het aantal inteekenaars tot dusverre reeds 116 bedraagt; dat getal is niet gering maar voor vermeerdering vatbaar.

Ten slotte heb ik de eer mijn dank voor Uwe belangstellende aandacht te herhalen.

De Bibliotheek onzer Maatschappij werd met geschenken vermeerderd door:

W.J. Baron d' Ablaing van Giessenburg.

- Nederlands Adelsboek enz. 's-Hage 1887.

D.A. van Bastelaer.

- Les Grès Wallons. Mons 1885.

N.P. Van den Berg.

- De voor- en nadeelen van de tegenwoordige muntregeling. Batavia 1887.

A. Bloembergen, Ez.

- Des konings hoogtij. Leeuwarden 1887.

J. Broeckaert.

- Taal- en letterkundige nalatenschap van K.L. TERNEST. Gent 1888.

J. Van Buttingha Wichers.

- Schaatsenrijden. 's-Gravenhage 1887.

D. Bierens De Haan.

- Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurk. wetenschappen in de Nederlanden. Tweede Verzameling. 1887.

Catalogus der Bibliotheek van het Wiskundig Genootschap: 'Een onvermoeide arbeid komt alles te boven'. Amst. 1883.

Commissie der Zuid-Afrikaansche Bibliotheek.

Notulen van den HEd. Volksraad van den Oranje-Vrijstaat. Bloemfontein. Jaarg. 1854-1887.

Verslag van den staat van het onderwijs in den Oranje-Vrijstaat 1876-1886.

G. MCCALL THEAL, Chronicles of Cape Commanders. Cape Town 1882.

Programma's voor de verschillende Examens. Bloemfontein 1880.

Aardrijkskunde en geschiedenis van den Oranje Vrijstaat. Utrecht 1884.

W. De genhardt.

- Wandelingen door de bezielde schepping. 4 dln. Amsterd. z.j.

- Een halve eeuw. Losse bladen uit de portefeuille. Amst. 1887.

- 8 stuks kleine geschriften.

Ch. M. Dozy.

- Nalezing op F. MULLER'S Catalogus van Nederlandsche Historieprenten. Rotterdam 1887.

J.A. Van Droogenbroeck.

- Verhandeling over de toepassing van het Grieksch en Latijnsch metrum op de Nederl. Poëzie. Bruss. 1886.

- Makamen en Ghazelen. Proeven Oosterscher Poëzie door JAN FERGUUT. Roesselaere 1887.

James De Fremery.

Musen-Almanach für 1797. Herausg. v. SCHILLER.

Gouden Trompet blasende alarm etc. Dordrecht. z.j.

P.R. Goudschaal.

- P.R. GOUDSCHAAL en E.W. BUSSMANN. Kortschrift en Snelschrift. Leeuwarden 1887. 2 dln.

J.H. Hessels.

- The Wars of Alexander publ. by W.W. SKEAT. (Early Engl. Text Society. Extra Series XLVII). London 1886.

F. Heuckenkamp.

- Die heilige Dimphna. Halle 1887.

G.J. Honig.

- Beschrijving en geschiedenis der Zaanlandsche Gemeentewapens. 's-Gravenhage 1887.

- G.J. HONIG en A.A. VORSTERMAN VAN OYEN, Genealogie van het geslacht Verhuell. 's-Gravenh. 1887.

Hoogheemraden van Rijnland.

- Alphabetische Lijst der Boezemwateren in Rijnland.

Jhr. W.C.M. De Jonge van Ellemeet.

Museum Catsianum.

Omtrent de boekwerken en andere merkwaardigheden van het Museum Catsianum kan men alle gewenschte inlichtingen vinden in den Catalogus, waarvan een exemplaar door den Heer De Jonge van Ellemeet aan vele belangstellenden is ten geschenke gegeven.

H.G. Kleyn.

- Algemeene Kerk en plaatselijke gemeente. Dordrecht 1888.

H.J. Krebbers.

- Lelietjes der dalen. Zutphen 1888.

J.J.C. Leyds.

- Principaux écrits relatifs à Diderot. Paris-Amst. 1887.

E. Laurillard.

- Schotsche ruiten. Amsterdam 1887.

J.W. Van Leeuwen.

Gids in het Bisschoppelijk museum te Haarlem. Haarlem 1878.

M. en L. Leopold.

- Oud en nieuw. Letterkundig leesboek. Tweede bundel. Groningen 1888.

W.J. Manssen.

- Friedrich Spielhagen. Haarlem 1888.

B. Van Meurs.

- Vijftienhonderd Nederlandsche spreekwoorden. 's Hertogenb. 1886-88. 3 stukjes.

H.U. Meyboom.

- Marcion en de Marcionieten. Leiden 1888.

N.N.

J. LEMAITRE, Les Contemporains. 3e Série. Paris 1887.

H.J.A.M. SCHAEPMAN, Aya Sofia. Utrecht 1886.

HAGENSUS, Haagsche visioenen. 1e Jrg. N°. 1. 's-Gravenh. 1887.

C.W. OPZOOMER, Losse bladen. Dl. II-III. 's-Gravenh. 1887.

F. MAX MULLER, The science of thought. Lond. 1887.

JAN HOLLAND, De Woort en zijn kring. Deventer 1885.

- Oude ideeën in nieuwe kleedij. Deventer 1886.

E. RENAN, L'abbesse de Jouarre. Paris 1886.

J.V.D. AREND, Joan da Rimini. Utrecht 1887.

VICTOR HUGO, Choses vues. Paris 1887.

L. HENNET, Le régiment de la Calotte. Paris 1886.

L. COUPERUS, Orchideeën. Amsterdam 1887.

A. TENNYSON, Locksley Hall. Sixty years after etc. Lond. 1886.

POL DE MONT, Op mijn dorpken. Roesselare 1886.

Travailleur, Een stuk menschenleven. Delft 1887.

D.M. MAALDRINK, Jan Masseur. Amst. 1887.

N. PURSCHKA, Aus dá Hoamát. Bd. I. Linz 1886.

F. VAN EEDEN, De kleine Johannes. 's-Gravenh. 1887.

Entweder-Oder, ein Lebensfragment herausg. v. V. EREMITA. Leipzig 1885. 2 Th.

H. KIERKEGAARD, *Stadien auf dem Lebenswege*. Herausg. v.H. Buchbinder. Leipzig 1886.

M. GRÜNBAUM, *Mischsprachen und Sprachmischungen*. Berlin 1886.

LEWIS MORRIS. *Cycia*. London 1886.

E. KNUTTEL-FABIUS, *Bonte schelpen*. 's-Gravenh. 1887.

A. DARMESTETER, *La vie des mots*. Paris 1887.

A.G.C. en C.F. VAN DUYL, *Nichten en Neven*. Novellen enz. Gron. 1887.

M. HORN, *Catharina Beersmans*. Amst. 1887.

F.D.O. Obreen.

- *Wegwijzer door 's Rijks Museum te Amsterdam*. Schiedam 1887.

L. Overman.

De laatste en eerste dagen van het jaar. Bloemlezing uit Jacob Cats. Rotterdam

z.j.

J.K. DE REGT, *Jacob Cats*. Historisch-tooneelmatige schets. Zierikzee 1877.

J. TH. OOSTERMAN, *Jacob Cats als volksdichter verdedigd*. Zierikzee 1877.

Louis D. Petit.

Algemeene boekenlijst ten dienste der lagere scholen in de Noord. Prov. van het Koninkrijk d. Nederlanden. 's Gravenh. 1815.

Ch. J. Polvliet.

- *Genealogie van het geslacht Polvliet*. 's Gravenh. 1887.

- *Genealogie van het geslacht Hoey*. 's Gravenh. 1887.

- *Naamlijst van de officieren der genie sedert de oprichting van het korps ingenieurs in 1814*. 's Gravenh. 1887.

Regeering der Zuid-Afrikaansche Republiek.

- *Locale wetten der Zuid-Afrikaansche Republiek 1849-85*. Pretoria 1887.

W.N. Du Rieu.

F. THIBAUT, Marguerite d'Autriche et Jehan Lemaire de Belges etc. Paris 1888.

L. Roersch.

- Een onuitgegeven gedicht van Janus Dousa. Gent 1887.

H.C. Rogge.

- De opvoeringen van Mozarts Don Juan in de Nederlanden. Amsterdam 1887.

S.H. de la Sablonière.

J. NANNINGA UITTERDIJK. Catalogus van het kunstboek van Philippus II, Hertog van Pommeren, toebehoorende aan Mr. S.H. de la Sablonière. 's-Hage 1888.

Aug. Sassen.

NICOLAI MACHIAVELLI. Historiae Florentinae Libri VIII. Lugd. Bat. 1645.

R.A. Soetbrood Piccardt.

- Afscheidswoord aan de Ned. Herv. Gemeente te Goes. Goes 1888.

G.N. De Stoppelaar.

- Catalogus van Oud- en Zeldzaamheden in de Oudheidkamer ten stadhuize van Middelburg. Middelb. 1887.

B. Sijmons.

- Die Lieder der Edda. 1er Bd. Halle 1888.

T. Tal.

Lezingen gehouden in de Vereen. v. Joodsche Letterkunde en Geschiedenis 1886-1887. 's Gravenh. 1887.

W.C. Tengeler.

- Twee zusters. 's Hage 1887.

- De Vereeniging 'Kennis is Macht'. 's Hage 1887.

PLOX. Een engagement. 's Hage 1887.

- Grepen en vonden. 's Hage 1887.

- De firma David Houtendam in wijnen. 's Hage 1887.

- BRAM VAN DAM. Doortje Vlas. 's-Hage 1887.
- J.J. ESTOR, Belofte maakt schuld. 's-Hage 1887.
- Uit het oog, uit het hart. Zaandam 1880.
  - Gedichten. 's-Hage 1886.
  - Blaadjes en Bloemen. 's-Hage 1887.
- LUCTOR, Listige lussen. 's-Hage 1887.
- Zeven Schetsen van een journalist. 's-Hage 1885.
- A.S. BELINFANTE, Gebroeders Lafrogne. 's-Hage 1886.
- A.J. SERVAAS VAN ROOYEN, Prins Willem V van kind tot grootvader. 's Hage 1886.
- J.J. ESTOR en P.A. DAUM, De Hogerveldt's. 's-Hage 1885.
- BRAM VAN DAM, Aan Maxime. 's-Hage 1887.
- Alph. de Vlaminck.
- Les Aduatuques, les Ménapiens et leurs voisins. Gand. 1883.
  - Nouvelles considérations sur l'habitat des Aduatuques et des Ménapiens. Gand 1884.
  - La Ménapie et les contrées limithrophes à l'époque de J. César. Anvers 1879.
  - Le territoire des Aduatuques. Gand 1887.
- R.W.P. De Vries.
- Versnapering. Blad voor dienstboden. Vlaardingen 1871-73. 3 dln.
- H. Was.
- Plato's Symposion. Arnhem 1887.
  - Plato's Politeia. Arnhem 1888.
- J. Watts de Peyster.
- Was the Shakespeare, after all, a myth. New-York 1888.
  - Prussia, its position and destiny. N. York 1887.
- A.W. ALEXANDER, Grant as a soldier. St. Louis 1887.

J. Te Winkel.

- Een Volksbelang. Opmerkingen over letterkundige critiek. Haarlem 1887.

- Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Dl. I. Haarlem 1887.

C.L. Wurfbain.

- Rede ter nagedachtenis van Prof. C.B. Tilanus.

Amsterd. 1887.

De Bibliotheek ontving *overdrukjes* van de Heeren:

J.G.R. Acquoy, J. Anspach, S. Baart de la Faille, P.J. Blok, Ph. Van Blom, H.J. Bool, G.H. Van Borssum Waalkes, J. Broeckaert, S.D. Daems, J. Dirks, A.C. Duker, A. Van Eck, A.P.Th. Eyssell, R. Fruin, D. Hartevelt, G.J. Honig, H.G. Kleyn, A.J. Kronenberg, A.C. Loffelt, W.J. Manssen, L.D. Petit, J.K.W. Quarles van Ufford, W.N. Du Rieu, Arm. Sassen, W.P. Sautijn Kluit, J.F.M. Sterck, A.A. Vorsterman van Oyen, J. Watts de Peyster, H.M. Werner, W.P. Wolters, J.A. Worp.

De Maatschappij ontving ten verfolge of ter aanvulling:

DOORNINCK. (J.I. VAN) Cameraars-Rekeningen van Deventer. Dl. I.

FRANCK. (J.) Etymologisch Woordenboek. Afl. 5.

MÜLLER. (J.) Die Wissenschaftl. Vereine Deutschl. Lief. 11.

POTTER (F. DE) en J. BROECKAERT, Geschiedenis der Gemeenten in O. Vlaanderen.

3^e Rks. Afl. 8; Dl. 41.

Quellen und Forschungen. Heft 60-62.

- Tijdschrift voor Geschiedenis. Dl. II. Afl. 5-6. III. Afl. 1-5.
- GOUW. (J. TER) Geschiedenis van Amsterdam. Dl. VI. St. 1-2. 1-5.
- VERWIJS (E.) en J. VERDAM, Middelnederlandsch Woordenboek. Dl II. Afl. 11-14.
- GRIMM (J. und W.) Deutsches Wörterbuch. Bd. VIII. 10-11; XII. 2.
- JONCKBLOET. (W.J.A.) Geschiedenis d. Nederl. Letterkunde. 4^e dr. dl. I. 4^e Afl. - Slot.
- CRAANDIJK (J.) en P. SCHIPPERUS, Nieuwe Wandelingen door Nederland. 1887. Afl. 7-10.
- Werken van BREDERO, uitgegeven door J. TEN BRINK e.a. 10^e stuk.
- Almanak (Geldersche Volks-) voor 1888.
- Jaarboek van de Kon. Nederl. Zeemacht 1886-87. 's Gravenh. 1886-87.
- Zeitschrift f. Deutsche Philologie v.J. ZACHER und E. HÖPFNER. Bd. 20. Hft 2-4; 21. Hft 1.
- De Gids 1887. Afl. 9-12; 1888. Afl. 1-9.
- Revue Celtique. Vol. 8. Livr. 4; Vol. 9. Livr. 1-3.
- Algemeen Nederl. Familieblad. Jrg. IV. N°. 8-12. Jrg. V. N°. 1-7.
- De Katholiek 1887. 9-12; 1888. 1-9.
- De Navorscher 1887. 9-12; 1888, 1-8.
- Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied. Dl. XXIX, 2-5; XXX, 1-5; XXXI, 1.
- Verslag van het Museum te Alkmaar. 1887.
- ENSCHEDÉ. (A.J.) Verslag van den toestand der Stads-Bibliotheek te Haarlem. 1886.
- HAVERKORN VAN RIJSEWIJK. (P.), Verslag van het Museum Boymans. 1885-86.
- GREIN (C.W.M.) und R.P. WÜLCKER, Bibliothek d. Angelsächsischen Prosa. II. 2.

Verslagen omtrent 's Lands oude Archieven. 1885.

Le Moyen Age. 1888. N°. 1-7.

M. DE VRIES e.a., Woordenboek der Nederlandsche taal 3^e Rks. Afl. 11-12.
Amsterdamsch Jaarboekje. 1e Jrg.

Bijdragen voor vaderl. geschied. en oudheidkunde. 3^e Rks. Dl. IV, 2-4.

De Lantaarn 1887. 3^e Jrg. N°. 17-24; 1888. 4^e Jrg. N°. 1-17.

De Toekomst 1887. N°. 8-12; 1888. N°. 1-8.

Oud-Holland, Jrg. V, Afl. 3-4; VI, Afl. 1-2.

Zeitschrift f. Deutsches Alterthum. Bd. 19, 4; 20, 1-3.

Zeitschrift f. vergleich. Sprachforschung. N.F. Bd. 9; 3-6.

Los en Vast 1887, 3-4; 1888, 1-2.

Archief v.h. Aartsbisdom van Utrecht. Dl. XV, 3; XVI, 1-2.

Bijdragen v.d. geschiedenis v.h. Bisdom van Haarlem. Dl. XV, 1-2.

Messenger des sciences historiques 1887, 3-4; 1888, 1-2.

Onze Volkstaal. Dl. III, 3.

Nederlandsch Museum. 3^e Rks. I. Afl. 7-12; II. Afl. 1-7.

Noord en Zuid. Jrg. XI, 1-4.

Tijdschrift v. Noord-Brabantsche Geschiedenis. Jrg. III, 23-24.

Volksalmanak voor Nederl. Katholieken. 1888.

Jaarboek der Universiteit te Groningen. 1886-87.

Dietsche Warande. N.R. Dl. I, 1-4.

Handelingen v.h. XXe Nederl. Taal- en Letterkundig Congres. Amsterdam 1888.

NUYENS (W.J.F.) Geschiedenis d. kerkelijke en politieke geschillen. Dl II.

Alphab. Register op den systematischen Catalogus v.d. Prov. Bibliotheek van
Friesland. Leeuwarden 1887.

Archief v. Nederl. Kerkgeschiedenis. Dl II.

- BERGH. (J.A. DE), Haagsche penkrassen N°. 84-87.
 MÜLLENHOFF (K.), Deutsche Alterthumskunde. II.
 BOSWORTH (J.), An Anglo-Saxon Dictionary. Part III.
 Verslag betreffende den dienst der Posterijen enz. 1886. II. Rijkspostspaarbank.
 Supplement op den Catalogus d. openbare Bibliotheek te Arnhem.
 KOLLEWIJN NZ. (A.M.), Kleio. 4e Dl. Amersf. 1887.
 Almanak (Nederl. Vrijmetselaars) v.d. jaren 1819, 1824, 1826, 1827, 1829, 1830, 1832, 1834 en 1838.
 Calliope, Jaarboekje. Leyden 1837.
 Dirks Ankringa. (J.) Dichterlijke nalatenschap. Bolswart 1872.
 Egeria. Jrg. I-II. Haarlem 1849-50.
 Frey. (A.R.) Sobriquets and Nicknames. London 1883.
 Gabelhover. (O.) Medecijn-Boeck. Dordrecht 1598.
 Gezangen. (Vrijmetselaars). Z.p. 5855 (1855).
 Goedman, of de kindervriend 1^e-2^e st. Leyden 1801.
 Jaarboekje voor Dordrecht 1851, 52, 55, 56, 60, 62, 64 en 71. Dordr. 1851-74.
 Wijkverdeeling der Stad Dordrecht. z.p.e.j.
 Naamlijst (Alphab.) der straten enz. der Gemeente Dordrecht. z.p.e.j.
 Jaarboekje voor Nederl. vrijmetselaren. 's Gravenh. z.j. (5881-82).
 Kersteman. (P.L.) De vrouwelijke Lakey. 's-Hage 1778.
 Liederer uit de doos van 1830 en 1831 enz. Amsterd. 856.
 Literaturblatt für germanische u. romanische Philologie. Jahrg. I-VI. Heilbronn 1880-1886.
 Lettergeschenk (Nuttig en aangenaam) voor jonge kinderen. Amst. 1820.

Mackay. (Ch.) A Dictionary of lowland Scotch. Edinburgh 1888.

Noel. (M.) Leçons françaises de littérature et de morale. 13e éd. Brux. 1826. 2 dln.

Schatkamer voor alle standen 1842-1856. Amsterd. 1842-56, 15 deeltjes.

Stecher. (J.) Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique. Bruxelles 1887.

Vos (Iz.). De beklaglijke dwang. 9e druk. t'Amsterd. 1718.

Wetten van de Classis van Leiden & Neder-Rhijnland enz. z.p.e.j.

Frederiks (J.G.) en F.J.v.d. Branden. Biographisch Woordenboek. Afl. 1, 2. Amsterdam 1888.

Van Binnen- en Buitenlandsche Genootschappen ontvingen wij de volgende werken:

NEDERLAND.

Nederl. Tooneelverbond. Het Tooneel. Jrg. 17. afl. 1-4.

Koninkl. Oudheidkundig Genootschap. Verslag 1888.

Indisch Genootschap. Verslag d. algem. vergaderingen. Oct. 1887-Feb. 1888.

Teylers Stichting. Archives. Série II. Vol III, I. - Catalogue, Livr. 5-6.

Historisch Genootschap te Utrecht. Werken. N.S. 46-50.

N. Brabantsch Genootschap. TH. J. WELVAARTS. Het Refugiehuis der Abdy Postel.

Friesch Genootschap. Verslag, 59. De Vrije Fries. 3e Rks. XVII: 1. T.A. ROMEIN.

Naamlijst van predikanten II; J. REITSMA, Register van geestelijke opkomsten van Oostergo.

Aardrijkskundig Genootschap. Tijdschrift. 2^e Serie. Afd. Verslagen Dl. II, 7-10; III, 1-4; Afd. meer uitgebreide art. Dl. II, 2; III, 1.

Vereeniging t. beoefening v. Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Verslagen en mededeelingen. St. 16. Handelingen 59^e-60^e Vergadering. - Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markrechten I, 8. II, 8. - Acta visitationis Dioecesis Daventriensis. Slotaf. - Aanwinsten Bibliotheek 1887.

Vereeniging v. Fabrieks- en Handwerksnijverheid. Verslag 1887.

Maatschappij d. Nederl. Letterkunde. Tijdschrift VII, 4; VIII, 1. Handelingen 1887, Levensberichten 1887.

Maatschappij v. Nijverheid. Tijdschrift 4^e Rks. Dl. XI afl. 8-12; XII afl. 1-8. Punten v. beschrijving d. 111^e algem. vergadering. - Catalogus Koloniaal Museum, IV, V.

Koninklijk Instituut v. Taal-, Land- en Volkenkunde v. N. Indië. Bijdragen 5^e Volgr. Dl. II, 4; III, 1-3. - CARL BOCK, Reis in O.-Z. Borneo. II.

Instituut voor Doofstommen te Rotterdam. Verslag 1887.

Koninkl. Academie v. Wetenschappen. Jaarboek en Programma 1887. - Catalogus der Verzameling Bilderdijk en Van Lennep. - Verslagen Afd. Letterkunde 3e Rks. IV, 2-3; V, 1. - Verslagen Afd. Natuurk. 3e Rks. III, 3; IV, 1-3.

Selskip f. frysce Tael- in Skriftenkinnisse. Jierboekje 1888. - Tidskrift XVII, 3-4; XVIII, 1-2.

Holl. Maatschappij d. Wetenschappen te Haarlem. Archives néerlandaises d. sciences exactes etc. Tome XXII, 1-5; Mme WEBER VAN BOSSE, Étude sur les algues parasites des paresseux. - E. EVERTS, Nieuwe naamlijst der Nederlandsche schildvleugelige Insecten. - C. HUYGENS, Oeuvres complètes. Correspondance I.

Genootschap de Nederl. Leeuw. Maandblad 1887, 7-12; 1888, 1-6.

Genootschap de Nederl. Heraut, Tijdschrift IV, 2-4; V, 1-2.

Société hist. et archéol. dans le duché de Limbourg. Publications. Tome XXIII.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Notulen. Dl. 25, 2-4; Tijdschrift Dl. 32, 1-2; J.A.V.D. CHIJS, Dagregister gehouden in het Casteel Batavia 1653; J.A.V.D. CHIJS, Ned.-Indisch Plakkaatboek. Dl. 4.

BELGIË.

Académie royale de Belgique. Bulletin. 3e Ser. Tome 9-12. Annuaire 1886-87.

Académie d'archéologique de Belgique. Annales (Bulletin). 4e Serie. Tome II. - Bulletin X-XV.

Koninkl. Vlaamsche Academie. Jaarboek 1887. Verslagen en mededeelingen 1887, 1-4; 1888, 1-3. Sevenste Bliscap van Maria uitg. d.K. STALLAERT met woordenlijst.

Société d. sciences, des arts et des lettres du Hainaut. Mémoires et Publications 1887.

Institut archéologique liégeois. Bulletin T. XIX, livr. 1; XX, livr. 1.

Société littéraire de Louvain. Annuaire 1887-88. Liber memorialis 1834-84. L. DE LANTSHEERE, Du bien au point de vue ontologique et moral.

ZWITSERLAND.

Verein f. Geschichte d. Bodensees. Schriften XVI.

Société d'histoire de la Suisse Romande. Mémoires. Série II. Tome I.

Histor. Verein d. fünf Orte Uri, Schwyz, Unterwalden u.s.w. Der Geschichtsfreund. Bd. 42.

Antiquarische Gesellschaft zu Zürich. Mittheilungen 52.

DUITSCHLAND en OOSTENRIJK.

Oberlausitzische Gesellschaft. N. Lausitzisches Magazin. Bd. 63, 1-2.

Gesamttverein d. Deutschen Geschichts- uud Alterthumsvereine.

Correspondenzblatt 35, 10-12; 36, 1-8.

K.K. Geograph. Gesellschaft in Wien. Mittheilungen Bd. XX.

Museum Francisco-Carolinum. Berichte Bd. 46. Führer durch das Museum.

Sächsische Alterthums-Verein. Jahresbericht 1886-87. Neues Archiv. Bd. VIII.

Historische Verein f.d. Oberpfalz. Verhandl. N.F. Bd 41.

Verein f. Mecklenburgische Geschichte u. Alterthum. Jahrb. u. Jahresber. 52. Register über Jhrg. 31-40.

Histor. Verein f. Niederbayern. Verhandl. Bd. 24, 3-4.

Histor. Verein f. Niedersachsen. Zeitschrift 1887.

Gesellschaft f.d. Geschichte d. Herzogthümer Schleswig-Holstein. Zeitschr. XVI-XVII. R. VON LILIENCRON, Der Runenstein von Gottorp.

Verein f. Geschichte u. Naturgeschichte der Baar in Donaueschingen. Schriften, Heft 6.

Böhmische Gesellschaft d. Wissenschaften. VIIe F. Bd. I. Sitzungsber. 1880, 82, 83-87. Jahresber. 1886-87.

Histor. Verein f.d. Württembergischen Franken. Zeitschrift N.F. III.

Verein f. Geschichte u. Alterthum zu Frankfurt. Neujahrsblatt f. 1880. Mittheilungen Bd. V. Archiv. N.F. Bd. XI.

Württembergische Alterthumsverein. Vierteljahrshefte. IX, 1-4; X, 1-4. E. PAULUS, Die Cisterzienser Abtei Bebenhausen.

Histor. Verein f. Oberbayern. Archiv, Bd. 44. Jahresbericht, 48-49.

Verein f. Gesch. d. Mark Brandenburg. Jahresbericht XVII-XIX. Forschungen z. Brandenburgische u. Preussische Gesch. I, 1.

Histor. Verein zu Basel. Beiträge N.F. Bd. III, Mittheilungen N.F. II: 4.

Verein v. Alterthumsfreunden im Rheinlande. Jahrbücher Hft. 83-84.

Verein f. Siebenbürgische Landeskunde. Archiv. N.F. Bd. 21: 1-2. Jahresbericht 1885-86, 1886-87. Festschrift Aug. 1886.

Histor. Verein f. Unterfranken. u. Aschaffenburg. Archiv. Bd. XXX. Jahresber. 1886. M. WIELAND, Die Stadt Würzburg im Bauernkriege.

Verein f. Thüringische Gesch. u. Alterthumskunde. Zeitschrift N.F. Bd. V, 3-4; VI, 1-2. Thüringische Geschichtsquellen. N.F. Bd. III.

Anthropologische Gesellschaft zu Wien. Mittheilungen Bd. XV, 4; Bd. XVII; 3-4.

Kön. Sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Leipzig. Berichte 1886, II; 1887 I-V. Abhandlungen X; 3-7.

- Gesellschaft f. Pommersche Geschichte u. Alterthumskunde.* Baltische Studien. Jhrg. XXXVII, 1-5; Monatsblätter 1887, 1-12; Baudenkmäler des Bezirks Stralsund I; WOLTERDORFF, Die Rechtsverhältnisse der Greifswalder Pfarrkirchen.
Ferdinandeum f. Tyrol u. Vorarlberg. Zeitschr. 3e Folge Hft. 31.
Germanische Museum zu Nürnberg. Anzeiger I, 3; II, 1. Mittheilungen I, 3; II, 1; Katalog d. vorgeschichtliche Denkmäler. Katalog d. Kartenspiele.
Verein f. Nassauische Alterthumskunde zu Wiesbaden. Annalen XX, 1.
Bergischer Geschichtsverein. Zeitschrift. Bd. 20-22.
Universität zu Kiel. Chronik 1886-87. Professoren und Studenten d. Universität 1665-87, Dissertationen enz.
Aachener Geschichtsverein. Zeitschrift IX. Register zu Bd. I-VII.
Mährisch-Schlesische Gesellschaft d. Ackerbaues. Mittheilungen 1887.
Hist. Verein f. Schwaben u. Neuburg. Zeitschrift Jhrg. XIV.
Hist. Verein f. den Niederrhein. Annalen Hft. 40, 1-3; 46; 47.
Geschicht- u. Alterthumforschende Gesellschaft d. Osterlandes. Mittheil. IX, 2-4.
Voigtländ. Alterthumforschender Verein. Jahresber. 56, 57.
Hist. Gesellsch. f.d. Provinz Posen. Zeitschr. III, 1-4.
Museum Carolino-Augusteum. Jahresbericht 1887.
Verein f. Hessische Geschichte. Zeitschr. N.F. Bd. XII-XIII. Quartalblätter 1887, 1-4. Mittheilungen 1886-87. Verzeichniss d. Mitglieder.
Gesellsch. f. Gesch. u. Alterthumsk. d. Ostseeprovinzen. Sitzungsber. 1887. Mittheilungen Bd. 14, 2.
Henneberg. Alterthumforschender Verein. Beiträge N.F. Lief. 5.
Kön. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen. Nachr. 1887. N°. 1-21.
Künstlerverein f. Bremische Geschichte. Jahrb. Bd. XIV.
Münchener Alterthumsverein. Zeitschrift Die Wartburg Jhrg. XIV, 7-12.

Academie d. Wissenschaften zu Wién. Sitzungsberichte der philos. hist. Classe. Bd. 112; 113; 114: 1.

Gesellschaft f. bildende Kunst u. vaterl. Alterthümer in Emden. Jahrb. Jhrg. VII, 2.

Histor. Verein f. Steiermark. Mitth. 35. Beiträge Jhrg. 22.

Kirchl.-hist. Verein f. Geschichte der Erzdiöcese Freiburg. Diöcesan-Archiv. Bd XIX.

Verein f. Geschichte von Oberfranken. Archiv. Bd. XVII: 1.

Verein f. Hamburgische Geschichte. Zeitschr. N.F. Bd. V, 2. Mittheilungen. Jhrg. X.

FRANKRIJK.

Société des Antiquaires de la Morinie à St. Omer. Mémoires T. 20. Bulletin 1887. Bibliographie histor. de l'arrondiss. de St. Omer.

Société des Antiquaires de Picardie. Mémoires 3e Série T. IX, X. Bulletin. 1886, 1-4, 1887. 1.

Société pour l'encouragement des sciences etc. à Dunkerque. Mémoires. Vol. XXIV.

DENEMARKEN.

Nordiske Oldskrift Selskab. Aarbøger. R. II. Bd. II, 3-4; Bd. III, 1-2. - Mémoires 1887.

ZWEDEN en NOORWEGEN.

Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademie. Antiquarisk Tidskrift X, 3-4; Mönadsblad Jrg. 15.

ITALIE.

Accademia dei Lincei. Rendiconti. 2° Sem. Vol. III, 2-13; IV, 1-10.

ENGELAND.

English Dialect Society. Publications N° 51-56. Report 1887. Catalogue part II.

Literary and Philosophical Society at Manchester. Memoirs. 3d Series. Vol. 10. Proceedings. Vol. XXV-XXVI.

AMERIKA.

Smithsonian Institution. Report 1885: 1.

American Philosophical Society. Proceedings N°. 125-126.

New York State Library. Report N°. 67-69. Documents relating to the colonial history of the State of New York. Vol. XV.

III.

Verslag van den Penningmeester, den heer D. Hartevelt, aan de Algemeene Vergadering, gehouden 21 Juni 1888.

Onze hooggeachte en zeer beminde voorzitter van de vorige Algemeene Vergadering, schetste in zijn openingsrede Uwen Penningmeester als vol angstige bekommering het hoofd schuddend over de inkomstenverslindende uitgave van den Catalogus. Met zijn bekende goedmoedigheid vergoelijkte hij des Penningmeesters bezorgdheid en stelde daartegenover, met den goeden moed die Professor M. De Vries steeds bij al wat hij doet bezielt, de spreuke van het Gentsche studentengenootschap: 't zal wel gaan!

De Penningmeester opende oor en hart voor deze hoopvolle spreuk die daar en toen ter snede kwam. Maar zóó waar is het dat overmatig gebruik van goede dingen ze krachteloos, ja schadelijk maakt, dat toen een paar maanden later bij gelegenheid van het 20ste Ned. taalen letterkundig congres te Amsterdam vele der woordvoerende broeders uit het Noorden, met diezelfde spreuk de broeders uit het Zuiden complimenteerden, de een haar toeschrijvende aan *Conscience*, een tweede aan *Jan van Beers*, een derde aan *Pol de Mont* enz. enz., toen

leed de opwekkende geest van de spreuk in mijn waardering schade; en zoo de broeders uit het Zuiden zich al geveleid gevoelden door dit citeeren *à tort et à travers*, had ik er niet langer vrede mee, er moest een versterking bijkomen. Ik behoefde het lied in den bundel gedichten van Julius Vuylsteke (Gent 1881) onder de rubriek *Heilig vuur* maar op te slaan, daar staat het refrein in zijn geheel en dat is ‘t zal wel gaan, 't moet wel gaan’.

‘Ay, *there's the rub*’ zegt Hamlet. Burgersdijk vertaalt dit door ‘ja, dit stremt’. Maar van stremmen kan geen rede zijn, 't *moet* wel gaan. Mocht hier de armoede, gelijk elders de zotheid binnen komen om haar eigen lof te zingen, wij zouden haar misschien leeren liefhebben, en vervuld geraken met innige kleinachting voor alles wat kapitaal en renten heet. Maar Uw Penningmeester heeft tot roeping de armoede buiten de deur te houden, en dat dit niet met woorden alleen gebeurt, moge U blijken uit de rekening en verantwoording die U hier wordt voorgelegd, niet zonder te zijn goedgekeurd door alle personen en commissiën die de wet daarvoor aanwijst.

Zou de begrooting voor het nu afgesloten dienstjaar een batig saldo of een deficit, een verrassing of een teleurstelling opleveren? Ik vreesde het laatste. Wij deden wat wij konden in de bestuursvergadering van October 1887 en raamden de ontvangsten op *f* 4059.- en de uitgaven op *f* 3875.- Welk een triomf! Met een saldo der vorige rekening van slechts *f* 289.-, cijferden wij toch zóó, dat er een batig saldo *in spe* van *f* 184.- op op de begrooting verscheen Wij lieten natuurlijk geheel buiten beschouwing de noodzakelijkheid van een gedeeltelijke reorganisatie van het bestuur der Maatschappij, waaraan vooralsnog door hare te geringe inkomsten niet te denken valt.

De begroting zag er dus goed uit. Professor De Vries had gelijk en de Penningmeester verheugde zich daarover. Nu is wel de wezenlijke rekening eenigzins anders dan de begroote, maar door later daarop gevallen zegen, zet de uitkomst den optimistischen Professor de kroon op het hoofd, en de Penningmeester moet zijn poëtischen angst en zijn rhetorisch hoofdschudden wel laten varen.

De gewone inkomsten bedroegen *f* 3983,45 en de uitgaven *f* 4222,48. Er is dus hoe wij 't ook wenden of keeren, hoe wij 't ook gelieven te noemen, een te kort op de gewone inkomsten van *f* 239,03.

Maar nu komt de verrassing. Van lieverlede was onze Bibliotheek rijk geworden aan doubletten Die te verkoopen of op andere manier dienstbaar te maken aan doeltreffende uitbreiding der Boekerij, was natuurlijk een der wijze plannen van het bestuur. De werkzaamheden ter uitvoering van dat plan waren in het midden van 1887 voleindigd, een verkooping werd gehouden in October van dat jaar, en den 15^{den} Februari 1888 kwam als een *God send* de netto opbrengst dier verkooping tot ons. Niet minder dan *f* 967,- vielen gelijk dauwdruppelen op een uitgedroogd veld, op den bodem onzer ledige kas. Ziehier de vorm waarin deze post in de registers onzer Maatschappij geboekt staat. 'Voor buitengewone ontvangsten wegens netto opbrengst van den verkoop van doubletten uit de boekerij, welke opbrengst uitsluitend bestemd is om de boekerij zooveel mogelijk aan te vullen'.

Zoo dan is het te kort van *f* 239,03 verholpen en tot een batig slot van *f* 727,97 omgezet.

Uit welk metaal moet nu de kroon voor den dapperen redenaar van verleden jaar gesmeed worden? Het spreekt wel van zelf dat wij daarvoor nooit goud uit onze kas zouden nemen. Zoo'n kroon is slechts een figuurlijke die

men maken kan uit wat men wil, b.v. uit moed met een alliage van vertrouwen. Laat ons die twee elementen - kiezen, zij passen hier 't best, want op zeer gelukkige wijze is de hoop en het geloof in 't zal wel gaan' nu bevestigd.

In dit dienstjaar zijn geen doubletten te verkoopen, noch zijn er, voor zoover mij bekend, andere dingen tot klein geld te maken. Wij zijn heusch zuinig geweest. Gedurende de jaren 1885, 1886 en 1887 bedroegen de uitgaven gemiddeld *f* 5381,40 en het laatste dienstjaar 1887/8 slechts *f* 4222,47. Nog twee jaren hebben wij krom te liggen voor den Catalogus, die af is, en voor het Register daarop, dat in de maak is. Dan komen voor de kas betere tijden. *Speriamo!*

ONTVANGSTEN.

Saldo in kas Dienst 1886/7	<i>f</i> 289.20	
Renten	<i>f</i> 58.25	
Jaarl. Bijdragen	<i>f</i> 3372.-	
Catalogus	<i>f</i> 120.-	
Maaltijd	<i>f</i> 144.-	
Buitengewone Ontvangst uitsluitend bestemd voor aanvulling der boekerij	<i>f</i> 967.-	
	—	<i>f</i> 4950.45
		—

UITGAVEN.

Drukwerk	<i>f</i> 1040.32 ⁵	
Subsidie Tijdschrift	<i>f</i> 262.-	
Boekerij, Aankoop boeken	<i>f</i> 270.54	
Boekerij, Assurantie	<i>f</i> 28.18	
Catalogus	<i>f</i> 1397.72 ⁵	
Transporteeren	<i>f</i> 2998.77	<i>f</i> 4950.45

	uitg.	ontv.
per transport	f 2998.77	f 4950.45
Locaalhuur, verlichting, verwarming	f 117.40	
Vergaderingskosten	f 63.85	
Maaltijd	f 371.05	
Subsidie Histor. Commissie	f 43.90	
Expeditie, Porto's, Zegels	f 192.82	
Salaris Secretaris	f 250.-	
Salaris Concierge	f 15.05	
Salaris Bode	f 50.-	
Salaris Schrijver v.d. Penningm.	f 25.-	
Pensioen Bode Ligtfoot	f 25.-	
Buitengewone Uitgaven	f 69.64	
	—	f 4222.48
	Saldo in Kas	f 727.97
		—
		—

HET VASTE FONDS.

Dit is met f 100.- nominaal vermeerderd en bedraagt thans f 13600.- nominaal 2 1/2 % Nationale Werkelijke Schuld. Het Saldo Rente-Rekening is f 34.46 en het Saldo vlottend Kapitaal f 1042.85. De bestemming dier fondsen is bekend.

Verslag van de Commissie voor de Zuid-Afrikaansche Bibliotheken door den Secretaris den heer D. Hartevelt.

Wij hebben geen reeks van mededeelingen te doen over werkzaamheden ter zake van de Staats- en Stads-Bibliotheken te Pretoria en te Bloemfontein. Des te meer genoeg smaken wij en des te grooter is de voldoening, nu wij U kunnen mededeelen dat wij in Februari jl. ontvingen een brief dd. Pretoria 13 Januari 1888, onderteekend namens het bestuur der Staats-Bibliotheek aldaar, door den H.E.A. Heer S.J. du Toit superintendent van onderwijs, voorzitter, en den heer A. Begeman, secre-

taris. Bij dien brief werd ons toegezonden een exemplaar van het reglement der Zuid-Afrikaansche Staats-Bibliotheek. In den titel van dit reglement leest men, dat die Staats-Bibliotheek oorspronkelijk ontstaan is door het geschenk van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden. Op dezen grondslag, door onze Maatschappij gelegd, zal het bestuur der Staats-Bibliotheek voortarbeiden; het zal daarbij belangrijk gesteund worden door een subsidie van £ 500, dat de Achtbare Volksraad verwacht wordt minstens ieder jaar te zullen verstrekken. Voor de aanschaffing van boekwerken heeft het zich in briefwisseling gesteld met de Ned. Z.-A. Vereeniging te Amsterdam, waarvan de H. Gel. Heer C.B. Spruyt secretaris is. Aan voorlichting en medewerking zal het der Staats-Bibliotheek te Pretoria dus niet ontbreken. Deze zaak is alzoo in het goede spoor gekomen, en ieder die er toe heeft meegewerkt en bijgedragen zal ongetwijfeld met het resultaat tevreden zijn.

Eenige weken geleden zonden wij aan de N.Z.-A. Vereeniging te Amsterdam, die zich met de verdere expeditie wel wil belasten, een kistje inhoudende de vervolgen op vroeger door ons gezonden periodieken en andere werken.

Aan de Stads-Bibliotheek te Bloemfontein hebben wij ook eenige vervolgwerven te zenden. Dit is alles wat Uwe Commissie vermag, maar ook daarmee zal zij moeten uitscheiden, want de laatste guldens zullen weldra zijn uitgegeven. Van onze bereidwilligheid om geschenken voor deze Bibliotheken in ontvangst te nemen is geen gebruik gemaakt. Wij durven in dit verslag niet verder daarover uit te weiden; slechts herhalen wij de verzekering onzer bereidwilligheid.

IV.

Verlag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1887-1888.

De commissie hield ook dit jaar hare gewone maandelijksche vergaderingen, die bijna altijd door al hare leden werden bijgewoond. Door de maandvergadering werd in de vacature Fockema Andreae voorzien door de benoeming van den Heer Acquoy. Deze bekleedde ook thans weder het voorzitterschap, terwijl de Heer Dozy den Heer Pleyte als secretaris verving. Mededeelingen omtrent officieele werkzaamheden der Commissie kunnen ditmaal niet worden gedaan, aangezien het Bestuur der Maatschappij geen enkelen keer aanleiding vond, het advies der Commissie in te winnen. Daarentegen werden de volgende onderwerpen in de gehouden bijeenkomsten ter sprake gebracht.

De Heer Acquoy handelde over een hem toebehoorend perkamenten handschriftje uit de tweede helft der 15de eeuw, bevattende eene Dietsche vertaling van het Mattheüsevangelie, van welke vertaling slechts enkele oude afschriften bekend zijn, terwijl dit HS. tevens merkwaardig is door de daarin voorkomende genealogie van het geslacht Renesse¹. Uitvoerig sprak hij over het langen tijd verloren geraakte, maar thans te Cheltenham teruggevonden HS. N°. 1042 van Meerman, zijnde eene verzameling van zestig Dietsche liederen en dertig Latijnsche zangen. Het door hem in een handschrift gevonden woord 'ga-doop', dat in het 'Middelnederlandsch Woordenboek' niet voorkomt, gaf hem aanleiding tot eene mededeeling over dit

1 Deze genealogie is sedert uitgegeven in het *Algemeen Nederlandsch Familieblad* van April 1888, blz. 82 v.

woord zelf en het begrip er van. Een boekje, getiteld *Den grondt-steen der volmaecktheyt* en te Antwerpen in 1638 uitgegeven als geschrift van Geert Groote, deed hem de vraag behandelen, of dit werkje van dezen schrijver zijn kan. Voorts werden door hem, naar aanleiding van een in veiling aangeboden handschrift, de lotgevallen geschetst van het stoffelijk overschot van Thomas a Kempis, in 1672 opgegraven en thans in de hoofdkerk te Zwolle bewaard.

De Heer Fruin sprak over het karakter van Lodewijk Napoleon, zooals dit zich in diens correspondentie met G.A. Visser vertoont, en vestigde de aandacht op de uitgave van de brieven van Ortelius door den Heer Hessels, vooral op hetgeen daaruit blijkt omtrent het tot stand komen van Van Meteren's 'Historiën'. Voorts sprak hij uitvoerig over de ontwikkeling der stadsregeering te Amsterdam, naar aanleiding van eene uitweiding in de Gedenkschriften van G.K. Van Hogendorp. Ook toonde hij tegenover Prof. Ritter in Von Sybel's 'Zeitschrift' aan, dat een *Discours au Roy* van 1566, in Petit's 'Grande Chronique' overgedrukt, hetzelfde geschrift is als een, dat, naar bekend is, door Franciscus Junius in gemeld jaar werd uitgegeven¹. Eindelijk besprak hij de gewoonte der Schepenbanken in de middeleeuwen, om bij belangrijke rechtszaken bij elkander raad te zoeken, alsmede de Confessiën der Gereformeerde Kerken in Nederland van 1566.

De Heer Du Rieu bracht in verschillende vergaderingen ter tafel de 'Alba studiosorum' van Oxford, Frankfort a.d. Oder en Bologna. De middeleeuwsche gewoonte, om op miniaturen lapjes zijde bij wijze van vloeipapier te leggen,

1 De meeste dezer mededeelingen zijn door den Heer Fruin later uitgewerkt tot opstellen in de door hem uitgegeven *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*.

werd door hem toegelicht. Hij deelde verder het terechtkomen mede van enkele boeken en handschriften der Universiteitsbibliotheek alhier, die in vroeger tijd zoek geraakt waren, o.a. eenige bij de ramp van Leiden in 1807 verloren geraakte Oostersche manuscripten bij Prof. Rau.

De Heer Pleyte kwam terug op eene vroegere mededeeling omtrent een geschilderd portret in het Rijksmuseum te Amsterdam, dat blijkbaar een architect en, volgens een niet door hem gedeeld vermoeden, W. Van der Helm voorstelt. Een doortrek van nieuw ontdekte muurschilderingen in de Pieterskerk alhier werd door hem getoond en besproken, alsmede eene door hem beproefde ontcijfering van een grafschrift in de Domkerk te Utrecht, namelijk dat van Dirk van Wassenaar, aldaar 1465 begraven. Uitvoerige mededeelingen deed hij over de geschiedenis der Brusselsche tapijtfabricage door de familie Leyniers.

De Heer Fockema Andreae sprak over het Zeeuwsche erfrecht, en vestigde de aandacht op Groninger gildekeuren. Voorts werd de wijze van overgang der kloostergoederen in de 16de eeuw aan Stads- of Landsregeering door hem behandeld. In een Groningsch proces van 1580 vond hij aanleiding, om het toenmalig huwelijksrecht aldaar te schetsen, evenals in een contract van verzoening van 1617, om het tot stand komen en de gevolgen van brieven van remissie toe te lichten.

De Heer Muller sprak over de taktiek van prins Maurits en hetgeen daarover is uitgegeven. Een werk van den Amerikaan Jameson over Usselincx werd door hem behandeld, en herhaaldelijk wees hij op onnauwkeurigheden in den arbeid van Kervyn de Lettenhove.

De Heer Dozy besprak de stichting van verschillende oude Leidsche gebouwen en toonde daarvan door hem

ontdekte ontwerp-teekeningen. Hij lichtte de rangschikking toe van de collectie oudheden van G. van Papenbroeck in de daarvoor destijds in den 'Hortus' gebouwde zaal. Aanteekeningen uit het Amsterdamsch archief deden hem het vermoeden uiten, dat de admiraal Jochem Heyndricks Swartenhondt in 's Hertogenbosch geboren werd, en dat zijn familienaam Van Rysingen was. Een onuitgegeven project-contract van harmonie der Amsterdamsche regenten van 1676 en het relaas der discussiën daarover werd door hem medegedeeld, evenals oorkonden betrekking hebbende op Leidsche kloosters, voornamelijk Lopsen. Eindelijk werd door hem, uit eene notarieele acte, de maatschappelijke positie toegelicht der familie De la Court in hare eerste woonplaats Iperen, uit welke stad zij naar Leiden kwam.

CH. M. DOZY,
Secretaris.

Bijlagen Tot het verslag der 'historische commissie' over 1887-1888.**I. HS. N°. 1042 van Meerman (eene verzameling van meerendeels geestelijke liederen tot ± 1525).**

In mijne verhandeling over 'Het Geestelijk Lied in de Nederlanden vóór de Hervorming' (*Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. II, blz. 12) vestigde ik de aandacht op een merkwaardig handschrift, dat weleer aan Meerman had behoord, maar na de verkoop van diens boeken in 1824 (*Bibliotheca Meermanniana*, tom. IV, p. 174, N°. 1042) spoorloos was verdwenen. De prijs, dien het blijkens den uitgegeven *Prix des livres de la Bibliothèque Meermanienne*, p. 178, had gegolden (f 20.50), deed wel vermoeden dat het in belangstellende handen gekomen was, maar de Firma Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage, onder wier leiding de auctie had plaats gevonden, kon mij niet opgeven, wie het indertijd had aangekocht.

Kort na het verschijnen van mijne bovengenoemde verhandeling in December 1886 berichtte mij de Directeur der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, de altijd hulpvaardige en voorkomende Dr. M.F.A.G. Campbell, dat in het officieel proces-verbaal der auctie Meerman achter het bewuste nummer als kooper vermeld staat de

Edinburgsche boekhandelaar Laing, die op deze verkooping *f* 6944.30 besteedde. Deze had echter de door hem gekochte handschriften, ten bedrage van *f* 2713.80, overgedaan aan zijn Londenschen ambtgenoot Rodd, die, alles saamgenomen, voor eene som van *f* 13089.70 aankocht. Voorts was ter auctie persoonlijk aanwezig geweest de bekende Engelsche boekenliefhebber Sir Thomas Phillips van Middlehill, die voor eene waarde van *f* 5924 verworven had. Uit een en ander scheen te volgen, dat de kans, om het verloren HS. op het spoor te komen, niet zeer groot was. Laing had het overgedaan aan Rodd, die het waarschijnlijk niet aan Sir Thomas Phillips had verkocht, wijl deze het niet scheen te hebben begeerd. Dit vermoeden werd bevestigd door de omstandigheid, dat Haenel in zijne *Catalogi librorum manuscriptorum*, Lips. 1830, col. 803-896, meer bepaald in col. 830, dit HS. niet onder de schatten van de bibliotheek te Middlehill vermeldt.

Zoover strekte mijne kennis, toen juist in die zelfde dagen de *Catalogue des manuscrits néerlandais de la Bibliothèque Nationale* door den Heer Gédéon Huet te Parijs in het licht verscheen. *De Nederlandsche Spectator* van 25 December 1886 (blz. 438), mijne verhandeling aankondigende, achtte het niet onwaarschijnlijk, dat N°. 39 van dien catalogus (p. 44 suiv.) het door mij bedoelde HS. wezen zou. Hiervoor viel inderdaad wel iets te zeggen. De inhoud, het aantal bladen, zelfs de ouderdom van den codex, alles kon met eenigen goeden wil in overeenstemming gebracht worden met het weinige, dat de catalogus van Meerman aangaande het verloren handschrift vermeldde. Nochtans leerde mij eene aandachtige vergelijking weldra, dat de twee handschriften onmogelijk hetzelfde konden zijn. Van deze bevinding deed ik spoedig

daarna mededeeling in eene vergadering van de 'Historische Commissie' (zie het Verslag dier Commissie in de *Handelingen en Mededeelingen* onzer Maatschappij over het jaar 1887, blz. 65).

De slotsom bleef intusschen ontkennend, en de volslagen onzekerheid duurde voort. Des te grooter was mijne verrassing, toen de ijverige Utrechtsche archivaris, Mr. S. Muller Fz., mij eenige maanden later mededeelde, dat de Meermanniana uit de nalatenschap van Sir Thomas Phillips 'en bloc' voor Berlijn waren aangekocht, en dat zich daaronder ook het door mij gezochte handschrift bevond. Was alles geregeld, dan zou men het ook zeker wel in Nederland ten gebuike kunnen krijgen.

Mij wachtte echter nog eene andere verrassing. Bij vriendelijk schrijven uit Cheltenham, waarheen de bibliotheek van Sir Thomas Phillips later verplaatst was, berichtte de Heer Muller mij in Februari 1888, dat het Geestelijk Liedboek door een toeval niet met de overige handschriften aan Berlijn was verkocht. Mocht het niet te koop zijn, dan zou de Heer Muller trachten, er althans eene inhoudsopgave van te maken en mij die toezenden.

Aldus geschiedde. Mij werd zelfs verlof gegeven, met het toegezondene naar goedvinden te handelen. Natuurlijk bracht ik het in de vergadering der 'Historische Commissie', die ik tot dusverre steeds op de hoogte der zaak had gehouden. Met medeweten van den Heer Muller wordt het thans ook opgenomen in de Bijlagen achter haar Verslag. Ieder deskundige zal terstond het belangrijke der mededeeling inzien. Bovenal de aantekeningen, die bij sommige liederen geplaatst zijn, verhoogen de waarde van het overzicht der beginregels zeer. Nu eens doen zij ons den maker, dan eens den zanger of zangeres van eenig lied kennen. Nu eens leveren zij ons een vast jaar-

tal, dan eens een bepaalden naam, dan weer eene eigenaardige aanwijzing voor den zang. Wisten wij, in welke stad de Nieuwe Kerk moet gezocht worden, wier pastoor in 1525 de op fol. 35^v genoemde 'Mr. Ariaen Cornelis die brouwerssoen' was, dan zouden wij waarschijnlijk tevens weten, waar de persoon woonde, die deze 56 + 4 = 60 Dietsche en 29+1 = 30 Latijnsche zangen, waaronder drie geestelijke liederen van hem zelve, heeft opgeteekend. Moet hier aan Amsterdam of Delft of Dordrecht of aan eene of andere stad der Zuidelijke Nederlanden worden gedacht? In 1520 was 'Mr. Adriaan Kornelisz.', de vader van den bekenden Brugschen minderbroeder Broer Cornelis Adriaansz., pastoor van de Nieuwe Kerk te Dordrecht (zie Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, Dordr. 1677, blz. 112). Doch in plaats van gissingen te wagen, wil ik liever de vaste gegevens laten volgen, mij door den Heer Muller verstrekt. Bij de beschrijving van het HS. volg ik zakelijk, bij de opgave van de beginregels der liederen woordelijk, wat genoemde Heer de vriendelijkheid had mij te berichten.

Het HS., in de verzameling van wijlen Sir Thomas Phillips N°. 6781, weleer in die van Meerman N°. 1042, behoorde vroeger aan Scheidius, en werd op de auctie van diens boeken in 1806 voor f 2.50 verkocht. Het is in de eerste helft der 16de eeuw door eene zelfde hand op papier geschreven, doch de halflederen band, waarin het thans is besloten, dagteekent eerst uit de 18de eeuw. Het bevat 80 genummerde bladen of 160 bladzijden in 8vo, waaraan evenwel 18 ongenummerde voorafgaan. Deze ongenummerde zijn door eene andere hand met verschillende zaken beschreven, zooals kerkmuziek, recepten voor 'sukerey' en om wafelen te bakken, eenige spreuken, over uitlegging van droomen, enz. Daarop volgt dan het eigen-

lijke liedeboek, dat echter niet, zooals de latere rugtitel beweert, louter geestelijke, maar ook wereldlijke liederen bevat, terwijl de zangwijzen, soms twee of meer in aantal, meestal boven de liederen vermeld staan. Zie hier de beginregels dier meerendeels onbekende Dietsche liederen en der Latijnsche zangen:

fol 1. Myn lyef is schoen ende suverlijck.

fol 2. Mit vroecheden willewi singhen.

fol 2^v. Wy willen ons gaen verheffen boven.

fol 3^v. Voerlanghen, voerlanghen du doeste mynre.

fol 4. Die winter die wil laten of.

fol 5^v. Natur wy moten scheyden.

fol 6^v. Doerluchtich hoechgeboren Vry edel keyserin.

‘Dit lyedekijn gaet op die wyse *Ter Maes al opten Ryn Daer woent een jonckfroulyn fyn*. Maer men sel die woerden van den lesten reghel wat langhe in die mont houden ende draeyen, want men moet den dutsen altijd wat toegheven van allen lyedekens, dat een mer ende dat ander min, als men wel ter deghen synghen sal; ander en ist niet veel tswaerts den sanghe.’

fol 7^v. Jhesus mijn alreliefste heer.

Met latere hand op den kant: ‘Dese drie navolgende liedekijns heeft gedicht die dyt bouck ghescreven heeft.’

fol 8^v. Och of ic in den hemel waer.

fol 10^v. In liden groot heb ick verdriet.

‘Dit lyedekijn is ghedicht int jaer ons heren 1495.’

fol 13. Nu wel heen ende dat moet sijn.

fol 14^v. Noemt Jhesus lief int herte mijn.

fol 15. Een enich een Een een alleen.

fol 15^v. Hy troer die troren wil.

fol 16. Als ic aensie die min van deser aerden.

fol 16^v. Och edel mens wilstu dijn god bekennen.

fol 17. Onder allen vrouwen wyntme gheen.

fol 18. Laet ons suetelijcken singhen.

fol. 19^v. Ic sach een ander enghel schoen.

‘ende gaat op die wyse’ enz. ‘Maer die ander wyse wet, die machse singhen.’

fol. 20. Druck heeft bevaen dat herte mijn.

‘Dit liedekijn heeft ghedicht een dominicus broeder.’

fol. 21. Trueren moet ic nacht ende dach.

fol. 21^v. Hier boven in den hemel.

‘Dit is een gheestelijc liedekijn, ende heeft hier eerst ghesonghen Hillegont Aeronts dochter Cornelis Cornelissoens huisvrouw int jaer ons heren 1497.’

fol. 23. Men siet hoe lustelic is ons die Mey ontdaen.

fol. 23. Als ic beghin te dencken.

fol. 24. Sceyden du creneste my die moet.

fol. 25. Daer isser mer dan ic ghevinden can.

fol. 25^v. Die strijt van Vlanderen is opheven.

(Over St. Elisabeths dochter, hertogin van Engeland.)

fol. 26. Och doot doot doot die niement en spaert.

(Op den dood van Maria van Bourgondië.)

fol. 27. Tusschen de berch hoghe Daer leit een water wijt.

fol. 27^v. Dien edelen heer van Bruneswick.

fol. 28. Her Danel ghy sijt soe schoenen man.

(Over Venus en Danel.)

fol. 28^v. Reghenboech waerop so sedt die jonghelync syne sinnen.

fol. 29. Ick wil verhoechghen mynen sin.

fol. 30. Och waer ic in mijns vaders lant.

‘Dit is een gheestelijc suverlijc lyedekijn. Ende heeft 3 wysen. Die eerste is die ou wys alsoe beghint, die konde ghi allegader wel. Die ander is: *Het daghet wonderlyke, ic sye die lichten dach. Van die liefste mocht ic swieten* etc. Dit is een overlantse wyse. Die derde wyse is, als men een vaers in twee deelt: *Het viel op een morghenstont.*’

fol. 30^v. Min suete lief woent in den hemel.

‘Dit is een gheestelijc lyedekijn.’

fol. 31. Het bloeyet die werelt ghenoegetic.

fol. 31^v. Hoe luydt soe sanc die geest wt rechter minnen.

- fol. 32. In alder werelt en is ghen troest.
 fol. 32^v. Wi moeten van deser werelt scheidyden.
 fol. 33. Van liefsten coemt groot liefden.
 fol. 33^v. Och licht des hemels schijn.
 fol. 33^v. Jhesus seker toeverlaet.

(Wijze: *Hanselyn over die heide reet.*) ‘Men singhet veel in discant.’

- fol. 34^v. Een blyden moet in teghenspoet.
 fol. 35. Min hartge dat wil ic gode opghieven.
 fol. 35^v. Wi willen gode loven.

‘Dit lyedekijn heeft hier eerst ghesonghen mijn heer die pastor van die Nuewe kerck Mr. Ariaen Cornelis die brouwerssoen int jaer ons heren 1525.’

- fol. 36. Och voer die doot is troest noch boet.
 fol. 36^v. Droch werelt my gruwelt voer dijn weesen.
 fol. 37. Hadyeu natuer hadyeu solaes.

(Boven de volgende liederen worden geene opschriften en geene wijzen meer opgegeven.)

- fol. 37^v. Die werelt heeft my in haer ghewout.
 fol. 38. Als ic aensie dit leven al.
 fol. 39. Mijn hartge dat leit ghevanghen.
 fol. 39^v. Mocht ic een weynich spacieren.
 fol. 40. Weest vrolijc het is gheworden dach.
 fol. 40^v. Jhesus bant o vuerich bant.
 fol. 41. Weest ghegroet o maghet soet.
 fol. 42. Daer en is ghen rust in deser tijt.

(Bij de volgende liederen is bij den eersten regel de wijs met muzieknoten aangegeven.)

- fol. 42^v. Sumus hic sedentes Simul conferentes.
 fol. 43. Surrexit Cristus hodie.
 fol. 43^v. Osti regis filie cristi.

(Het volgende geheel met muzieknoten.)

- fol. 45. Veni sancte spiritus.
 fol. 45^v. Ave Maria.
 fol. 45^v. Felix namque.

- fol. 46^v. Salve regina misericordie.
 fol. 48. O lux beata.
 fol. 48^v. Da pacem domine.
 fol. 49^v. Benedicamus devotis mentibus.
 fol. 50^v. Procedentem sponsum de thalamo.
 fol. 51^v. Primo tempore alleviata est.
 fol. 53. Consolamini.
 fol. 54^v. Jube domine silere.
 fol. 56. Te Deum laudamus.
 fol. 59. Dies est leticie.
 fol. 61^v. Sanctus sanctus.
 fol. 63. Dies est leticie.
 fol. 64. Puer nobis nascitur.
 fol. 66. Ad festum leticie.
 fol. 67. Verbum caro factum est.
 fol. 67^v. Ego sum panis vite.
 fol. 68^v. Sacrum convivium.
 fol. 69. Melchisedech vero rex.
 fol. 69^v. Discubuit Jhesus.
 fol. 70^v. Benedic domine.
 fol. 71.^v Quomodo fiet.
 fol. 72^v. Regnum mundi.
 fol. 73. Hec est preclarum.

(Verder geene muziek meer.)

- fol. 74^v. Laet ons met herten reyne.
 fol. 75. God gruete u lieflick beelde soet.
 fol. 76. Mit desen nyewen jaren.
 fol. 76^v. Nu laet ons singhen het is tijt.
 fol. 79^v. O flos florum.

Ziedaar de beginregels der meerendeels geestelijke liederen in het Dietsch en der meerendeels kerkelijke zangen in het Latijn, die het handschrift bevat. De Heer Muller

vroeg verschooning voor mogelijke onnauwkeurigheden, waartoe de licht begrijpelijke overhaasting aanleiding kon hebben gegeven. Mochten er inderdaad hier of daar kleine onjuistheden zijn ingeslopen, zeker zal niemand ze ten kwade duiden. Veeleer zal ieder, die in de geschiedenis van het Geestelijk Lied onzer vaderen belang stelt, instemmen met den dank, dien ik hier aan den Heer Muller voor zijne mededeelingen aangaande dit belangrijk handschrift breng.

J.G.R. ACQUOY.

II. 'Ga-doop' en 'Ga-gedoopte'.

Bij het hier te behandelen onderwerp raken, gelijk dat zoo dikwijls geschiedt, de godgeleerdheid en de taalgeleerdheid elkander. Kerkhistorische onderzoekingen brachten er mij toe, doch ook onze taalkenners zullen er allicht hun voordeel mede kunnen doen. Het woord 'gadoop' toch, ofschoon het bestaan heeft en in den vorm van 'geedoop' nog bestaat, is hun blijkbaar niet bekend. Veel minder nog zullen zij den vorm 'gagedoopt' of, gelijk men thans zegt, 'gegedoopt' vermoeden. Noch in het *Middelnederlandsch Woordenboek*, noch in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* komen deze woorden voor; zelfs bij de bespreking van het woord 'geeuwhonger' door den Hoogleraar Verdam (*Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, jaarg. VI [Leid. 1886], blz. 294-297), waarbij 'geedoop' zoo uitnemend zou zijn te pas gekomen, worden zij niet vermeld.

Ik vond de woorden 'ga-doop' en 'ga-gedoopte' in een mij toebehoorend handschrift, getiteld 'Vande Qvaestien gedecideert inde particuliere Synoden van Suijd-Holland, beginnende met den iare 1579 ende eijndigende met den jare 1639' (blz. 100), en wel in eene quaestie,

voorgevallen op de particuliere synode te Dordrecht, 1 Sept. 1598, art. 33. In die synode werd, blijkbaar naar aanleiding van een geval, dat zich in eene der Zuid-Hollandsche gemeenten had voorgedaan, de vraag gesteld, of zeker meisje, dat als kind den zoogenaamden nooddoop (d.i. den doop door de vroedvrouw onder de gewone formule, maar zonder de verdere kerkelijke plechtigheden) had ontvangen, en aan hetwelk later door een priester in de St. Jacobskerk te Antwerpen slechts de bij den doop gebruikelijke gebeden en bezweringen waren volbracht, als gedoopt of als ongedoopt moest beschouwd worden. Het oordeel der vergadering was, dat het meisje waarschijnlijk verkeerd zou zijn ingelicht. Men wist toch niet beter, of zij, die den nooddoop hadden ontvangen, werden later nog eens volledig in de kerk gedoopt. Alvorens dus tot den doop van het meisje over te gaan, moest de zaak grondig worden onderzocht. Bleek alsdan, dat de priester slechts de aanvullende ceremoniën had gebruikt, maar niet den doop zelven met water had toegediend, dan moest het meisje alsnog worden gedoopt.

Over dit een en ander straks nader. Ik laat thans eerst den oorspronkelijken tekst volgen, die na het gezegde volkomen duidelijk wezen zal.

‘Bij aldien dat het geheel seecker is, dat over de Dochter (waervan die vrage is) na haren Ga-doop, niet meer dan een bloote belesinge des priesters is geschiet, Soo antwoord de Synodus, dat mense in sulcken geval sal doopen, als zijnde ongedoopt: maer dewijle het geen ordinaer gebruijck in 't pausdom is, de Ga-gedoopte ongedoopt te laten, ofte die sonder water alleen met belesinge te doopen: voorn[amelijck] niet in hare openbare kercken, gelijk dat soude zijn geschijet, t.w. in S^t. Jacobs kercke binnen Andwerpen: ende dien volgende is te vreesen, dat die dochter wel qualick soude zijn bericht; soo en salmen haer niet doopen dan met goed bescheijt ende genoechsamen kennisse der saecken.’

Het bovenstaande geeft aanleiding tot historische, liturgische, dogmatische en taalkundige opmerkingen. Vooreerst toch werd door de te Dordrecht vergaderde predikanten beweerd, dat het destijds in de R.K. kerk gebruikelijk was, den toegedienden nooddoop niet slechts aan te vullen met de achterwege gebleven kerkelijke ceremoniën, gebeden en bezweringen, maar de plechtigheid nog eens volledig, ook wat de besprenkeling met het doopwater betreft, te bedienen. Het is nauwelijks te gelooven; doch indien het in die dagen werkelijk alzoo geschiedde, dan was het tegen het voorschrift der kerk. Deze toch wil niet, dat de eenmaal gedoopte andermaal het doopwater ontvange. Zij eischt, dat de zaak zal worden onderzocht, opdat òf de ongedoopte worde gedoopt, òf de reeds gedoopte niet worde herdoopt. Slechts ingeval met recht wordt getwijfeld aan de geldigheid van den eenmaal toegedienden doop, staat zij toe, 'sub conditione' ('si non es baptizatus') het doopsel te herhalen (verg. bijv. Wetzer u. Welte, *Kirchen-lexicon*, Freib. i. Br. 1847, Bd. X, S. 664). Dit geldt niet alleen voor de Latijnsche, maar ook voor de Grieksche en de Oostersche kerken, wijl deze, wat de wijze van doopbediening betreft, met de Latijnsche in hoofdzaak overeenstemmen.

De Luthersche kerk bleef, door hare opvatting van den doop als noodig ter zaligheid, het dichtst bij het bestaande. Ook zij leerde, dat de kinderen moesten gedoopt worden, en dat dit in geval van nood zelfs door vrouwen of andere leeken geschieden mocht (zie bijv. Hase, *Evangelische Dogmatik*, § 210, Note *m* en *o*; in de uitgave van Leipz. 1850, S. 443). De Gereformeerde kerk daarentegen, die de zaligheid niet afhankelijk stelde van den doop, bepaalde, dat deze niet door ongeordende personen, zooals vrouwen en vroedvrouwen, mocht worden toe-

gediend (zie bijv. Scholten, *De leer der Hervormde Kerk*, 4de druk, Leid. 1861, dl. II, blz. 341 v.). De te Dordrecht vergaderde predikanten handelden dus zuiver Gereformeerd, toen zij op de voorgestelde vraag antwoordden, dat het meisje, indien het bij onderzoek bleek niet naar behooren door een priester gedoopt te wezen, alsnog gedoopt worden moest, al had het ook den ‘gadoop’ ontvangen.

Dat het woord ‘gadoop’ hetzelfde aanduidt als hetgeen wij thans met ‘nooddoop’ bedoelen, is uit het bovenstaande voldoende gebleken. Doch hoe komt deze doop aan dien naam? Hier wijst het *Middelnederlandsch Woordenboek* ons den weg. ‘Ga’, een andere vorm van ‘gaw’, beteekent ‘snel’ (zie dl. II, kol. 859 v.). Vandaar bijv. het woord ‘gadoot’ voor plotseling intredenden dood (zie dl. II, kol. 873 v.), en het woord ‘geehonger’ voor plotseling overvallenden honger (zie het bovengenoemde *Tijdschrift*, jaarg. VI, blz. 296). ‘Gadoop’ is dus volgens zijne afleiding een haastelijk toegediende doop, en een ‘gagedoopte’ is iemand, aan wien zulk een doop is volbracht.

Van uitnemend onderrichte zijde werd mij verzekerd, dat het woord ‘geedoopt’ in Limburg en in een gedeelte van Noord-Brabant nog altijd wordt gebruikt, ja, dat men aldaar het woord ‘nooddoop’ niet eens kent. Er werd bijgevoegd, dat, wanneer een geneesheer of eene vroedvrouw een pas geboren kind, dat in gevaar van sterven verkeert, den nooddoop heeft toegediend, men bij den priester verklaart, dat het kind is ‘gegedoopt.’ De bovengenoemde uitlegging van het woord ‘geehonger’ door den Hoogleraar Verdam krijgt hierdoor een onverwachten en vasten steun. Wat het woord ‘gadoot’ of ‘gedoot’ betreft, mijn geleerde Limburgsche zegsman deelde mij

tevens mede, dat ook dit woord in zijne provincie nog steeds in zwang is, maar slechts in de verwensching: 'Dat u de geedood hale!' Het doet mij leed, met eene zoo onvriendelijke uitdrukking te eindigen, maar onze taalgeleerden zullen haar om het belangrijke der zaak wel willen vergeven.

J.G.R. ACQUOY.

III. Een mystiek boekje, op naam van Gerrit de Grootte.

De titel van het bedoelde boekje luidt: *Den grondsteen der volmaecktheyt. In-houdende de maniere om door een Gheestelijcke doot ons selfs, te komen tot een Goddelijck leven in Christo*. Het werd uitgegeven te Antwerpen bij Hendrick Aertssens in 1638. Op den titel wordt het toegeschreven aan Meester Gerardus de Grootte van Deventer. Er wordt bijgevoegd, dat het nu eerst in 't licht gebracht is 'door eenen Lief-hebber der selver'. Waar dit 'der selver' op slaat, is niet recht duidelijk. De 'Lief-hebber', naar 't schijnt, noemt zich onder een voorafgaand gebed 'Aen Christo Iesv' P.S., doch dit brengt ons niet veel verder. In zijne daarop volgende 'Voor-reden' verhaalt hij, dat dit boekje vele jaren 'verdonckert' heeft gelegen en bij zeer weinigen is bekend geweest. Achter de 'Voor-reden' volgt de Approbatie. Dit alles beslaat, met den titel te zamen, 24 ongepagineerde bladzijden in 12°. Daarna komt het werkje zelf, dat 247 genummerde bladzijden omvat. 'De tafel van het In-houdt des Boecks' is wederom ongepagineerd, evenals het daarop volgend 'Kort begrijp' van De Grootte's leven, getrokken uit zijn *Vita* door Thomas a Kempis,

terwijl alles wordt besloten met ‘Sommighe leeringhe ende Spreeck-woorden vanden Eerweerdighen Geerardvs Magnvs’, waarin ieder deskundige terstond volzinnen uit zijne ‘Conclusa et proposita’ (achter het reeds genoemde *Vita*) herkent.

Wat nu het eigenlijk gezegde werkje *Den grondt-steen der volmaecktheyt* betreft, het is verdeeld in vijf ‘leeringhen’, die respectievelijk elf, zes, vier, vijftien en acht paragrafen bevatten. Dat het geene vertaling, maar een oorspronkelijk Dietsch geschrift is, meen ik te mogen opmaken uit gezegden als dit: ‘Wijsheyt is in 't latijn, *Sapientia*; ende beduyt in 't duytsch, Smaeckende gheleertheyt’ (blz. 81; zie ook blz. 184), en uit gelijkeindende en allitereerende woorden als in den volgenden volzin: ‘alle saecken mochten Godt nimmermeer soo smadelijck, oft den mensche soo schadelijck worden; jae geen dinck en mocht soo verwerren oft verworden’ enz. (blz. 152; zie ook blz. 207). Het schijnt ook te blijken uit het geheele boekje, dat de zuivere Dietsche taal onzer devoten met het grootste gemak spreekt en geen enkel spoor van Latijnschen of Hoogduitschen oorsprong draagt. Woorden als ‘creatuer’ (blz. 57), ‘substantie’ (blz. 56), ‘gratie’ (blz. 57) en dergelijke leveren natuurlijk niet het minste bezwaar op, en zelfs ‘liberael’ (bl. 170) wekt geene gegronde achterdocht. Om kort te gaan, deze vrucht der mystiek kan slechts op Nederlandschen bodem zijn gekweekt.

Doch waar? Door wien? Wanneer? De titel zegt, dat het werkje ‘ghemaeckt’ is ‘door den seer verlichten Heer, Meester Gerardvs de Groote van Deuenter, die gheleeft heeft in 't Iaer 1350’. Zeer nauwkeurig is dit niet. Meester Gerrit leefde van 1340 tot 1384. Doch het ergste is, dat de inhoud van het boekje volstrekt niet naar dezen schrijver heenwijst. De Groote met al zijne vroomheid was van

nature geen mysticus. Het verstand, bovenal het zedelijk gevoel, waren bijzonder in hem ontwikkeld, maar wat den 'schouwer' vormt, was hem vreemd. Hij was een man van het woord en van de daad, niet van schouwend leven en onberoerlijke rust. Een geest als de zijne kon zich niet verliezen in God, niet opklimmen in de duisterheid Gods, niet minnelijk ontzinken in den diepen afgrond der Godheid. Gerrit de Grootte had allen eerbied voor lieden, die dit wel konden. Zoo was hij bijv. een groot vereerder van Johannes Ruysbroeck. Maar toen deze eens zeide, nooit iets te hebben geschreven dan in tegenwoordigheid van den Heiligen Geest, liet hij er op volgen: 'Maar voor u, meester Gerrit, is deze waarheid vooralsnog verborgen' (*Archief van Kist en Royaards*, dl. VIII [Leid. 1837], blz. 362 v.).

Ten einde ieder in staat te stellen, om zelf te oordeelen, laat ik hier een paar proeven uit *Den grondt-steen der volmaecktheyt* volgen. Ik ontleen ze aan blz. 13 v., 31-33 en 144-147.

'Ende aengesien Godt nu een onwandelbaer, onbeweghelijck goedt is, ende onberoerlijck; hierom moet het een groote stilheyt hebben, ende een stille ruste, ende rustelijck effen wesen, daer hy hem selve mede vereenighen wilt. Ende hierom is 't, als den gheest met inwendighe wercken bekommert is, als met begheeren, klaghen, verlanghen, vermanen, roepen, soecken, kloppen ende andere dierghelijcke oeffeninghen, die natuerlijck zijn aen die edele minne; dan en mach hy met Godt niet blootelijck vereenight worden: noch in wercken en kan hy niet ghenaecken de Goddelijcke ruste, want dat werck der begheerten is tusschen hem ende die ruste: ende hy is werckelyck ende in onrust, in arbeyt ende in roeren, ende daerom en mach hy met den onberoerlijcken Godt niet vereenight worden' (blz. 13 v.).

'Maer als de ziele dan ontsinckt alle oeffeningen, ende

alle beelden; want haer gheen begheerten versaeden en moghen; ende niet ghevinden oft gepeysen en kan, dat haer weerdich genoeg dunckt den onghemeten Godt; dan laet sy 't al staen, ende valt uyt alle creatueren in sijnen schoot, oft onder sijn voeten, ende laet het hem al doen dat sy soude begheeren te doen, met alle oock dat Godt buyten hem selven wercken ende gheven mocht: dat sy oock niet anders ghedoen en kan naer haer in-vaerender ende trouwer minne, want sy klaerlijck siet ende bekendt dat sy met gheenen anderen middel die en kan voldoen ofte versaeden. Ende dan vindt sy rust, daer wordt sy omhelst van hem, daer pooght sy naer te loopen ende te dwaelen: ende nerghens dan hier en vindt sy rust, oft besit sy die eenpaerlijck. Hier gevoelt ende smaect sy Godt; hier is sy naer die simpel weselijckheydt eenen gheest met Godt; niet dat sy wort dat wesen Godts, maer dat sy van hem overgenomen wordt, ende in hem vereenicht: ende sy gevoelt haer in Godt, want buyten hem en mach sy nimmermeer vollen vrede vinden. Ende alsoo langhe als de ziele Godt niet en vindt, soo en machse nae sijn behoorlijcke gherechticheyt in hem niet trecken: ende alsoo lange als sy haer buyten hem ghevoelt, en heeft sy gheenen waerachtighen vrede; maer sy blijft noch hongherich, ende gierich gaepende, roepende en onversaet' (blz. 31-33).

'Die vierde saecke is, die edelheydt des gheestelijcken doodts. Die minne is seer merckelijck die dootd gelijk. Ick seyde hier voren, dat die stervende minne ten vierdemaal haers aerts sterft, ende laet haer dwingen ende beleyden somwijlen vande reden; ende om stervende minne doot sy oeffenende minne; ende om haer selven ledich te wesen, ende haers selfs gheheelijck te versaken, dwinght sy ende doot haer selve met reden; ende sy breeckt haer goedt leven den aerdt, om een gheheel uytgaen haers selfs: ende om een weselijck in-gaen in haers Bruydegoms vreughde, vervremt sy haer van alle vreugden: ende om een weselijcke onverscheyde vereeninghe met haeren Beminden, verscheytse haer van haeren eenighen leven; dat haer niet min en kost, dan alsoo bittere dootd, dat sy liever had van alle creatueren ghequelt ende ghetenteert te worden, dan sy dese leven-gevende dootd lijden soude; ende dan sy daer tegen oock haer ghevoelijck soude laeten verscheyden ende vermiddelen van haer eenighe vreughde: dat en lede sy niet om al dat solaes dat haer

Godt onder hem door alle, ende van alle creatueren gheven mocht. Maer want sy gevoeldt gheneygtheydt om in Godt te gaen onghehendert, door een versaeckende, stervende, ontsinckende liefde tot Godt; hierom en ontsiet sy haer niet voor eenich middel; maer om een gheheele doot te leeren sterven, ende om broederlijcke minne, oft gestichtheydt, pijnt sy alle ongelijcke ende verstoerlijcke middelen in eene ghelijckheyte nemen; ende alle vermiddelinge tusschen haer ende Godt ernsticht sy haer alsoo soetelijck ende ledichlijck te lijden, ende alsoo blijdelijck door te breken, dat sy ten lesten alsoo sterckelijck bernt, alsoo snelijcken door-vlieght, ende alsoo eenvuldelijck ende geestelijck doorklimt alle middel ende hindernisse, dat sy nimmermeer en ghemist die tegenwoordicheydt haers Liefs' (blz. 144-147).

Ieder, die Gerrit de Groote en zijne ontwijfelbaar echte geschriften ook maar een weinig kent, zal toestemmen, dat zulke mystieke denkbeelden onmogelijk van hem afkomstig kunnen zijn; met andere woorden, dat het werkje *Den grondt-steen der volmaecktheyt* niet door hem kan zijn geschreven. Met deze ontkennende slotsom der inwendige kritiek stemmen de gegevens der uitwendige geheel overeen. In geene lijst van De Groote's geschriften komt dit tractaat voor. Noch Sweertius (p. 280 seq.), noch Valerius Andrae (p. 277-279), noch Foppens (p. 354-356), noch ook Paquot (tome IV, p. 351-358) vermeldt het. Ik zelf heb er bij vroegere onderzoekingen naar zijne werken (*Gerardi Magni epistolae XIV*, p. 6-17; *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. I, blz. 16, de noot) geen spoor van gevonden. Eerst in latere jaren kwam een exemplaar van het zeldzame boekje, dat zijn naam op den titel draagt, in mijn bezit.

Dat het inderdaad zeldzaam is, moge reeds hieruit blijken, dat het mij dertig jaren onbekend is gebleven, en dat het, zoover ik kan nagaan, ook aan Delprat en aan Moll niet bekend is geweest. Er schijnen bij de uit-

gave zeer weinige exemplaren van verkocht te zijn. Daaraan toch meen ik te moeten toeschrijven, dat Valerius Andrae, ofschoon diens *Bibliotheca Belgica* slechts vijf jaren na *Den grondt-steen* het licht zag, er geen melding van maakt, en dat ook Foppens en Paquot, hoewel zij in de literatuur der Zuidelijke Nederlanden zoo uitnemend te huis waren, er niet van spreken. Al hadden zij het boekje voor een ‘opus spurium’ gehouden, toch zouden zij er melding van hebben moeten maken. Nu zij dit niet hebben gedaan, schijnt de onderstelling gewettigd, dat zij het niet hebben gekend.

Ik keer nog eenmaal tot den schrijver terug. Gerrit de Grootte was het naar mijne overtuiging niet, maar wie het wel kan geweest zijn, weet ik niet te zeggen. Het boekje voor een maaksel van den genoemden P.S. of van een zijner vrienden te houden, gaat niet aan. Hem niet op zijn woord te gelooven, dat het langen tijd verscholen heeft gelegen, evenmin. En zoo worden wij minstens verwezen naar de 16de eeuw. Doch er moeten voor hem redenen hebben bestaan, om het werkje aan Gerrit de Grootte toe te schrijven. Nauwelijks mag men aannemen, dat dit slechts op eene gissing zonder eenigen uitwendigen grond berustte, en zoo schijnt men te mogen denken aan een handschrift, waarin meer werken van De Grootte voorkwamen, of aan een afschrift, waarin zijn naam bij dit stuk stond vermeld. Dit kan te eerder geoorloofd worden geacht, wijl ook de Approbatie het tractaat aan Magister Gerardus Magnus toeschrijft en er bijvoegt, dat het door geleerde mannen, in de mystieke godgeleerdheid bedreven, is gelezen en goed bevonden. Verschillende lieden zouden dus zonder eenig bewijs hebben moeten gelooven, dat het werkje van Gerrit de Grootte afkomstig was. Zoo dient er wel iets geweest te zijn, dat een vroegeren tijd scheen

aan te duiden. Ik voor mij ben niet ongeneigd, aan de 15de eeuw te denken, onder voorbehoud nochtans, dat de uitgever naar de gewoonte zijner dagen alles in zijne eigene spelling heeft overgebracht.

Hoe men over dit een en ander oordeele, de schrijver is en blijft een echt mysticus van dezelfde soort als Johannes Ruysbroeck en Hendrik Mande, maar in gaven niet aan hen gelijk. Hij heeft niet de diepte en den rijkdom van den eerste, niet de fantasie en de dichterlijkheid van den laatste. Nochtans is hij een geestverwant van hen, een van die mystieken, die men in onderscheiding van de meer practische (zoals Gerlach Petersz. en Thomas a Kempis) schouwende kan noemen, of liever, die men de ware mystieken kan heeten nevens de anderen als devoten. Zal een gelukkige vondst ons te eeniger tijd zijnen naam bekend maken? In ieder geval heb ik gemeend, de aandacht op het boekje te moeten vestigen. Het vertegenwoordigt een gedeelte der geschiedenis van het mysticisme in Nederland. In de hoop, dat iemand het tractaat in eenig handschrift ontdekken moge, eindig ik met de mededeeling, dat het begint met de woorden: 'Salich zijn die dooden, die inden Heere sterven', terwijl het einde luidt: 'Daerom laeten wy ons onder dese Heylighen Dryheydt ende onder alle bekende waerheydt. Des helpe ons Godt. Amen.'

J.G.R. ACQUOY.

IV. *Huwelijksrecht?*

Eene geschiedenis, die wij ten deele kennen uit de akten van een proces, in 1580 gevoerd voor Luitenant en Hoofdmannen te Groningen, levert ons het bewijs, hoe

bedenklijk de rechtstoestand met betrekking tot den huwelijksvorm toenmaals was en hoe groot de behoefte aan regeling.

In dat jaar 1580 woonde op het Zand (een dorpje in Fivelgo) eene zekere Eneke of Enye, weduwe van Webrant Jurgens, blijkbaar eene zeer begeerde partij, want twee mannen, Bunninck Janssen en Jacob Claassen betwistten elkaar niet slechts haar bezit, maar beweerden ook haar tot wettige vrouw te hebben.

Ziehier wat de stukken ons omtrent de feiten leeren:

Den 22sten September 1580 werd Albertus Hannonius, pastoor in 't Zant, verzocht, zich ten huize van Eneke te vervoegen, die hem, zooals hem werd gezegd, 'de trouwe overantwoorden' wilde.

Hij deed wat hem was gevraagd. Toen hij het huis naderde, kwam de weduwe hem reeds te gemoet. Hij vroeg haar, of het waar was dat zij Bunninck Janssen had getrouwd, en ontving een bevestigend antwoord. Te gelijk met Eneke was een harer vrienden naar buiten gekomen, die aan den pastoor in hare tegenwoordigheid twee goudstukken overhandigde en zeide: Eneke, dit goudstuk hebt gij Bunninck op trouwe gegeven en Bunninck u daartegen het andere, niet waar? Zij antwoordde bevestigend. Hierop ging Hannonius met hen naar binnen, waar hij o.a. Bunninck vond en nogmaals, nu aan beide partijen, afvroeg hoe zij met elkander stonden, waarop zij hem antwoordden, 'dat se den anderen wal beleveden ende getrouwt hadden'.

Er scheen echter bij den pastoor reden van twijfel te bestaan, of hun huwelijk geoorloofd was; immers, hij richtte zich opnieuw tot Eneke met de vraag, 'woe se mit de knecht stont, oft sie hem oick ichtes belovet hadde, ende daarop se geantwort, dat sie vrij van de

knecht weer, ende hem niet gegeven hadde, sonder wall mit hem gejocket'.

De knecht (Jacob Claassen) scheen echter eene andere opvatting te hebben van zijne betrekking tot Eneke. Want pas had de vermelde ondervraging plaats gehad, of hij vervoegde zich met zijne moeder voor het huis, eischte dat Hannonius buiten zou komen en verlangde van dezen te weten wat daarbinnen was voorgevallen.

Jacob's moeder beval daarop den pastoor, dat hij 'niet solde procederen' (dat wil zeggen tot afkondiging, samengifte en benedictie zou overgaan). 'Want se dochte solcks in alles niet tlyden'. Hannonius gaf haar te kennen dat slechts zijne overheid hem dit had te verbieden.

Jacob antwoordde nog op de tot hem gerichte vraag, of hij Eneke iets (op trouwe) had gegeven: 'ick hebbe haer niet gegeven, dennoch hebben wy den anderen genoich belouet'.

Eneke echter, hoe ernstig ook vermaand, dat zij 'de uiterste zalicheit haerer zielen betrachten (zoude) ende oick met vromen luiden niet behoorden te gecken', bleef bij hare verklaring, 'neen ick hebbe hem niet gelouet, ick hebbe mit hem gejocket'.

Jacob Claassen scheen slechts een matig vertrouwen te hebben òf op zijn recht, òf hierop, dat het recht zou worden gehandhaafd. Immers, liever dan bij den bevoegden commissaris zijne aanspraken te doen gelden, begon hij met een anderen weg in te slaan.

Hij drong n.l. (misschien wel denzelfden avond) met vrienden en verwanten Eneke's huis binnen, hield haar daar opgesloten en belette haar, Bunninck Janssen te bezoeken of iemand van zijnentwege te ontvangen.

Terwijl hij haar dus in zijne macht had, wist hij hare ouders en haar door bedreiging en geweld te bewegen, toe

te laten, dat door den pastoor Van Leermens eene akte werd opgemaakt, welke inhoud Eneke later verklaarde niet te kennen 'vermits verstoringe harer synnen ende wemoedichey, als die eene maell op den anderen durch grote benauthheid beswymende'.

Met dit stuk gewapend trad Jacob Claassen nu op in een geding, naar het schijnt zonder behoorlijke inachtneming der vormen aanhangig gemaakt, voor den Commissaris te Loppersum tusschen Bunninck Janssen en hem, 'super sponsaliorum contractibus cum Eneka (uti dicitur) utrimque habitis', een proces, hetwelk o.a. deze eigenaardigheid had, dat eischer en gedaagde beiden in de stukken, die van hen uitgingen, zeiden op te treden voor zich en voor Eneke. Bunninck Janssen streed, voor zoover ons blijkt, in dit proces met eerlijke wapenen. Een daarvan was een advies van Henricus van Drolshagen, commissaris en pastoor te Baflo, waaruit ik het volgende overneem. Men heeft beweerd, zegt de adviseur, dat er tusschen de weduwe en haar knecht een wettig huwelijk bestond. 'Quamvis inter Jacobum et Enekan non fuerit legitimus matrimonialis contractus (si Decretis sacri concilii insistendum erit) sed tantum simplex fornicatio, nam parochus non adfuit, arra seu banne tradite non sunt, et si ista praecessissent, vetat sacrum concilium... ut conjuges ante benedictionem sacerdotalem in eadem domo non cohabitent, quod perseveranter ab ipso Jacobo cum Eneka factum est.

Si ita mens sacri concilii interpretaretur, metuendum foret ut unde publice honestatis justitia oriri consuevit, inde nova foenestra fornicationi aperiretur.

Idcirco talis contractus merito cassandus et annihilandus, quout sacrum concilium eosdem cassat et annihilat.

Quantum attinet ad causam Buningii, quamvis et

ipse prius indebite contraxit cum Eneka absente parcho, postmodum tamen parcho de Sandis presente ac certo testium numero, juxta decreta concilii invicem contraxerunt. Licet, quum ipsus Buningius ante benedictionem sacerdotalem cum Eneka concubuerit et contra canones sacras deliquerint, correctione digni sunt, contractum matrimonialem inter Buningium et Eneka consummandum et confirmandum censeo.'

Dit advies, waartegen naar het mij voorkomt rechtens niets valt in te brengen, was - ik herhaal het - een eerlijk en zeer krachtig wapen voor de eene partij.

Jacob Claassen bezigde er andere, - althans wanneer wij voor waar mogen houden, wat in latere processtukken namens Bunninck en Eneke wordt meegegeed.

Hij legde aan den commissaris over de akte, door den pastoor van Leermens opgemaakt, en liet Eneke, toen nog in zijne macht, die akte erkennen, hetgeen hem gelukte, doordien hij en de zijnen haar dronken hadden gemaakt en haar toen de verzekering hadden gegeven, dat daarin voor haar geen kwaad kon zijn gelegen.

Bovendien schonk Jacob Claassen aan den notarius van den commissaris van Loppersum, voor wien het proces aanhangig was, een gouden kroon en 1/2 mud weit.

Of nu Bunninck en Eneke bevreesd zijn geworden voor den indruk dien de gouden kroon of dien de vermelde akte kon maken, wij weten het niet. - Genoeg, dat zij bij akte den 2^{den} November 1580, aan den commissaris te Loppersum geëxhibeerd, 1° erkenden onwetend te hebben gehandeld in strijd met de canones, en daarover berouw te hebben, 2° daarvoor absolutie verzochten, 3° afstand deden van de instantie, protesteerden tegen verdere voortzetting van het proces en, voor het geval van onthouding der absolutie, bovendien wegens rechtsweigering.

De commissaris te Loppersum, wel verre van zich aan dezen afstand en aan dit protest te storen, wees den 14den November d.a.v. vonnis, waarbij hij verklaarde dat Eneke en Jacob zich 'per verba de praesenti' aan elkaar hadden verloofd, dat hierop 'copula carnalis' was gevolgd en dat op grond hiervan Eneke door de kerkelijke censuur moest worden genoodzaakt, tot de solemnisatie van het huwelijk met Jacob Claassen over te gaan.

Na dit vonnis begreep de raadsman van Bunninck, dat het noodzakelijk was nog eenmaal enkele feiten gerechtelijk vast te stellen. Hij begaf zich daarom met Onno Onnens, gezworen wedman in Sanster recht, naar pastoor Albertus Hannonius en stelde dezen twee vragen:

1°. 'offte he Bunninck Janssen unde Eneke oick wolde tho hope gheven unde tho voir kercksprake dair van doen'.

De pastoor weigerde dit, op grond van het voormelde vonnis.

2°. 'offte he Jacop Claissen unde Eneke oick tho samen ghegeven hadde'.

Het antwoord luidde 'neen', en de ondervraagde voegde er bij, dat hem ook nooit afkondiging of samengifte was verzocht.

Na aldus een bewijsstuk omtrent deze feiten te hebben verkregen, teekende Bunninck's vertegenwoordiger appel aan¹ tegen het gewezen vonnis, maar stuitte al dadelijk op bezwaren tegen de afgifte van eene apostille. Of hij deze heeft verkregen, is mij niet gebleken.

Bunninck en Eneke wendden zich echter tot eenen anderen commissaris (den volgenden met de zon om) om absolutie, en toen deze, twijfelende aan zijne bevoegdheid,

1 De beteekening geschiedde 'in der wehme tho Loppersum in des Heren Pastors und commissarii slaepcamer by het grote sael'.

weigerde, tot den daaraanvolgenden, die hun de absolutie verleende en eene poenitentie oplegde waaraan zij voldeden².

Daar nu hun eigen pastoor, zooals wij zagen, hun de huwelijkssolemnisatie had geweigerd, wendden zij zich met verlof van den commissaris te Bafflo tot den pastoor te Dixhorn, die hen eindelijk samengaf en bij wien zij daarop hun kerkgang deden.

Wij zouden meenen, dat zij nu eindelijk verkregen hadden wat zij wenschten, een ongestoord huwelijksleven. Maar verre van dat. Ook Jacob, Eneke's andere pretendent, had niet stil gezeten.

Steunende op het vonnis van den commissaris van Loppersum, was hij Eneke's huis binnengedrongen en had zich daar als haar man gedragen. Wel was hij door Luitenant en Hoofdmannen veroordeeld het huis te verlaten, maar hij had tevens door zijnen gemachtigde, den pastoor van Leermens, van dat rechtscollege een mandaat verkregen, inhoudende, dat Bunninck en Eneke van elkander zouden blijven 'tot een verklaring der voorm. sententie van den commissaris te Loppersum'.

Nog eens riepen nu Bunninck en Eneke de hulp van den wereldlijken rechter in en verzochten bij een nieuw verzoekschrift Luit. en Hoofdmannen, dat deze zouden 'gelieven wullen', hen 'yn horen woll angefangen echten staet voortae te beschutten unde te beschermen, condemneerende den vorz. Jacob see mit vreden te laten, oick den Heren Commissarissen te Loppersum tot restitutie van 't gene hee indebite haer afgenomen constringeerende, ende vervolgens denselven Jacob Claessen mit

2 Bunninck betaalde 1/8; vat boter en een aantal brooden aan het convent der Minderbroeders te Groningen.

syn anhang unde mit den pastor to Leermens als raptores naeden hilligen concilio... to straffen.'

De beschikking op dit request is mij niet bekend. Wij mogen hopen, dat zij aan de echtelieden de rust heeft verschaft waarop zij aanspraak hadden.

Ik eindig met de mededeeling, dat het bovenstaande door mij ontleend werd aan de stukken in het 'Register van het Archief te Groningen', vermeld op het jaar 1580, n°. 42-51.

S.J. FOCKEMA ANDREAE.

V. Zijden lapjes in plaats van vloeipapier in handschriften.

Toen ik eenige jaren geleden de merkwaardige handschriften in de Groothertogelijke Bibliotheek te Karlsruhe bezichtigde, meerendeels in de welvarende kloosters aan den Rijn en in de Palts vervaardigd, trok het mijne aandacht, dat verscheidene der talrijk versierde hoofdletters in plaats van door een stukje vloeipapier, tegen beschadiging beschermd werden door een lapje zijde, dat met een zijden draad genaaid was op het perkament. Ik begreep te huis gekomen, dat de rafels van een roodzijden lapje, dat op fol. 37 van een der handschriften der Leidsche Bibliotheek (Bibl. Publ. Lat., N. 136 C) nog hangt aan een paar draden boven eene sierlijk geteekende afbeelding van den apostel Petrus, het overblijfsel was van zulk een beschermend stukje zijde. Zeer algemeen is dat gebruik niet verspreid geweest, naar het schijnt. De Nationale Bibliotheek te Parijs toch heeft slechts twee codices aan te wijzen met zulke stukjes zijde, namelijk twee eerst in de laatste jaren aangekochte handschriften. Ook het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht bezit een Evangeliarium

uit de eerste helft der 11de eeuw in 4°., waarin één stukje zijde nog de tekening van 't blad geheel beschermt, terwijl boven andere teekeningen de reeks gaatjes in het perkament bewijst, dat zij evenzoo door een lapje zijde beschermd werden, dat met een zijden draad vastgenaaid was aan het blad.

Het gebruik is evenwel buiten twijfel, en als een buitengewoon fraai voorbeeld is sedert de Parijsche wereld-tentoonstelling van 1878 bekend geworden de Bijbel, door Theodulphus, calligraaf en abt uit het klooster Fleury sur Loire, op het einde der 8ste eeuw geschreven en aan de Kathedraal van Le Puy en Velay geschonken. In dezen bijbel waren de hoofdletters met 66 stukjes zijde van verschillend weefsel en kleur bedekt; daarvan zijn er slechts 53 bewaard. Maar was die bijbel reeds op zich zelf een toonbeeld van fraai schrijfwerk, die stukjes zijde zijn evenzoo een allermerkwaardigste staalkaart van hetgeen de kunst van zijde te weven en te verven in de 8ste eeuw vermocht. De heer Is. Hedde uit Lyon, die voor den handel van zijde in Japan en China gereisd heeft, bewees, dat onder de 19 verschillende weefsels van die lapjes verscheidene zijn, die niet in Frankrijk zijn vervaardigd en dus uit Perzië en China reeds in de 8ste eeuw naar Europa waren gebracht; een merkwaardige bijdrage voor den zijdehandel van die dagen.

Ik stip dit alles even aan, nu ik dezer dagen in de 'Bibliothèque de l'École des Chartes', 1887, p. 628, de lotgevallen las van het Evangeliarium van de Heilige Margaretha, koningin van Schotland, dat onlangs door de Bibliotheca Bodleiana te Oxford werd aangekocht. In dat Angelsaksische handschrift der elfde eeuw staat op de keerzijde van 't tweede blad in schrift van 't einde van genoemde eeuw een gedicht te lezen, behelzende het verhaal hoe

dit Evangelieboek in het water viel, hoe een soldaat dat heilige boek redde, dat door een wonder ongedeerd is gebleven, behalve de twee bladen die door 't water saamgetrokken zijn, en waarvan de stroom der rivier 'pannum lini abstulit'. Dit lapje nu was geen linnen, maar evenzoo een stukje zijde, want in het leven van genoemde Heilige Margaretha († 1093), schoonmoeder van Hendrik I van Engeland, door een geloofwaardig tijdgenoot geschreven, lezen wij, dat 't Evangelieboek in het water was gevallen, dat men het in de rivier zag liggen opengeslagen, zoodat de stroom de bladen onophoudelijk bewoog, 'et panniculi de serico violentia fluminis abstraherentur, qui litteras aureas, ne foliorum contactu obfusarentur, contexerant'. Hier heeft men dus een historisch bewijs voor de aangeduide gewoonte uit de elfde eeuw.

In het Oude Testament in het Nederduitsch in de Bibliotheek Enschedé, N°. 222 van den Catalogus, dat in de 15de eeuw op perkament is geschreven en versierd met een honderdtal zeer fijne miniaturen, met de pen geteekend en met goud en grijs versierd, was, volgens de daarvan bestaande herinnering, ook een lapje zijde op eene der teekeningen gehecht. Dit handschrift werd voor f 2000 door de firma Asher aangekocht.

W.N. DU RIEU.

VI. Nieuw ontdekte muurschildering in de St. Pieterskerk te Leiden.

Reeds meermalen zijn bij gelegenheid van schoonmaken, witten of het plaatsen van stellingen in het koor der St. Pieterskerk, op de zuilen, en boven de zuilen aan de wanden, muurschilderingen voor den dag gekomen. Meestal werd dit bekend, als zij weer waren overgewit. Nog altijd

staan deze oude kunstproducten bij het Protestantsche Nederland in een kwaden reuk. Slechts enkelen, en daaronder onze beste geleerden, waardeerden ze en streden voor hun behoud, maar dit kostte veel moeite, en men moet zich thans vergenoegen met de dikwerf hoogst middelmatige reproductiën dezer kunst, die, wat de manier betreft, uit geene dier teekeningen kan beoordeeld worden. Het best nog komt eene pastelteekening het origineel nabij, doch deze is niet vatbaar voor reproductie, en men moet tevreden zijn met de meestal zeer hel gekleurde chromolithographieën. Wil men dus een blijvend oordeel over deze kunst kunnen vellen, dan wake men voor het behoud van het ontdekte. In den regel is het flink van teekening, met krijt op den vlakken muur aangebracht, en, evenals het middeleeuwsche beeldhouwwerk, goed van proportie en streng van vorm. Zoo is al het werk dat ik tot nog toe zag, en men zou verkeerd doen, indien men meende dat de teekening der muurschildering in de St. Pieterskerk, in 1844 ontdekt, een eenigszins getrouw beeld dezer kunst gaf. Dit is thans ook niet meer te controleeren, daar ze schijnt bijgeteekend te zijn, en in ieder geval met een vetstof, olie of iets diergelijks, is ingesmeerd.

De laatste muurschildering is beschreven in het 'Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis', deel VI, door wijlen den Hoogleraar N.C. Kist. In eene inleiding spreekt hij over verschillende overblijfselen dezer kunst in andere kerken van ons land, en in eene tweede afdeeling meer bepaald over die van de St. Pieterskerk. Hij verhaalt, hoe door het ophijschen van houtwerk, dat tegen een der zuilen aankwam, de witkalk werd afgeschuurd, en het schilderwerk voor den dag kwam. Het was eene schilderij in acht vakken met afbeeldingen van heiligen, en in den hoek het wapen van Boschhuysen.

Vermoedelijk stond hier een altaar voor iemand uit het geslacht van Boschhuysen. Een grafsteen, thans in het ruim liggende, behoorde aan die familie en dekte haar graf, dat wellicht in de nabijheid der kolom was gelegen, doch werd later, gelijk alle grafzerken der St. Pieterskerk, verlegd. Het opschrift op dien steen noemt Floris van Boschhuysen schildknaap en Raad van Hertog Filips (van Bourgondië), gestorven in het jaar onzes Heeren 1474. Dit schilderwerk zou dan uit het laatst van de vijftiende eeuw zijn, en ik vermeld dit hier opzettelijk, omdat er tusschen deze en de nieuw ontdekte schilderij, naar het mij voorkomt, overeenkomst bestaat. Wat werd er ontdekt? Aan de rechter- of zuidzijde van het koor sprong de witkalklaag af van de vierde der zes kolommen. De heer W.C. Mulder, architect, lid der Gemeentecommissie, maakte mij hierop opmerkzaam. Voorzichtig werd de kalklaag verder weggenomen, en van hetgeen voor den dag kwam een nauwkeurige doortrek gemaakt door den heer J. Bijtel. Hij maakte eene teekening op 1/3 der ware grootte, en vulde de kleuren in. De vlakke muur is met vermiljoen rood gekleurd, en boven- en onderaan de teekening is een breede zwarte band aangebracht. Evenals op de door Kist beschreven muurschildering is deze grond bezaaid met zwarte en witte figuren, ik vermoed dezelfde, ofschoon de zwarte op de nieuwe muurschildering veel onduidelijker zijn dan in de teekening van Kist. Dit vlak stelt dan een tapijtwerk voor, met verschillende figuren geweven. Op zulk een tapijtwerk was men gewoon de beelden te borduren. Dat borduurwerk is ook hier nagebootst. Twee nederdalende engelen met uitgespreide vleugelen, in wit fladderend gewaad, houden een gouden schijf in de hand. De schijf heeft de gedaante van een rad met 16 spaken. Een breede gele band daalt uit

deze schijf tot aan het benedeneinde der schildering. Hij loopt tusschen twee rijen van drie boomen door tot op den bovenkant van een wit vlak, in den vorm van een wapenschild, dat oorspronkelijk op den pilaar moet bevestigd zijn geweest, en waarvan het dookgat nog aanwezig is.

Deze voorstelling is even eenvoudig van uitvoering als van beteekenis. De aureole, gedragen door twee engelen, stort stralen over het geslachtswapen van den een of anderen persoon. Ik zeide, dat ik meende dat de twee muurschilderingen samenhangen; de wijze van behandeling van den achtergrond komt overeen, zij 't ook dat zij niet volkomen dezelfde is. Doch behoort Floris van Boschhuysen tot het Bourgondische tijdperk, ik geloof dat het zoo goed als zeker is, dat ook dit schilderwerk er toe behoort. Het kapsel toch en de armbekleding der engelen komt geheel met dien tijd overeen. De haarversiering, b.v. in twee, aan weerszijden van de slapen aangebrachte netten, is karakteristiek. Dit stuk behoort alzoo eveneens tot het laatst der 15de eeuw.

Uit de 'Chronijcke' van W. van Gouthoeven, 1620, p. 464, blijkt dat het graf van Boschhuysen oorzaak is geweest tot het oproer te Leiden in 1445 en den strijd tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen aldaar. Het zou mij niet verwonderen, dat de zeer machtige schout Floris, in het geschil met Boudewijn van Swieten zegevierende, ook in de Pieterskerk verder zijn invloed liet gelden, en dat in zijnen tijd eene verfraaiing van het koor plaats had.

W. PLEYTE.

VII. *Tapijtwerk van Urbain en Daniël Leyniers.*

Een der schoonste gevels van het Rapenburg te Leiden, zoo niet de allerschoonste, schuins tegenover het Univer-

siteitsgebouw, is die van het huis N° 48, bewoond door eene der meest geachte familiën, Mr. C. Cock, Hoogheemraad van Rijnland, lid van den gemeenteraad, en zijne zusters. Hun vader, wijlen de Hoogleeraar H. Cock, kocht dit huis, vroeger in bezit van den welbekenden burgemeester Mr. Pieter Jan Markus, die er in 1791 eigenaar van werd.

Vóór hem was dit pand ongeveer anderhalve eeuw het eigendom der familie Van Leiden, een der oudste geslachten dezer stad, edelen in den waren zin des woords, beoefenaren van wetenschap en kunst, wier namen met eere vermeld worden, en in dankbare herinnering zijn overgebleven in alle liefdadige gestichten dezer stad. De gevel, in den stijl naar de 'ordre Jonica' opgetrokken, vertoont een basement, waaruit zes pilasters oprijzen. Deze pilasters met Jonische kapiteelen zijn gekroond door de gootlijst. De woning bestaat uit twee verdiepingen; boven de ramen zijn festoenen aangebracht van bloemen en schelpen; boven de deur ziet men het wapen der Van Leidens, drie staande leeuwen naar links gekeerd, gescheiden door een dwarsbalk met drie zeesterren. Geheel de gevel herinnert aan dien van vele gebouwen onzer stad, door 's Gravezande, Van der Helm, Van Banchem en anderen gebouwd, uit het midden der 17de, en later tot aan het begin der 18de eeuw. Wat achter dezen gevel zich vertoont, beantwoordt aan de verwachting. Een marmeren gang; rechts eene prachtige zaal met geschilderd wanddoek; links eene suite, thans voor een deel gemoderniseerd. De voorkamer dezer suite was vroeger versierd met vier tapijtwerken, door den vorigen eigenaar om de eene of andere reden er uit genomen, doch bewaard en met het huis later aan den tegenwoordigen bezitter overgedragen. Met de meeste welwillendheid voldeed de Heer Cock aan het verzoek van het Leidsch Comité voor de tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunst-

nijverheid, dit jaar te 's-Gravenhage gehouden, deze doeken ter expositie af te staan, volgens het oordeel der Commissie kunstwerken, zooals er slechts weinige in ons land zijn overgebleven, en die dan ook de aandacht trokken van talrijke bezoekers, doch ook van alle deskundigen, die ze dit jaar in de Koekamp mochten bezichtigen.

De doeken zijn alle goed bewaard, hebben weinig van den tijd geleden, en sommige kleuren zijn zoo helder, alsof ze eerst kortelings waren aangebracht. Het zijn mythologische compositiën, zoo gewild door de kunstenaars uit de 17de en 18de eeuw. De liefdesavonturen van Jupiter, Hercules en Omphalé kozen zij zich tot onderwerp, en wie die kunstenaars waren, blijkt uit de merken, die op de doeken zijn aangebracht. Een der merken is **B O B**. Dit merk beteekent Brabant. Bruxelles. Volgens den Catalogus der nationale tentoonstelling te Brussel, in 1880 gehouden, moest ieder stuk uit de Brusselsche fabrieken, dat meer dan zes ellen lang was, met dit merk worden geteekend. De Heer Alphonse Wauters, archivaris der stad, zegt in het uitstekend artikel van den Catalogus over de tapisserieën, F pag. 6: 'L'application de la marque officielle était imposée, à Bruxelles, à toute pièce mesurant plus de six aunes, et l'omission de cette marque entraînait une amende de six florins carolus. Si la marque de Bruxelles était frauduleusement appliquée, la pièce était confisquée et le coupable exclu du métier pour une année (ordonnance des bourgmestres et échevins de Bruxelles, du 16 Mai 1528).'

Zoo zijn dan deze doeken als Brusselsch tapijtwerk gequalificeerd. Het is nu de vraag, door wien die tapijten vervaardigd zijn. Op een der doeken staat V. LEYNIERS, op de andere V. L D L. Er blijft dus geen twijfel over,

of wij hebben hier te doen met werk uit de fabrieken van Urbain en Daniël Leyniers. De waardeering van die meesters wordt in korte woorden geschetst in bovengenoemden Catalogus, p. 8, in deze woorden: 'Les Leyniers jouissaient d'une réputation européenne comme teinturiers; le siège de leur fabrication était rue Vincket, aujourd'hui rue des Chartreux. Maximilien-Emmanuel, duc de Bavière, gouverneur général, ayant expérimenté l'extrême habilité d'Urbain Leyniers dans la profession de teinturier, le déclara teinturier unique de la cour, avec ordre de mettre les armes ducales au-dessus de la porte de sa maison. C'est à Urbain Leyniers et à son associé Rydams qu'on doit les trois belles tapisseries qui ornent la salle du conseil communal à l'Hôtel de ville de Bruxelles. Urbain Leyniers mourut le 18 Mars 1747. Sa famille, qui exerçait à Bruxelles les professions de tapissier et de teinturier depuis le commencement du XVIe siècle, cessa bientôt de fabriquer des teintures. Son fils Daniel ferma ses ateliers pendant l'hiver de 1767-1768.'

Op de tentoonstelling te Brussel was slechts één doek aanwezig van Urbain; verder zijn mij geene andere bekend, dan alleen uit de beschrijvingen. Deze beschrijvingen zijn weder door de Heeren Wauters geleverd. De Heer A.J. Wauters te Brussel had de goedheid, mij te verwijzen naar het werk zijns ooms, 'Les tapisseries Bruxelloises,' 1 vol. 8°. (f 4.40, gedrukt in 250 exemplaren). Nadere onderzoekingen leerden, dat dit werk uitverkocht was, doch een herdruk bevatte van den 'Essai historique sur les tapisseries et les tapissiers de haute et de basse-lice de Bruxelles', verschenen in het 'Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie' 1876-1878, eene uitmuntende, doorwrochte monographie over dit onderwerp. Laat ik het een en ander, dat tot juistere beoordeeling van

ons kunstwerk dienen kan, uit dit en sommige andere werken mededeelen.

Ons tapijtwerk dient tot wandbekleding. Het werd vervaardigd op een weefgetouw ‘*de haute*’ of ‘*de basse-lice*’. Deze naam is afgeleid van *lices*, *Lat. Licum*, de lus waarmede de ketting aan de lat is verbonden, waardoor de ketting of schering naar voren of naar boven kan bebewogen worden. Door middel van pedalen opent men de draden van den ketting van een weefsel, om de spoel door te laten met den draad van den inslag. De schering, lange draden van hennep, wol of zijde, kunnen op de getouwen bijeengehouden worden en gespannen op tweeërlei manier. Is de ketting horizontaal en blijven al de draden van den inslag in hetzelfde vlak, dan weeft men *en basse-lice*. Staat echter de ketting vertikaal omhoog en worden de draden van den inslag vertikaal aangebracht, dan weeft men *en haute-lice*. Het hedendaagsche gobelinwerk der Parijsche fabrieken is weefsel *en haute-lice*, als resultaat zeer moeilijk van *en basse lice* te onderscheiden, dat ook vroeger in dezelfde fabriek werd vervaardigd; en in eene lijst van ‘chefs d'atelier de la manufacture des gobelins’ van 1662-1792, worden beide wijzen van werken nu eens door dezen, dan door dien ondernemer gevolgd¹.

De oude getouwen, die wij uit afbeeldingen kennen, b.v. het weefgetouw van Penelope op eene oude vaas van Chiusi, 400 jaar vóór Christus, en in de Egyptische graven van 3000 jaren vóór onze jaartelling, zijn eveneens vervaardigd als die van de plattelandsbewoners van Ierland, en verschillen niet van die der tegenwoordige

1 ‘Notice historique sur les manufactures impériales de tapisseries des gobelins’ par A.L. Lacordaire. Paris, 1855.

gobelins. Doch reeds in Oud-Egypte treft men het horizontale getouw aan, naast het vertikale, of de ‘basse-’ naast de ‘haute-lice’ weefmethode¹.

Doch de uitvinding van het weven heeft met onze kunst niet méér te maken, dan het weven dat men bij andere volken vindt. Het is ons hier te doen om de bepaalde soort van weefsel, die men gewoon is Gobelins te noemen. Wij weten, dat die naam ontleend is aan de Parijsche werklieden, die in het ‘maison des gobelins’, door Lodewijk XIV voor dit doel afgestaan, onder directie van Lebrun werkten en voornamelijk uit Vlaanderen afkomstig waren. Jehan Gobelin vestigde zich te Parijs 1450. Volgens sommigen zou hij afkomstig zijn van Rheims, doch nasporingen in de archieven van Rheims en Châlons-sur-Marne hebben dit niet bevestigd.

Waarschijnlijker is het, dat zij afstammen van Vlamingen, het geslacht Gobeelen².

Is het dus bewezen dat in de Nederlanden, in het bijzonder in Vlaanderen, deze kunst met uitstekend gevolg beoefend werd, toch kan men de Vlamingen niet als de uitvinders dezer kunst beschouwen. Zelfen spreken dezen van Saraceensche kunst, en van tapijten op zijn Saraceensch gewerkt. Zoo heet Pieter de Meester in 1430 ‘sarasiyoyswercker’. Aan de Saraceenen dus is zij ontleend en als buit uit de kruistochten medegebracht, vermoedelijk uit Egypte.

Naar aanleiding van eene, niet lang geleden gedane ontdekking (1877) van eene menigte geweven en geborduurde stoffen door Theodor Graf in Egypte, welke aan het Kunsten Industrie-museum van Weenen verkocht zijn, schreef Prof. Dr. Jos. Karabacek een tweetal studiën, die omtrent den oorsprong dezer kunst een gewenscht licht

1 Champollion, ‘Monuments’. Tom. VI, pl. 366.

2 Zie ‘Notice historique’ enz. p. 30.

verspreiden. De titel wijst aan, met welk volk hij die in verband brengt. 'Die Persische Nadelmalerei Susandschird. Ein Beitrag zur Entwicklungs-Geschichte der Tapissérie de Haute Lisse. Leipzig, 1881'¹.

Onze gobelins zijn dan Brusselsch werk van de fabrikanten Leyniers. Het uitvoerigst over dezen is door den Heer A. Wauters gehandeld in de hierboven aangehaalde studie ('Bulletin' 1878, p. 171 vlg.).

De bijzonderheden heeft hij ontleend aan een handschrift van deze familie. Urbain Leyniers was lakenverver in het begin der 18de eeuw. Hij bracht het in die kunst, vooral in de nuances van het rood en karmijn, zóó ver dat hij de eenige werd voor de tapijtfabrikanten in de Nederlanden. Hij werd door Maximiliaan Emmanuel van Beieren als eenig hofverver benoemd. Geboren 26 Februari 1674, als leerling in het verversgild opgenomen in 1685, werd hij in 1700 meester. 1703-1708 was hij deken. Hij was echter ook tapijtwerker; hij vervaardigde de vischvangst, in het bezit van de familie d'Arenberg, en zeven stukken uit de geschiedenis van Don Quichot. Met zijn geassocieerde, Rydams, maakte hij de prachtige tapijtwerken voor de gemeenteraadszaal van Brussel. Het zijn in alle opzichten meesterstukken, vervaardigd naar de cartons van Victor Honoré Janssen.

Urbain stierf 18 Maart 1747. Een zijner kinderen heette Daniël. Deze werd meester lakenverver in 1727, en deken van 1730-1761. Ook hij was tapijtwerker. De stad Brussel droeg hem op, de paleizen te versieren, waar Lodewijk XV

1 Zie ook 'Die Theodor Graf'schen Funde in Aegypten. (Der Papyrusfund von El. Fayûm. Die Textilen Gräberfunde)', Wien, 1883. Ook het Rijks-Museum van oudheden te Leiden kwam onlangs in het bezit van enkele stukken, een geschenk van onzen landgenoot, den Heer J.H. Insinger, die in Egypte vertoeft.

en de Maarschalk van Saxon woonden na de inneming der hoofdstad van de Oostenrijksche Nederlanden.

Brussel moest het hotel Egmond, heden hotel d'Arenberg, voor den Koning meubelen. In de slaapkamer plaatste hij 4 stukken, de geschiedenis van Jupiter, in de audiëntiezaal 3 stukken, voorstellende de jaargetijden en maanden van het jaar; in een ander groot kabinet de gedaanteverwisselingen van Ovidius in 3 stukken; in nog een ander de geschiedenis van Chango-Pança op 3 doeken.

In het hôtél van Thurn en Taxis, door den Maarschalk van Saxon bewoond, plaatste men andere stukken in 1747. Later moest het hotel d'Orange worden versierd. De stad wist dit te ontkomen door een geschenk in tapijten aan den Maarschalk. Voor drie kamers waren de tapijten bestemd: 7 stukken, voorstellende den triomf der goden, 6 stukken uit de geschiedenis van Mozes, en 5 stukken: boeren van Teniers. Toen de Maarschalk in 1748 de stad verliet, heeft hij deze waarschijnlijk medegenomen, zoo de stedelijke regeering ze later niet met andere heeft verkocht. Na 1768 werkte D. Leyniers niet meer, evenmin als zijn zoon Urbain, die in 1740 als leerling werd opgenomen. Over de overige familieleden kunnen wij zwijgen, daar zij met onze doeken niets te maken hebben. Één dier doeken is vervaardigd door Urbain, de drie overige door Urbain en Daniël; zij moeten dus vervaardigd zijn tusschen 1730 en 1747.

De doeken, die in 1748 door de stad Brussel verkocht werden, waren: de geschiedenis van Mozes, de triomf der Goden, de boeren van Teniers en de gedaanteverwisselingen van Ovidius. Deze laatste, bestaande uit 3 stukken, werden 23 December 1751 verkocht voor fl. 1.463-2 stuivers; den 16^{den} Januari 1756 werden nog twee kamers verkocht,

genoemd de gedaanteverwisselingen en de fabels van Ovidius voor f 1.404.

Zou 't zoo onmogelijk zijn, dat de destijds verkochte stukken naar Leiden zijn gekomen? Onwaarschijnlijk is dit geenszins.

Volgens het bonboek over 't Hof¹, het quartier waarin het huis der familie Cock is gelegen, stonden daar vroeger twee huisjes, die aan de falyde bagijnen hadden behoord. Met een groot huis daarachter werden, in 1640, deze huisjes verkocht door de burgemeesters der stad aan Wolter Halewijn. Daarna gingen zij over aan Mr. Johan de la Chambre. In '65 werd het huis verkocht aan den Heer Diderick van Leyden van Leeuwen. Destijds waren in deze woning goudlederen tapijten en schilderijen. 25 October 1736 zijn de gebouwen in bezit van Pieter van Leyden, Heer van Vlaanderen, Middelburg enz. enz. Van Pieter van Leyden komen zij op Pieter Cornelis van Leyden², daarna op Diderick van Leyden, en in 1791 op Mr. Pieter Jan Marcus.

Pieter Cornelis van Leyden zou dan de kooper der stukken moeten zijn, en deze in zijne kamer hebben geplaatst, tenzij men aanneme, dat de firma Leyniers ze voor zijn voorganger Pieter heeft vervaardigd.

Een korte beschrijving der vier stukken moge thans volgen. Het stuk van Urbain Leyniers is, naar het mij voorkomt, het beste. Een door rotsen omgeven baai, aan den oever der zee, een gedeelte van een Italiaansch landschap, bevolkt met verschillende personen, vertoont op den voorgrond een oud man, een herder, in los gewaad; vóór hem staat eene jonge vrouw, op het punt om in een zeeschelp

1 fol. 482 en 481.

2 Volgens J.B. Rietstap, 'Wapenboek van den Nederl. adel', heette deze: Coenraad Pieter van Leyden, geb. 28 Maart 1700.

als boot te stappen, waarvoor twee prachtige hippocampen gereed zijn, haar over het water weg te voeren. In de rotsen zijn Zephyrs verscholen, terwijl op den vloed zich allerlei zwemmende wezens wiegen. Ik zou geneigd zijn, in deze voorstelling Ulyssus in de grot van Calypso te zien.

De drie overige stukken bevatten andere voorstellingen uit de Gedaanteverwisselingen. Op het eerste ziet men, rechts in de hoogte, Jupiter, met den bliksem gewapend, nederdalen, vóór hem Ganymedes op den adelaar met een drinkschaal in de hand. Daaronder Diana en Leda, met een verrukkelijk beeld van den zwaan; in den linkerhoek Europa op den stier weggevoerd. Vol leven is de teekening, uitmuntend die van zwaan en stier.

Het derde doek stelt den slapenden Endymion voor. Boven in den hoek rechts ziet men een ledigen wagen, met zwanen bespannen, en eene godin nederdalen, de godin Selene, de maan. Onder aan den hoek rechts ligt Endymion aan de voeten van Selene. Links zit eene jeugdige vrouw op een zetel, omringd door een overvloed van bloemen, vermoedelijk Flora. De teekening van alle figuren is fraai, en de bloemenpracht maakt een zeer boeienden indruk.

Het vierde doek stelt Hercules voor, in zijn verblijf bij Omphalé. Hercules zit met het spinrokken van Omphalé in de hand; naast hem staat een minnegod. Omphalé heeft zich getooid met de leeuwenhuid en de knots. Verschillende nimfen omgeven het paar. De verschillende figuren, behalve Hercules, zijn schoon. De achtergrond en het geheele landschap zijn met smaak ontworpen.

De vier doeken uit de fabriek van Leyniers hebben in de 150 jaren van hun bestaan weinig geleden, en kunnen wedijveren met het beste, wat op dit gebied werd geleverd.

W. PLEYTE.

VIII. *Dirk van Wassenaar.*

Eén der aanzienlijke nakomelingen der Van Wassenaars, der Leidsche burggraven, Dirk van Wassenaar, ligt in de St. Janskerk te Utrecht begraven. Hij was de zoon van Philips van Wassenaar, die als gevangene te Wijk bij Duurstede in 1428 stierf. Deze was gehuwd met Maria van Egmond, dochter van Jan van Egmond en de Guyotte, vrouw van Yselstein. Uit dit huwelijk werden nog twee zonen geboren, Hendrik en Jan, Heer van Voorburg ('Annales de l'Academie d'Archéologie de Belgique', 1850, p. 203). Eerst pastoor van de hoofdkerk te Haarlem, werd hij op den 10^{den} April 1416 kanunnik van den Dom te Utrecht, in hetzelfde jaar Proost te Leiden, en op den 30sten Augustus 1422 Proost van St. Jan te Utrecht. Van dezen Heer Dirk zijn vele brieven overgebleven, waarin hij zich noemt Proost en Aartsdeken van St. Jan te Utrecht en Pastoor van de Parochiekerk te Haarlem. Sedert het jaar 1454 voerde hij daarnevens den titel van Protonotarius van den Apostolischen Stoel. Hij overleed, 19 Maart 1465, en werd in de St. Janskerk, onder eene tombe, bijgezet¹.

Dit gedenkteeken is merkwaardig. Het staat in een hoek van het gebouw, en heeft den vorm van een altaar of sarcophaag. De voet bestaat uit een holle lijst. Op deze lijst staat een vierkante gebeeldhouwde kist. De hoek is schuin bijgewerkt, in den vorm van eene nis. Een gedeelte van den baldakijn, en de console, zijn nog aanwezig; ook het dookgat, waaraan een heiligenbeeldje bevestigd moet geweest zijn, dat thans ontbreekt. Het hoofdeneind, de smalle kant van de kist, is versierd met een helm, waarvan ter wederzijden de flabben afhangen

1 I. Kok, 'Vaderlandsch woordenboek', Van Rijn, Drakenborch en anderen.

Durchgum nat' leyde hic quos; prepositus
yphonotari pape theodric; & Dwallnaer
vzet hac sub tuba . z ogite; Q. R. e et ho; c
decell' ab ano; z a semel . Inq; . bis ter x . e
q; ; a arcipthona . det vt vite sibi
dona

Grafschrift van Dirk van Wassenaar, in de St. Jans kerk te Utrecht.
Steendr. v. P.J. Mulder

Het helmteeken is geschonden; daarnaast zijn de letters d.h. ingesneden, waarschijnlijk de initialen van den maker. Op de voorzijde der kist zijn vier wapenschilden aangebracht, hangende aan nagebootste lederen riemen: het eerste van het geslacht van Wassenaar, het tweede van Oem van Barendrecht, het derde van Egmond, en het vierde van Yselstein.

Op de kist ligt een zerk met naar beneden loopenden hollen rand. Op deze zerk ligt het beeld van den afgestorvene, in de lengte uitgestrekt. Aan de voeten ligt een leeuw; het ontbloote hoofd rust op een kussen, en de handen liggen gevouwen op den schoot. De priesterkleeding is fraai versierd. Boven het voeteneinde is, tegen den muur, een vierkante steen met opschrift aangebracht. De lijst van dezen steen komt vooruit en rust op twee gothische consolen. Boven het opschrift verheft zich een pyramidaalvormige stèle. Hierop is het wapen van Van Wassenaar aangebracht, gekroond door den Kardinaalshoed.

Het merkwaardige van het monument is het opschrift, niet zoozeer om den inhoud, als wel om de vreemde manier der redactie en der verkortingen. Drakenborch, in het aanhangsel op Van Rijn¹, noemt het kortweg onverstaanbaar, en het heeft lang geduurd, eer ik de zekerheid ontving van de juiste lezing.

De Heer Jhr. Mr. Theod. van Riemsdijk zond mij eene photographie, en zelf nam ik eene frotté (papierafdruk in potlood) van den steen. Toen wij ontdekt hadden, dat het opschrift in versmaat was geschreven, was reeds veel gewonnen. Eene der moeilijkst te lezen groepen ontcijferde ik dezer dagen, zoodat ik thans bijna volledig het opschrift behandelen kan.

1 Utrecht, 1744, pag. 191-193.

Beginnen wij met den eersten regel.

De drie punten aan het eind van deze afdeeling waarschuwen ons, even stil te staan. Bij den eersten oogopslag vallen enkele letters terstond in het oog. De *a*, de *e*, en de *i*, *o* en *y*, zijn onmiddellijk te herkennen; de *u*, de *v* en de *n*, zijn alle drie op dezelfde wijze geschreven. Het eerste woord is *Burchguii*. Boven dit woord, bij de *g*, staat een teeken in den vorm van een *z* en eene *a*; later zal het blijken, dat de *z* een der teekens is voor de *r*. Zoo lezen wij dan *ra*. Achter de *g* gevoegd, en de *u* als *v* uitsprekende, lezen wij *Burchgravii*.

Het volgende woord *nat*, *uat* of *vat*, met een verkortingsteeken, dat dikwerf voorkomt in dit opschrift en zonder twijfel *us* moet worden gelezen, is dus *natus*.

l, *e*, *y*, *d*, *leyd* wordt gevolgd door eenige verkortingsteekens. Aan de *d* is de top van de *e* bevestigd, en de platte schrap daarboven, verkorting voor *en* of *n*, geeft *leyden*. De *s*, het woord sluitende met een verkortingsteeken, doet den uitgang *sis* vermoeden, zoodat het geheele woord luidt *leydensis*.

Over het woord *hic* valt niets te zeggen.

Het volgende woord echter is sterk samengetrokken; het begint met een *g* en eindigt op *osus*. De bovengeschreven *r* daarvoor voegende, heeft men *rosus*. Tusschen de *g* en de *o* staat een *n*, *u* of *v*; nemen wij aan, dat een *n* bedoeld is, dan hebben wij *gnrosus*, zonder twijfel *generosus*. Zoo lezen wij dan de eerste alinea: *Burchgravii natus, leydensis hic generosus*.

Het eerste woord der tweede alinea laat zich gemakkelijk lezen; het is voluit geschreven: *prepositus*.

Het tweede begint met *p*, *t*, *h*, *o*; dan volgen drie teekens, waarin men gemakkelijk *nota* herkent; de uitgang *ius* is gescheiden door een letter als de duitsche *z*, die

wij hier wederom als *r* uitspreken; *notarius* is dus gevonden, en daar de *p*, aan den aanvang van het woord, voorzien is van een haak als verkortingsteeken voor *pro*, zoo is er geen twijfel aan, of het woord moet men lezen: *prothonotarius*. De *h* in *protho* is overbodig en zelfs fout, daar het woord, van het Grieksch afgeleid, eenvoudig een *t* heeft. Doch deze spelling is zeer gewoon.

Na het vermelde is de lezing *pape*, de *e* voor *ae*, en *theodricus* voor *Theodoricus* met het verkortingsteeken *us* aan het einde, duidelijk genoeg. De geheele alinea luidt dan: *prepositus prothonotarius pape theodoricus*.

Het eerste teeken van de volgende alinea geeft eenig bezwaar; doch wijl de daarop volgende groep zeer gemakkelijk is te lezen, nl. *Wasnaer*, en deze familienaam ons bekend is als Van Wassenaer, zoo kan het niet anders of dit teeken is een *d*, met een daaraan vastgehechte *e*, dus *de Wassenaer*.

Het derde woord, *urget*, blijkt eene afkorting te zijn, eindigende op *r*, die daarboven staat geschreven; wij lezen *urgetur*.

Hac sub tuba, met een verkortingsteeken boven de *u* van *tuba*, voor *m* of *n*, dus *hac sub tumba*.

Het laatste woord dezer alinea is sterk verkort. Blijkens de *r* boven de eindsyllabe, eindigde het op *ur*; daar het woord een passive vorm is, moet het voor *tur* staan, en lezen wij *rogitetur*, en de geheele alinea *de Wassenaer urgetur, hac sub tumba rogitetur*.

De vierde afdeeling begint met de hoofdletter *C* met eene daaraan gevoegde *r*. *Cr* de verkorting voor Christus. In het begin van de volgende groep herkennen wij de *d* van de Wassenaer, met daaraan gevoegde *e* en het verkortingsteeken *us*, te zamen *deus*. Het volgende teeken is *e* met een schrap er boven, aangevende de samentrekking voor

est. etho, met eene streep boven de *o*, die *m* moet worden gelezen als in *tumba*, geeft *et homo*.

Het teeken, hierachter geplaatst, schijnt een kommapunt te zijn. De eerste letter van den regel is *c* met het verkortingsteeken *us*, dus *cus*; maar wijl *cus* geen zin heeft, stel ik voor te lezen *cur*.

decess, gevolgd door eene kleine *t* als verkortingsteeken boven aan het woord, duidt aan, dat het woord *decessit* luidt.

ab is gemakkelijk te herkennen, beter dan het woord *ano* of *avo*, gevolgd door een vraagteeken, waardoor het duidelijk is, dat *cus*, hieraan voorafgaande, *cur* moet worden gelezen. De zinsnede kan men alzoo overschrijven: *Christe deus est et homo: cur decessit ab avo? avo* voor *aevo*.

Het eerste teeken der vijfde afdeeling is de hoofdletter *M*; deze wordt gevolgd door het woord *semel*. Men leze *Mille semel*.

Daarop volgt een teeken, een lijn met twee haken naar links gekeerd, gevolgd door eenige letters met twee verkortingsteekens, zonder moeite als *quinque* te herkennen. Het eerste teeken voor een *s* aannemende, leest men *semel quinque*

Tusschen de twee volgende punten leest men *bis ter x* gelijk *bis ter decem*.

Het laatste teeken van den regel is de *c* voor *centum*.

Voor de laatste groep dezer alinea is eene lacune, eindigende met de verkorting *que*, waarvoor *quin* is in te vullen.

De geheele alinea geeft dan: *Mille semel semel quinque. bis ter decem. centum (quater)* [want Dirk stierf in de 15de eeuw]. *dies quinque*. De aanvulling is zeker, wat den zin betreft, doch ik behoef wel niet te zeggen, dat men de uitgevallen woorden op verschillende manieren kan schrijven; zoo bijv. voor de drie teekens voor honderd, *quater*, *quat* met een verkortingsteeken; en *dies* kan ook als *d* met een verkortingsteeken zijn geschreven. De zin

blijft echter volkomen dezelfde; doch de vijfde Maart komt niet overeen met de opgave van Van Rijn.

De laatste regel biedt voor mij enkele onoverkomelijke bezwaren aan. Het slot is gemakkelijk te lezen: *det ut vite sibi dona*. Hieruit blijkt, dat het voorafgaande moet rijmen op *ona*. Het aanvangswoord dezer alinea is *marci* en hangt met het voorgaande samen. Wat beteekent echter de *pth* die daarop volgt? Daar hieraan de opgave van jaar, dag en maand voorafgaat, zoo zou de groep *pthnona*, het uur kunnen beteekenen, b.v. *hnona*, *hora nona*. Wat in dat geval de *pt* beteekent, begrijp ik niet. Zou het *pro tempore* of *pro tunc* kunnen wezen? Op den zin heeft dit geen invloed.

Thans kunnen wij het opschrift lezen:

Burchgravii natus	leydensis hic generosus:
prepositus prothonotarius	pape. theodricus:
De Wassenaer urgetur	hac sub tumba. rogitetur:
Christe Deus est et homo.	cur decessit ab avo?:
Mille semel. <i>semel quinque</i> .	bis ter decem. centum [qua- ter dies <i>quinque</i>]:
Marci pro tempore hora <i>nona</i> .	det ut vite sibi <i>dona</i> :

Wij kunnen dit vers aldus vertalen:

‘De hooggeboren zoon van den Leidschen burchtgraaf, proost en protonotarius van den paus, Dirk van Wassenaer, ligt hier begraven onder dit grafteeken. Men vrage vrij: Christus, o Godmensch, waarom scheidde hij van den tijd? In het jaar een duizend, en vijf, en tweemaal driemaal tien, en viermaal honderd, vijf dagen in Maart, te negen ure? Opdat hij zich de gaven des (eeuwigen) levens verwerve’.

Men verkrijgt dan als sterfdag van den overledene: 5 Maart 1465.

W. PLEYTE.

V.

De Commissie van Stemopneming, door de Maandelijksche Vergadering van Mei benoemd, bestond uit de heeren Dr. J. Offerhaus, L.D. Petit, E. Seipgens, F. De Stoppelaar, Mr. E. De Vries en den Secretaris. Bij monde van den heer Offerhaus brengt deze Commissie haar verslag uit, waaruit blijkt dat 224 biljetten zijn ingekomen, en dat gekozen zijn tot

Binnenlandsche Leden:

F. Adama van Scheltema, te Amsterdam.
 F. De Bas, te Venlo.
 Mr. P.W.A. Cort van der Linden, te Groningen.
 H.J. Eymael, te Amsterdam.
 A.N.J. Fabius, te Naarden.
 P.J. Frederiks, te Amsterdam.
 Dr. J.H. Gunning J.Hz., te Gouda.
 F. Baron Van Hogendorp.
 Dr. J. Van Leeuwen Jr., te Leiden.
 Dr. H.G.A. Leignes Bakhoven, te Deventer.
 Mr. AE. Baron Mackay, te 's-Gravenhage.
 M.B. Mendes da Costa, te Amsterdam.
 E.W. Moes, te Rotterdam.
 Dr. J.W. Muller, te Haarlem.
 W.G. Nouhuys, te Zalt-Bommel.
 L. Overman, te 's-Gravenhage.
 Dr. E. Van Rijkevorsel, te Rotterdam.
 J.F. Van Someren, te Amsterdam.
 Dr. W.A. Terwogt, te Hoorn.
 Dr. G. Wildeboer, te Groningen.

en tot Buitenlandsche Leden:

E.B.J. De Chateleux, te Hoey.

Dr. K. Th. Gaedertz, te Berlijn.

Dr. F. Jostes, te Munster.

Prof. H.G. Rahstede, te Oeynhausen.

Dr. R. Scholten, te Cleve.

VI.

De Voorzitter stelt voor, de beschikbare renten van het Fonds wederom aan de uitgave van Stallaert's Glossarium te besteden; dit wordt aangenomen.

VII.

De Voorzitter doet nu uit naam van het Bestuur het voorstel, den edelmoedigen schenker van het *Museum Catsianum*, Jhr. Mr. W.C.M. De Jonge van Ellemeet, tot eere lid der Maatschappij te benoemen. Onder luide toejuiching wordt dit voorstel aangenomen.

VIII.

Voor de verkiezing van een lid des Bestuurs, in plaats van Dr. H. Kern, die met 1 October als zoodanig aftreedt, is door de Maandvergadering een dubbeltal gesteld, bestaande uit de heeren Mr. S.J. Fockema Andreae en Mr. Ch. M. Dozy. De eerstgenoemde wordt gekozen, en zal, ter vergadering niet aanwezig zijnde, van zijne benoeming worden verwittigd.

Bij de rondvraag neemt de heer Tiele het woord, om den Voorzitter te danken voor de uitnemende leiding der

Vergadering, en stelt de heer J.H. Meijer voor, een dankzegging te richten tot den Heer en Mevrouw Fastenrath te Keulen voor hunne gastvrije ontvangst bij gelegenheid van het Vondelfeest, in November 1887 te Keulen gevierd. De Voorzitter belooft dat het Bestuur dit voorstel zal overwegen. Daarna wordt de Vergadering gesloten.

**Lijst van de Leden der Maatschappij.
Opgemaakt in November 1888.**

Beschermheer.

Z.M. de Koning, sedert 21 Juni 1849.

Eereleden.

Mevrouw G. van Antal, geb. A. Opzoomer (A.S.C. Wallis), te Pappa in Hongarije. 1880.

Dr. N. Beets te Utrecht. 1884.

Mevrouw L. Schneider, geb. Weller, te Keulen. 1872.

Bestuursleden.

Dr. J.G.R. Acquoy, *Voorzitter*.

Dr. A. Kluyver, *Secretaris & Bibliothecaris*.

D. Hartevelt, *Penningmeester*.

Dr. M. de Vries.

Dr. J. ten Brink.

Dr. C.P. Tiele

Mr. S.J. Fockema Andreae.

Leden.

Aa, M.W. van der, Amsterdam. 1872.

Ablaing van Giessenburg, Mr. W.I. Baron d', 's-Gravenhage. 1860.

Acquoy, Dr. J.G.R., Leiden. 1868.

Adama van Scheltema. Zie Scheltema.

Aken, Dr. A.T. van, 's-Gravenhage. 1879.

Akerlaken, Jhr. Mr. D. van, Hoorn. 1879.

Alberdingk Thijm. Zie Thijm.

Allard, H.J., Maastricht. 1886.

- Allebé, Dr. G.A.N., Amsterdam. 1857.
 Alstorpius Grevelink. Zie Grevelink.
 Altorffer, J.C., Middelburg. 1887.
 Andreae, Mr. S.J. Fockema, Leiden. 1876.
 Anspach, J., Eck & Wiel. 1884.
 Assendelft de Coningh, C.T. van, Haarlem. 1860.
 Asser, Mr. T.M.C., Amsterdam. 1864.
- Baart de la Faille, Dr. S., Amsterdam. 1884.
 Backer Dirks, J.J., 's-Gravenhage. 1868.
 Baert, Mr. J.F.B., Utrecht. 1862.
 Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
 Bakhoven, Dr. H.E.A. Leignes, Deventer. 1888.
 Bakhuyzen, Dr. W.H. van de Sande, Utrecht. 1876.
 Ballot, Dr. C.H.D. Buys, Utrecht. 1864.
 Bank, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1870.
 Bas, F. de, Venlo. 1888.
 Bavinck, Dr. H., Kampen. 1883.
 Beaufort, Jhr. Mr. W.H. de, Leusden. 1877.
 Becker, V., Oudenbosch. 1886.
 Beckering Vinckers, Dr. J., Groningen. 1872.
 Beekman, A.A., Zutphen. 1884.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. J.G. Th., 's-Gravenhage. 1885.
 Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beijerman, H., 's-Gravenhage. 1873.
 Beijers, J.L., Amsterdam. 1874.
 Bell, Dr. F.W.B. van, Groningen. 1858.
 Bemmél Suyck, van. Zie Suyck.
 Berckenhoff, H.L., Amsterdam. 1887.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Berg, Mr. N.P. van den, Batavia. 1877.
 Bergh, Dr. I. van den, Zwolle. 1887.
 Berlage, Dr. H.P., Amsterdam. 1874.
 Betz, Dr. H.J., 's-Gravenhage. 1875.
 Beuningen, W. van, Utrecht. 1871.
 Binger, H., Amsterdam. 1863.
 Bisschop, Dr. W., Delft. 1856.
 Blok, Dr. P.J., Groningen. 1882.

- Blom, Mr. Ph. van, 's-Gravenhage. 1883.
 Boele van Hensbroek, P.A.M., 's-Gravenhage. 1879.
 Boelen, H.T., Amsterdam. 1876.
 Boeles, Mr. W.B.S., Leeuwarden. 1863.
 Boer, Mr. W.R., Utrecht. 1851.
 Boers, J.C., Delft. 1886.
 Boissevain, C., Amsterdam. 1871.
 Boissevain, G.M., Amsterdam. 1886.
 Boogaard, F.H., Bergen op Zoom. 1878.
 Bool, H.J., Leiden. 1881.
 Boot, Mr. C.H.B., 's-Gravenhage. 1853.
 Bordes, J.P. de, 's-Gravenhage. 1851.
 Borret, Dr. Th., Bergen bij Alkmaar. 1849.
 Bosboom, J., 's-Gravenhage, 1875.
 Bouman, H., Amsterdam. 1879.
 Brandeler, Mr. P. van den, 's-Gravenhage. 1867.
 Bredius, A., Amsterdam. 1884.
 Brill, Dr. W.G., Utrecht. 1839.
 Brink, A.J. ten, Semarang. 1875.
 Brink, Dr. J. ten, Leiden. 1863.
 Broekema, J., Middelburg. 1883.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brooshooft, Mr. P., Semarang. 1885.
 Brouwers, J.W., Bovenkerk bij Amsterdam. 1883.
 Bruyn, P., Amsterdam. 1863.
 Bruining, Dr. A., Noord-Schermer. 1885.
 Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brunings, P.F., 's-Gravenhage. 1873.
 Buning, A. Werumeus, Rotterdam. 1877.
 Burger, Dr. D., Amersfoort. 1854.
 Burgersdijk, Dr. L.A.J., Deventer. 1869.
 Buys, Mr. J.T., Leiden. 1856.
 Buys, M., Bandong. 1887.
 Bijleveld, Mr. J.F., Arnhem. 1884.
 Bijsterbos, Mr. J.C., Zwolle. 1867.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., Leiden. 1880.
- Caland, F., 's-Gravenhage. 1882.
 Caland, P., 's-Gravenhage. 1872.
 Campbell, Dr. M.F.A.G., 's-Gravenhage. 1851.

Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Castro, D. Henriquez de, Amsterdam. 1885.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Amsterdam. 1878.
 Chappuis, H.T., Breda. 1883.
 Chijs, Mr. J.A. van der, Batavia. 1859.
 Coninck Liefsting. Zie Liefsting.
 Coningh, v. Assendelft de. Zie Assendelft.
 Constant Rebecque, Mr. A.L.P. Baron de, 1882.
 Conrad, J.F.W., 's-Gravenhage. 1870.
 Cornelissen, Dr. J.J., Leiden. 1875.
 Cosijn, Dr. P.J., Leiden. 1869.
 Couperus, L., 's-Gravenhage. 1885.
 Craandijk, J., Haarlem. 1876.
 Cramer, A.M., Lochem. 1851.
 Cramer, Dr. J., Utrecht. 1882.
 Cramer, Dr. S., Zwolle. 1882.

Degenhardt, W., Amsterdam. 1882.
 Deventer, M.L. van, Ginneken. 1861.
 Deventer, S. van, 's-Gravenhage. 1848.
 Diephuis, Mr. G., Groningen. 1851.
 Dijk, J.A. van, Leiden. 1862.
 Dijk van Mathenesse, P.J. van, Schiedam. 1881.
 Dirks, Mr. J., Leeuwarden. 1843.
 Dirks, Backer. Zie Backer.
 Doedes, Dr. J.I., Utrecht. 1846.
 Doesburgh, S.C. van, Leiden. 1877.
 Donders, Dr. F.C., Utrecht. 1858.
 Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Doorninck, Mr. J.I. van, Zwolle. 1867.
 Dozy, Mr. C.M., Leiden. 1878.
 Dozy, Dr. G.J., Noordwijk. 1874.
 Duker, Dr. A.C., Haarlem. 1884.
 Dyserinck, Dr. J., Rotterdam. 1871.

Eck, A. van, Leiden. 1881.
 Eck, Mr. D. van, 's-Gravenhage. 1886.
 Eeden, F.W. van, Haarlem. 1875.
 Ekama, Dr. C., Haarlem. 1874.
 Elberts, W.A., Zwolle. 1856.

- Elsen, G. van den, Heeswijk. 1887.
 Enschedé, Mr. A.J., Haarlem. 1857.
 Ermerins, Mr. J.P., Zierikzee. 1887.
 Es, Dr. A.H.G.P. van den, Amsterdam. 1865.
 Esser, J., Haarlem. 1878.
 Evers, W., Kerkrade. 1871.
 Eyk, Dr. W.B.J. van, 's-Gravenhage. 1870.
 Eymael, H.J., Amsterdam. 1888.
 Eys, Jhr. W.J. van, San Remo. 1870.
 Eyssel, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
- Faassen, R.J. Rosier, Rotterdam. 1877.
 Fabius, A.N.J., Naarden. 1888.
 Faille, Baart de la, Zie Baart.
 Faure, Mr. R.T.H.P.L.A. van Boneval, Leiden. 1858.
 Feith, Mr. H.O., Groningen. 1849.
 Feith, Mr. P.R., 's-Gravenhage. 1867.
 Fock, Mr. C., 's-Gravenhage. 1867.
 Fockema Andreae. Zie Andreae.
 Francken, Dr. C.M., Utrecht. 1864.
 Francken Az., Dr. W., Rotterdam. 1860.
 Franquinet, Mr. G.D., Maastricht. 1854.
 Frantzen, J.J.A.A., Amsterdam. 1878.
 Frederiks, J.G., Amsterdam. 1873.
 Frederiks, P.J., Amsterdam. 1888.
 Fremery, James de, 's-Gravesande. 1868.
 Fruin, Dr. R.J., Leiden. 1851.
- Gallée, Dr. J.H., Utrecht. 1875.
 Gebhard, J.F., Amsterdam. 1885.
 Geer, Jhr. J.J. de, Utrecht. 1860.
 Geer van Jutphaas, Mr. B.J. Linteloo Baron de, Utrecht. 1848.
 Geer, Dr. P. van, Leiden. 1879.
 Geertsema, Mr. J.H., Zwolle. 1867.
 Geuns, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Glasius, L.J.M., Breda. 1876.
 Gleichman, Mr. J.G., 's-Gravenhage. 1871.

Goeje, Dr. M.J. de, Leiden. 1863.
 Goeverneur, J.J.A., Groningen. 1857.
 Golstein, Mr. W. Baron van, 's-Gravenhage. 1880.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Gooszen, M.A., Leiden. 1879.
 Gorkom, Dr. G. van, Amsterdam. 1863.
 Gosler, W., Haarlem. 1887.
 Goudsmit, Mr. M. Th., Rotterdam. 1883.
 Gram, Joh., 's-Gravenhage. 1868.
 Gregory, Mr. J.L.G., 's-Gravenhage. 1856.
 Grevelink, Mr. P.W. Alstorpius, Laag Soeren. 1843.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Grothe, Mr. J.A., Utrecht. 1864.

Haan, Dr. D. Bierens de, Leiden. 1865.
 Haar Bz., B. ter, Nijmegen. 1872.
 Haar Bz., Dr. Mr. H. ter, Amsterdam. 1884.
 Habets, J., Maastricht. 1863.
 Hagen, Dr. H.G., Leiden. 1862.
 Halbertsma, Dr. T.J., Groningen. 1873.
 Hall, Mr. J.N. van, Amsterdam. 1872.
 Hamel, Dr. A.G. van, Groningen. 1875.
 Hamelberg, Mr. H.A.L., Arnhem. 1876.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartevelt, D., Leiden. 1867.
 Harting, D., Enkhuizen. 1848.
 Hartog, Dr. J., Utrecht. 1870.
 Hartogh Heys van Zouteveen, Dr. H., Assen. 1885.
 Hasebroek, J.P., Amsterdam. 1844.
 Hasselt, A.L. van, Batavia. 1881.
 Haverschmidt, F., Schiedam. 1870.
 Heeckeren, L.A.F.H. Baron van, Zutphen. 1856.
 Heemskerk Az., Mr. J., 's-Gravenhage. 1852.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heim, Mr. Baron H.J. van der, Florence. 1862.
 Heineken, Mr. W., Amsterdam. 1875.
 Helten, Dr. W.L. van, Groningen. 1873.
 Hengel, Dr. J.F. van, Hilversum. 1876.
 Herderschee, Dr. J., Franeker. 1879.
 Heuff Az., J.A., Avezaath. 1878.

- Heusde, Mr. A.C. van, Utrecht. 1853.
 Heyst, D.F. van, 's-Gravenhage. 1864.
 Heyst, B.G. de Vries van, Alkmaar. 1877.
 Hingman, J.H., 's-Gravenhage. 1882.
 Hingst, Mr. S.J., 's-Gravenhage. 1876.
 Hoek, J., Kampen. 1875.
 Hoekstra Bz., Dr. S., Amsterdam. 1857.
 Hoeve, A.H. van der, Keppel. 1857.
 Hoeven, Mr. H. van der, Leiden. 1882.
 Hofman, J.H., Everdingen. 1882.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Hogendorp, Mr. F. Baron van, 's-Gravenhage. 1888.
 Hol, R., Utrecht. 1874.
 Holle, K., Waspada. 1868.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Honigh, C., Wageningen. 1872.
 Hoog, Dr. I.M.J., Terwolde. 1887.
 Hoogvliet, W., Haarlem. 1871.
 Hoop Scheffer, de. Zie Scheffer.
 Hooijer, J.H., Arnhem. 1877.
 Hooykaas, Dr. I., Rotterdam. 1877.
 Horst, E.B. ter, Groningen. 1876.
 Houtsma, Dr. M. Th., Leiden. 1882.
 Huberts, Dr. W.J.A., Zwolle. 1863.
 Hubrecht, Mr. P.F., 's-Gravenhage. 1865.
 Hugenholtz, F.W.N., Michigan. 1881.
 Hugenholtz Jr., P.H., Amsterdam. 1873.
 Hulsebos, Dr. G.A., Utrecht. 1879.
- Ising, A.L.H., 's-Gravenhage. 1862.
- Jacobson, Mr. A.W., 's-Gravenhage. 1873.
 Jager, H. de, Brielle. 1876.
 Jansen, H.G., 's-Gravenhage. 1854.
 Jong, Dr. P. de, Utrecht. 1861.
 Jong, Dr. J. de, 's-Gravenhage. 1886.
 Jong van Rodenburgh, C.M. de, Haarlem. 1871.
 Jorissen, Dr. Th., Amsterdam. 1863.

- Kaay, Mr. W. van der, Leiden. 1874.
 Kalff, Martin, Amsterdam. 1875.
 Kalff, Dr. G., Amsterdam. 1884.
 Kan, Dr. C.M., Amsterdam. 1873.
 Kan, Dr. J.B., Rotterdam. 1876.
 Kanter, L. M. de Laat de, Leiden. 1881.
 Kappeyne van de Coppello, Mr. J., 's-Gravenhage. 1860.
 Kate, J.J.L. ten, Amsterdam. 1846.
 Kate Jr., J.J.L. ten, Amsterdam. 1887.
 Kellen, J. Ph. van der, Amsterdam. 1870.
 Keller, G., Arnhem. 1870.
 Kepper, G.L., Naarden. 1873.
 Kerkwijk, J.J. van, 's-Gravenhage 1872.
 Kern, Dr. J.H.C., Leiden. 1861.
 Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.
 Kesteren, C.E. van, Brussel. 1881.
 Ketwich, Dr. Chr. J. van, Leiden. 1880.
 Keuchenius, Mr. L.W.C., 's-Gravenhage. 1867.
 Kinderen, Mr. F. der, 's-Gravenhage. 1875.
 Kinderen, Mr. T.H. der, Batavia. 1879.
 Kist, Mr. J.G., 's-Gravenhage. 1851.
 Kleyn, Dr. H.G., Utrecht. 1886.
 Kluit, Mr. W.P. Sautijn, Amsterdam. 1865.
 Kluyver, Dr. A., Leiden. 1885.
 Knappert, Dr. J., Amsterdam. 1870.
 Knoop, W.J., 's-Gravenhage. 1850.
 Knottenbelt, Mr. J., Rotterdam. 1879.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Koelman, J. Ph., 's-Gravenhage. 1870.
 Koetsveld, Dr. C.E. van, 's-Gravenhage. 1849.
 Kok, A.S., Breda. 1863.
 Kolff, G.J., Velp. 1880.
 Kollewijn, Dr. R.A., Amsterdam. 1882.
 Kollewijn, A.M., Amersfoort. 1884.
 Koo, J. de, Amsterdam. 1878.
 Krelage, J.H., Haarlem. 1879.
 Krieken, J. van, Rotterdam. 1885.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kruseman, A.C., Haarlem. 1856.
 Kruyff, Dr. E.F., Groningen. 1882.

- Kuenen, Dr. A., Leiden. 1852.
 Kulk, T.C. van der, 's-Gravenhage. 1875.
 Kuyper, Dr. A., Amsterdam. 1869.
 Kuypers, F.H.W., Nijmegen. 1871.
- Lalleman, G.B., Amsterdam. 1874.
 Lamers, Dr. G.H., Utrecht. 1882.
 Lamping, Dr. J.A., Rotterdam. 1861.
 Land, Dr. J.P.N., Leiden. 1872.
 Laurillard, Dr. E., Amsterdam. 1858.
 Leemans, Dr. C., Leiden. 1835.
 Leent, F.H. van, Schoonhoven. 1880.
 Leeuwen, J. van, Amsterdam. 1875.
 Leeuwen Jr., Dr. J. van, Leiden. 1888.
 Lennep, J.H. van, Zeist. 1853.
 Leopold, Joh. A., Amsterdam. 1878.
 Leopold, L., Groningen. 1878.
 Leopold, M., Arnhem. 1875.
 Levyssohn Norman, Mr. H.D., 's-Gravenhage. 1859.
 Levy, Mr. I.A., Amsterdam. 1877.
 Liefsting, Mr. F.B Coninck, 's-Gravenhage. 1862.
 Linden, Mr. P.W.A. Cort van der, Groningen. 1888.
 Lith, Mr. P.A. van der, Leiden. 1875.
 Loeff, Mr. H.C. Verniers van der, 's-Gravenhage. 1876.
 Loenen Martinet, J. van, Santpoort. 1878.
 Loffelt, A.C., 's-Gravenhage. 1873.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Bussum. 1883.
 Lohman, Jhr. Mr. A.F. de Savornin, Amsterdam. 1878.
 Loman, Dr. A.D., Amsterdam. 1868.
 Lommel, A. van, 's-Gravenhage. 1874.
 Loos, Dr. D. de, Leiden. 1865.
 Loosjes, A., Amsterdam. 1886.
 Louter, Mr. J. de, Utrecht. 1879.
 Louwerse, P., 's-Gravenhage. 1881.
 Lubach, Dr. D., Kampen. 1865.
 Lutkebühl, C.L., Amsterdam. 1884.
- Maaldrink, D.M., Twello. 1887.
 Maas Geesteranus, Mr. A.M., 's-Gravenhage. 1883.
 Macalester Loup, Mr. R., 's-Gravenhage. 1880.

Mackay, Mr. D.J. Baron, (Lord Reay), adres Ophemert. 1872.

Mackay, Mr. A.E. Baron, 's-Gravenhage. 1888.

Manen, Dr. W.C. van, Leiden. 1884.

Manssen, W.J., Zaandam. 1881.

Margadant, J., 's-Gravenhage. 1863.

Martinet. Zie van Loenen.

Matthes, Dr. B.F., 's-Gravenhage. 1860.

Maurik, Jr. J. van, Amsterdam. 1879.

Mees, Mr. A., Rotterdam. 1858.

Mees R. Az., Mr. R.P., Rotterdam. 1875.

Mees, M.J., Haarlem. 1884.

Mey, H.W. van der, Hees bij Nijmegen. 1886.

Meyboom, Dr. H.U., Assen. 1884.

Meyer, J.F.G., 's-Gravenhage. 1852.

Meyer, J.H., Amsterdam. 1879.

Meyer Jr., D.C., Amsterdam. 1885.

Meyier, W. de, Wormerveer. 1874.

Meys, P.C.J., 's-Hertogenbosch. 1887.

Mendes da Costa, M.B., Amsterdam. 1888.

Meulen, R. van der, Rotterdam. 1886.

Meurs, B. van, Kuilenburg. 1880.

Michaëlis, Dr. H.C., Zutfen. 1848.

Modderman, Dr. R.S.T., Groningen. 1875.

Moens, A., 's-Gravenhage. 1876.

Moes, E.W., Rotterdam. 1888.

Moll, J., 's-Gravenhage. 1843.

Molster, Mr. J.A., Amsterdam. 1860.

Moltzer, Mr. H.E., Utrecht. 1863.

Moorrees, F.D.J., Vianen. 1878.

Mulder, L., 's-Gravenhage. 1857.

Muller, Dr. P.L., Leiden. 1870.

Muller, P.N., Amsterdam. 1859.

Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.

Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.

Naber, Dr. S.A., Amsterdam. 1860.

Naber, Mr. J.C., Utrecht. 1883.

Nagtglass, F., Utrecht. 1871.

Nederburgh, Mr. S.C.H., 's-Gravenhage. 1878.

Neeb, Mr. H.A., Leiden. 1867.
 Netscher, P.M., 's-Gravenhage. 1854.
 Neurdenburg, J.C., Rotterdam. 1871.
 Nicolai, W.F.G., 's-Gravenhage. 1874.
 Nieuwenhuis, Mr. J. Domela, Groningen. 1875.
 Nolen, Th., Rotterdam. 1887.
 Nouhuys, W.G. van, Zalt-Bommel. 1888.
 Numan, Mr. O.W. Star, 's-Gravenhage. 1871.
 Nuyens, Dr. W.J.F., Westwoud. 1868.
 Nijhoff, M., 's-Gravenhage. 1867.
 Nijland, A.J., Utrecht. 1876.

Obreen, F.D.O., Amsterdam. 1877.
 Offerhaus Lzn., Dr. J., Leiden. 1883.
 Oordt, A.P.M. van, Leiden. 1877.
 Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oosterman, J. Th., Zierikzee. 1881.
 Oppenheim, Mr. J., Groningen. 1887.
 Ort, J.A., 's-Gravenhage. 1886.
 Otto, W., Amsterdam. 1883.
 Overman, L., 's-Gravenhage. 1888.
 Oyen, van. Zie Vorsterman.

Pavord Smits, van de. Zie Smits.
 Pekelharing, Mr. B.H., Delft. 1875.
 Penon, Dr. G., Groningen. 1878.
 Perelaer, M.T.H., 's-Gravenhage. 1872.
 Perk, M.A., Amsterdam. 1874.
 Petit, L.D., Leiden. 1880.
 Pierson, H., Zetten. 1878.
 Pierson, Mr. N.G., Amsterdam. 1864.
 Pijnappel, Dr. J., Leiden. 1857.
 Pijper, Dr. F., Veendam. 1884.
 Pijzel, Dr. E.D., Amsterdam. 1877.
 Pimentel, Henriquez, 's-Gravenhage. 1886.
 Pinto, Mr. A.A. de, 's-Gravenhage. 1867.
 Pistorius, W.A.P. Verkerk, Batavia. 1872.
 Pisuisse, H.L.F., Rotterdam. 1885.
 Pleyte, Dr. W., Leiden. 1867.
 Polak, Dr. H.J., Rotterdam. 1871.

- Poll, Mr. W. van de, Nijmegen. 1855.
 Pols, Mr. M.S., Utrecht. 1872.
 Pompe, A., Breda. 1873.
 Proost Jz., Dr. P., Koog aan de Zaan. 1884.
 Pot, C.W. van der, Rotterdam. 1839.
 Prins, Dr. J.J., Leiden. 1853.
- Quack, Mr. H.P.G., Amsterdam. 1862.
 Quarles van Ufford, Jhr. Mr. J.K.W., 's-Gravenhage. 1872.
- Rauwenhoff, Dr. L.W.E., Leiden. 1860.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Reiger, A.F.J., Lunteren. 1882.
 Reitsma, Dr. J., Groningen. 1877.
 Renssen, Dr. J.W.A., Sappemeer. 1867.
 Riemsdijk, Jhr Mr. J.C.M. van, Utrecht. 1885.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. T.H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rietstap, J.B., 's-Gravenhage. 1871.
 Rieu, Dr. W.N. du, Leiden. 1860.
 Rijk, J.A. de, Voorhout. 1887.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijsewijk, P. Haverkorn van, Rotterdam. 1876.
 Roest, Th. M., Leiden. 1877.
 Roever, Mr. N. de, Amsterdam. 1884.
 Rogge, Dr. H.C., Amsterdam. 1860.
 Romeyn, Dr. P., Leiden. 1868.
 Roodhuyzen, H.G., Amsterdam. 1880.
 Rooijen, A.J. Servaas van, 's-Gravenhage. 1886.
 Rootselaar, W.F.N. van, Amersfoort. 1879.
 Rop, A.L. de, Amsterdam. 1875.
 Rovers, E.A., Ned.-Indië. 1879.
 Rovers, Dr. M.A.N., Arnhem. 1877.
 Ruitenschild, Dr. A.R., Utrecht. 1874.
 Rutgers, Dr. F.L., Amsterdam. 1883.
- Sain, Mr. J.G. de, Maastricht. 1862.
 Sande Bakhuyzen, van de. Zie Bakhuyzen.
 Sassen, A., Helmond. 1885.
 Sassen, Armand, Amsterdam. 1886.
 Sautyn Kluyt. Zie Kluyt.

- Savornin, de, Lohman. Zie Lohman.
- Schaepman, Dr. H.J.A.M., Rijsenburg. 1868.
- Schagen van Soelen, Dr. J.C., Boxtel. 1887.
- Scheffer, Dr. W., Leiden. 1862.
- Scheffer, Dr. J.G. de Hoop, Amsterdam. 1858.
- Scheltema, J.N., Amsterdam. 1877.
- Scheltema, M.W., Amersfoort. 1871.
- Scheltema, F. Adama van, Amsterdam. 1888.
- Scheurleer, D.F., 's-Gravenhage. 1877.
- Schimmel, H.J., Bussum. 1851.
- Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek, A. Baron, 's-Gravenhage. 1877.
- Schlegel, Dr. G., Leiden. 1878.
- Schneider, J.F.L., Delft. 1881.
- Schotel, Dr. G.D.J., Dordrecht. 1833.
- Schutjes, L.H., Orthen. 1882.
- Seipgens, E.A.H., Leiden. 1884.
- Sepp, Dr. C., Amsterdam. 1855.
- Servaas van Rooyen. Zie Rooyen.
- Siccama, Jhr. Mr. J.H. Hora, Zuylenstein onder Leersum. 1881.
- Sickenga, Mr. F.N., Dordrecht. 1868.
- Sickesz, Mr. C.J., Lochem. 1880.
- Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.
- Sijpestein, Jhr. C.A. van, 's-Gravenhage. 1856.
- Sijthoff, A.W., Leiden. 1869.
- Sillem, Mr. J.A., Amsterdam. 1872.
- Six van Hillegom, Jhr. J.P., Amsterdam. 1859.
- Six, Jhr. Mr. W., 's-Gravenhage. 1880.
- Slee, J.C. van, Brielle. 1882.
- Sloet van de Beele, Mr. L.A.J.W. Baron, Arnhem. 1840.
- Slotemaker, Dr. L.H., Arnhem. 1878.
- Slothouwer, Dr. F.G., Leeuwarden. 1883.
- Smidt, Mr. H.J., 's-Gravenhage. 1872.
- Smit Kleine, F., Maarsen. 1876.
- Smits, F.S. van de Pavord, Leiden. 1875.
- Smits van Nieuwerkerke, J.A., Dordrecht. 1884.
- Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
- Someren, J.F. van, Amsterdam. 1888.
- Sorgen, Mr. W.F.G. van, Utrecht. 1885.

Speyer, Dr. J.S., Amsterdam. 1882.
 Spitzen, O.A., Zwolle. 1881.
 Staats Evers, Mr. J.W., Arnhem. 1865.
 Staring, W.C.A., 's-Gravenhage. 1860.
 Steinmetz, J.R., Nijmegen. 1871.
 Stellwagen, A.W., 's-Gravenhage. 1876.
 Stirum, Mr. O.J.H. Graaf van Limburg, 's-Gravenhage. 1887.
 Stoffel, C., Nijmegen. 1882
 Stok, T.N. van der, Zwolle. 1886.
 Stokvis, Dr. B.J., Amsterdam. 1878.
 Stoppelaar, F. de, Leiden. 1873.
 Stoppelaar, Mr. G.N. de, Middelburg. 1869.
 Stortenbeker, Mr. W., 's-Gravenhage. 1867.
 Stuers, Jhr. Mr. V.E.L. de, 's-Gravenhage. 1872.
 Stuers, Jhr. Mr. A.L.E. de, Parijs. 1882.
 Sturler, Jhr. Mr. J.E. de. 's-Gravenhage. 1882.
 Suringar, Dr. L.J., Amsterdam. 1876.
 Suringar, Dr. W.F.R., Leiden. 1869.
 Suringar, Dr. W.H.D., Leiden. 1836.
 Suyck, J. van Bemmelen, Keppel. 1877.

Tak van Poortvliet, Mr. J.P.R., 's-Gravenhage. 1872.
 Tal, T., Arnhem. 1887.
 Taurel, L.E., Amsterdam. 1882.
 Telting, Mr. I., 's-Gravenhage, 1859.
 Telting, Mr. A., Zwolle. 1883.
 Terwey, T., Amsterdam. 1879.
 Terwogt, Dr. W.A., Hoorn. 1888.
 Teutem, Dr. H.N. van, Rotterdam. 1833.
 Thijm, J.A. Alberdingk, Amsterdam. 1850.
 Thorbecke, Mr. W., 's-Gravenhage. 1884.
 Tideman, Dr. B., Haarlem. 1879.
 Tideman, J., 's-Gravenhage. 1852.
 Tideman, Dr. M.C., Rotterdam. 1881.
 Tiele, Dr. C.P., Leiden. 1862.
 Tiele, Dr. P.A., Utrecht. 1865.
 Tienhoven, Mr. G. van, Amsterdam. 1872.
 Tjeenk Willink, Dr. H.D., Haarlem. 1881.
 Toorenenbergen, Dr. J.J. van, Amsterdam. 1868.

Troostenburg de Bruyn, C.A.L. van, Erichem. 1885.

Tromp, Th. M., 's-Gravenhage. 1880.

Tromp, Mr. F. van Hettinga, Leeuwarden. 1878.

Uitterdijk, Mr. J. Nanninga, Kampen. 1875.

Unger, J.H.W., Rotterdam. 1885.

Veer, H. de, Amsterdam. 1864.

Ven, Dr. E. van der, Haarlem. 1861.

Verbrugge, Mr. M., Middelburg. 1829.

Verdam, Dr. J., Amsterdam. 1873.

Verheull, Mr. A., Arnhem. 1873.

Verschuer, Mr. W.A. Baron van, 's-Gravenhage. 1876.

Veth, Dr. P.J., Arnhem. 1845.

Visvliet, J.P. van, Middelburg. 1860.

Vitringa, Dr. A.J., Deventer. 1869.

Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.

Volgraff, Dr. J.C., Brussel. 1881

Vollenhoven, Mr. H., 's-Gravenhage. 1847.

Voorthuyzen, Mr. E. du Marchie van, Utrecht. 1856.

Vorsterman van Oyen, A.A., 's-Gravenhage. 1881.

Vorsterman van Oyen, G.A., Aardenburg. 1873.

Vorstman, Dr. M.A.G., Gouda. 1879.

Vos Az., Dr. G.J., Amsterdam. 1886.

Vos, J.C. de, Rotterdam. 1884.

Vreede, A.C., Leiden. 1875.

Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.

Vries, J^o. de, Haarlem. 1872.

Vries, Mr. G. de, 's-Gravenhage. 1848.

Vries, Dr. M. de, Leiden. 1844.

Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.

Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.

Vrolik, Dr. A., Hoogstede bij Arnhem. 1873.

Vrolik, W.K.M., Utrecht. 1880.

Waal, E. de, 's-Gravenhage. 1873.

Waalkes, G.H. van Borssum, Huizum. 1883.

Wal, Mr. J. de, Arnhem. 1844.

Was, Dr. H., Sint-Oedenrode. 1878.

Weitzel, A.W.P., 's-Gravenhage. 1869.

Welter, W.L., Hees. 1854.
 Werner, H.M., Zutfen. 1887.
 Wertheim, A.C., Amsterdam. 1881.
 Wessels, W., Zevenaar. 1872.
 Wijnmalen, Dr. T.C.L., 's-Gravenhage. 1868.
 Wijne, Dr. J.A., Utrecht. 1864.
 Wildeboer, Dr. G., Groningen. 1888.
 Wilken, Dr. G.A., Leiden. 1886.
 Willeumier, Mr. C.M.J., Amsterdam. 1887.
 Winkel, Dr. J. te, Groningen. 1878.
 Winkler, Johan, Haarlem. 1875.
 Winkler Prins, A., Amsterdam. 1860.
 Wintgens, Mr. W., 's-Gravenhage. 1874.
 Witkamp, P.H., Nieuwer-Amstel. 1872.
 Witte, H., Leiden. 1871.
 Wolters, W.P., Leiden, 1868.
 Woltjer, Dr. J., Amsterdam. 1883.
 Worp, Dr. J.A., Groningen. 1883.
 Wttewaall van Wickenburgh, B.W., Utrecht. 1841.
 Wybrands, C.N., Enschede. 1877.

Zaaijer, Dr. T., Leiden. 1868.
 Zeeman, C.F., Zonnemaire. 1876.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die overeenkomstig hun verlangen volgens art. 14 der Wet als gewone leden opgenomen zijn, is een * geplaatst.

Altgelt, H.J., Dusseldorf. 1856.
 Amicis, E. de, Florence. 1875.
 *Arnold, Th. J.I., Gent. 1877.

Baecker, L. de, Parijs. 1851.
 Beer, Dr. Ad., Weenen. 1871.
 Beke, Dr. C.T., Londen. 1854.
 Benoit, P., Antwerpen. 1878.
 Bernhardt, Dr. E., Erfurt. 1873.

- Bode, W., Berlijn. 1873.
 Bonaparte, Prins Roland, 1886.
 Borchgrave, E. de, Brussel. 1867.
 Böttger, H, Cannstadt. 1869.
 Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
 Braune, Dr. W., Giessen. 1882.
 Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.
 *Brink, Dr. B. ten, Straatsburg. 1879.
 Bugge, Dr. S., Christiania. 1882.
 Burgon, J.W., Oxford. 1852.
- Calder, Fr., Cheltenham. 1844.
 Callaghan, Dr. E.B. O', Albany. 1870.
 Carrière, A., Parijs. 1884.
 Castele, D. van de, Brugge. 1872.
 Chalon R., Brussel. 1849.
 Chateleux, E.B.J. de, Hoey. 1888.
 Cornelius, Dr. C.A., Munchen. 1874.
 Cossa, Dr. L., Pavia. 1870.
 Cosyn, A.J., Antwerpen. 1879.
 Crecelius, Dr. W., Elberfeld. 1870.
 Cuypers, P., Brussel. 1855.
- Daae, L., Christiania. 1885.
 Daems, S., Westerloo. 1882.
 Diegerick, Prof. J., Yperen. 1851.
 Dietrich, Dr. F.E. Chr., Marburg. 1862.
 Doorenbos, Dr. W., Brussel. 1870.
 Doornkaat Koolman, J. ten, Norden. 1878.
 Droogenbroeck, J.A. van, Schaerbeek. 1887.
- Ebers, Dr. G., Leipzig. 1868.
 Edmundson, G., Southhall Middlesex. 1886.
 Ehrentraut, H.J., Hannover. 1857.
 Ellis, A.J., Londen. 1876.
 Elwes, A., Londen. 1871.
 Estorff, G.O.C. Baron von, Phorzheim. 1848.
 Even, E. van, Leuven. 1875.
- *Fastenrath, Dr. J., Keulen. 1879.

- Fischer, Dr. H., Stuttgart. 1885.
 Floto, Dr. H., Göttingen. 1858.
 Förstemann, Dr. E., Dresden. 1858.
 Franck, Dr. J., Bonn. 1878.
 Frédéricq, Dr. P., Gent. 1882.
 Fridericia, J.A., Kopenhagen. 1881.
 Friedländer, Dr. E., Berlijn. 1878.
- Gaedertz, Dr. K. Th., Berlijn. 1888.
 Gengler, Dr. H.G., Erlangen. 1857.
 Glaser, Dr. A., Berlijn. 1880.
 Gödeke, Dr. K., Göttingen. 1854.
 *Goens, Dr. F.C.J. van, Parijs. 1849.
 Gosse, E.W., Londen. 1878.
 Govaerts, A., Antwerpen. 1883.
 Groth, Dr. K., Kiel. 1871.
- Haeghen, F. van der, Gent. 1880.
 Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Hansen, Dr. C.J., Antwerpen. 1875.
 Harlesz, Dr. Woldemar, Düsseldorf. 1870.
 Hatin, E., Parijs. 1865.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 Hellwald, Fr. von, Cannstadt. 1882.
 Henne, A., Brussel. 1859.
 Heringa, S.G., Goch. 1862.
 *Hessels, J.H., Cambridge. 1880.
 Heyne, Dr. M., Bazel. 1868.
 Hiel, E., Brussel. 1869,
 Hildebrand, Dr. R., Leipzig. 1864.
 *Hirsche, Dr. K., Hamburg. 1877.
 Holder, Dr. A., Karlsruhe. 1884.
 Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
 Huet, G., Parijs. 1887.
 Humphreys, W. Noel, Londen. 1869.
- Jacquemyns, G. Rollin, Brussel. 1880.
 Joly, E., Ronsse. 1849.
 Jonghe, J. de, Brugge. 1843.
 Jonsson E., Kopenhagen. 1864.

Jostes, Dr. F., Munster. 1888.

Justi, Dr. F., Marburg. 1876.

Kalkar, Dr. C.A.H., Kopenhagen. 1845.

Kelle, Dr. J., Praag. 1875.

Keller, Dr. L., Munster. 1885.

Kervijn van Lettenhove, J.M.B.C. Baron, Brussel. 1870.

Klopp, O., Weenen. 1855.

Krafft, Dr. W.L., Bonn. 1856.

Laspeyers, Dr. E.H. Th., Giessen. 1863.

Lameere, Dr. M.J., Gent. 1886.

Latendorf, Dr. F., Schwerin. 1867.

Laubat, Dr. J.F., New-York. 1880.

Lechler, Prof. G. von, Leipzig. 1857.

Ledebur, Dr. L.K.W.A. von, Berlijn. 1843.

Lee, M.H. van, Brussel. 1876.

Lefèvre Pontalis, A., Parijs. 1886.

Linde, Dr. A. van der, Wiesbaden. 1870.

Lisch, Dr. G.C.F., Schwerin. 1844.

Löher, Dr. F., Munchen. 1863.

Mantels, Dr. W., Lübeck. 1863.

Marsy, Graaf A. de, Compiègne. 1870.

Martin, Dr. E., Straatsburg. 1870.

Max Müller, Dr. F., Oxford. 1865.

Mensinga, J.A.M., Frederikstad. 1847.

Meyer, Dr. L., Dorpat. 1871.

Meyer, Dr. P., Parijs. 1878.

Mielek, Dr. W.H., Hamburg. 1883.

Minnaert, G.D., Gent. 1874.

Mont, Prof. K.M. Pol de, Antwerpen. 1882.

Müller, Dr. H., Wurtzburg. 1851.

*Müller, Dr. J.P., Embden. 1874.

Nippold, Dr. F., Jena. 1867.

Nys, K., Antwerpen. 1857.

*Obreen, A.L.H., Parijs. 1888.

Obrie, Mr. J., Warschoot. 1880.

Osthoff, Dr. H., Heidelberg. 1883.

Paris, G., Parijs. 1877.

Paul, Dr. H., Freiburg, 1882.

Pauw, Jhr. N. de, Brugge. 1881.

Périer, O., Dendermonde. 1877.

Pettigrew, Londen. 1852.

Pigot, R., Londen. 1861.

Piot, Mr. G.J.C., Brussel. 1849.

Pitra, Dom J.B., Rome. 1850.

Potter, F. de, Gent. 1887.

Presburg, Mr. J.M., Hamburg. 1852.

Rahlenbeck, Ch. A., Brussel. 1858.

Rahstede, H.G., Oeynhausen. 1888.

Reifferscheid, Dr. A., Greifswald. 1881.

Rein, Dr. A., Crefeld. 1857.

Reitz, Dr. F.W., Bloemfontein. 1884.

Réville, Dr. A., Parijs. 1880.

Rodenberg, Dr. J., Berlijn. 1881.

Romein Brodhead, J., New-York. 1856.

Rooses, M., Antwerpen. 1871.

Rosseels, E., Antwerpen. 1858.

Rosseeuw St. Hilaire, E.F.A., Parijs. 1867.

Sardeman, G., Wezel. 1869.

Schade, Dr. O., Koningsbergen. 1868.

Schlyter, Dr. C.J., Lund. 1864.

Scholten, Dr. R., Kleef. 1888.

Schröder, Dr. C., Leipzig. 1881.

Schuermans, L.W., Wilsele bij Leuven. 1869.

Serrure, Mr. C.A., Brussel. 1860.

*Sievers, Dr. E., Halle. 1879.

Sleecx, D., Lier. 1850.

Smith, C.R., Londen. 1852.

Snieders Jr., A., Antwerpen. 1862.

Stallaert, K., Brussel. 1857.

Steinthal, Dr. H., Berlijn. 1857.

Stintzing, Dr. R. von, Bonn. 1870.

Stoppelaar, Mr. J.H. de, Caïro. 1860.

Sybel, Dr. H. von, Berlijn. 1871.

- Theal, G. Me. Call, Kaapstad. 1882.
 Thomson, Dr. W., Kopenhagen. 1879.
 *Thijm, Dr. P.P.M. Alberdingk, Leuven. 1868.
 Toit, S.J. Du, Pretoria. 1884.
- Verner, Dr. K., Kopenhagen. 1883.
 Versnaeyen, K., Parijs. 1871.
 Vieil Castel, Graaf L. de, Parijs. 1853.
 Vlaminck, A.L. de, Brugge. 1877.
 Vuylsteke, Mr. J., Gent. 1868.
- Wattenbach, Dr. W., Berlijn. 1868.
 Watts de Peyster, J., New-York. 1862.
 Wauters, A., Brussel. 1859.
 Weinhold, Dr. K., Kiel. 1871.
 Weinkauff, Dr. F., Keulen. 1879.
 Wernecke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westerfeld, J.P., New-Yersey. 1876.
 Whitney, W.D., New-Haven. 1877.
 Wicksteed, P.H., Londen. 1875.
 *Willems, A., Brussel. 1870.
 Willems, Dr. P.G.H., Leuven. 1887.
 Witte, J. de, Parijs. 1850.
- Zarncke, Dr. F., Leipzig. 1858.

**Levensberichten der Afgestorvene Medeleden
van de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van
1888. Leiden. - E.J. Brill. 1888.**

Levensbericht van R.C.H. Römer.

Op den 12^{en} Januari van het jaar 1868 hield een narreslede stil voor mijne woning. Zij had een eindweegs, het kleine riviertje langs den kronkelenden grindweg, nu in een glatte sneeuwbaan herschapen, gevolgd, om daarop het eentonige veld tusschen de bescheidene Linge en de trotsche Waal door, koers te zetten naar den steilen dijk, die aan de noordzijde laatstgenoemden stroom beteugelt. Een man van even vijftig jaar stapte voor mijne woning uit, gekomen om den nieuwen, jeugdigen broeder een blijk van sympathie te geven bij de aanvaarding van zijn levenstaak. Het was een stevig gebouwde gestalte, van iets meer dan middelmatige lengte en met eenige neiging tot gezetheid. Een vaste, eenigszins gedistingeerde gang zette zekere waardigheid aan zijn persoonlijkheid bij. Het hooggewelfde voorhoofd, de eenigszins opgetrokken wenkbrauwen, de grijsachtig blauwe oogen, soms ietwat zich verkleinend tot een meer doordringenden blik, de fijne gevormde neusvleugels en dunne op elkander gesloten lippen van den eenigszins breeden mond, spraken van nadenken en vastheid van karakter. Zijn gansche verschijning maakte den indruk van een man van opvoeding, beschaving, ontwik-

keling en goede vormen, die onwillekeurig zekeren eerbied afdwong.

Die man was Römer.

De maatschappij van Nederlandsche Letterkunde heeft de eervolle uitnoodiging tot mij gericht om hem in hare Levensberichten te schetsen, en om meer dan eene reden heb ik die taak volgaarne op mij genomen. Zij is toch voor mij niet alleen een werk van piëteit, opgelegd door een veeljarige vriendschap, waaraan ik veel goeds had te danken, maar zij heeft mij tot hare vervulling ook te eerder bereid bevonden omdat Römer behoorde tot die menschen, die men goed moet kennen om geen gevaar te loopen hen ten gevolge van 'ik en weet niet wat' in hun persoonlijkheid, niet billijk te beoordeelen en naar waarde te apprecieeren, en mijne meer persoonlijke betrekkingen mij daartoe in staat stelden.

Rudolf Cornelis Hendrik Römer werd den 11^{en} December 1816 te Oudewater geboren, waar zijn vader Matthias Johannes Römer predikant was bij de Hervormde Gemeente, na te voren aan de Vuursche en te Wognum dit ambt te hebben bediend. Wie den pasgeborene zagen, zwak en klein van stuk als hij was, vreesden dat hij spoedig den weg zou volgen van een gelijknamig broertje, dat een jaar te voren, nauwelijks enkele maanden oud aan het ouderhart was ontvallen. Maar tot vreugde van den predikant van Oudewater en zijne gade Johanna Jacoba Buys werd deze ongeluksprofetie te schande gemaakt en groeide de jeugdige Rudolf nevens zijn broeders Evert en Jacob en zuster Gonne niet onvoorspoedig op.

Reeds op vijfjarigen leeftijd echter ontviel hem zijn trouwe en verstandige vader, zoodat de zorg voor het half verweesde kroost alleen op de schouders der moeder rusten bleef. Zij is voor hem en haar verdere kinderen een toonbeeld van moederzorg geweest, die hij, zelf reeds op meer gevorderden leeftijd gekomen, niet erkentelijk genoeg wist te roemen. Na zijn eerste onderwijs op de stadsschool van

de plaats zijner inwoning te hebben genoten, werd hij door zijne niet geheel onbemiddelde moeder naar het destijds gunstig bekende instituut van den heer J. Lagerwey te Geertruidenberg gezonden. Römer sprak in later tijd gaarne met lof over de grondigheid van het daar gegeven onderricht en erkende vooral het voorrecht in den heer Lagerwey een leermeester te hebben gevonden, die niet alleen uit zijn welvoorzien boekenschat zijn leerlingen met vrijgevige hand de werken ter lezing gaf, die zoo in ons Vaderland als in Frankrijk, Duitschland en Engeland tot de beste behoorden, maar ook de godsdienstige en zedelijke ontwikkeling der hem toevertrouwde knapen alleszins ter harte nam. Diens lievelingsdenkbeeld dat de jeugdige Römer zich niet voor predikant zou bekwamen maar op de studie der wijsbegeerte toeleggen, werd echter niet verwezenlijkt. En Römer heeft het zich nooit beklagd dat hij zijn eerste keuze heeft opgevolgd. De predikantsbetrekking heeft zijn volle liefde behouden tot het einde toe.

De inrichting van den Heer Lagerwey werd daarna verwisseld met het verblijf binnen Utrechts wallen ten einde er het privaat-onderricht in de oude talen van den Heer Verwijen te kunnen genieten en zich voor de Academie voor te bereiden. In 1834 werd zijn naam in het Album Studiosorum der Utrechtsche Hoogeschool ingeschreven.

Het was de tijd waarin van Heusde en Schröder, nog een korten tijd ook Heringa, Bouman, Royaards en Vinke den professoralen katheders innamen. De ‘Socratische school’ van eerstgenoemden hoogleeraar begon na het langzaam uitsterven van het vulgaire Rationalisme en tegenover een Supranaturalisme, dat zijn energie had verloren, een nieuwe richting te wijzen aan het wijsgeerig en theologisch denken. Het *Leben Jesu* van Strausz, dat in 1835 verscheen, riep nadat de eerste ontsteltenis, die het teweeggebracht had, was voorbijgegaan, tot nadenken over de historische waarheid der evangeliëverhalen en drong tot vernieuwde beoefening der critiek, terwijl de studie der kerkgeschie-

denis in Royaards en Kist leidslieden vond, die hare vrienden meer dan tot dusver, op de noodzakelijkheid van het onderzoek der bronnen zelve wezen en hen daarin dapper voorgingen. Spoedig zou het blijken dat, gelijk onder den invloed van van Heusde in J.H. Scholten de wijsgeer geboren werd en het optreden van Strausz J.J. van Oosterzee heen dreef in de richting der Apologetiek, in Römer de grond werd gelegd voor den toekomstigen Kerkhistoricus. Dat wil niet zeggen, dat de wijsgeerige en critische stroomingen, die destijds de Stichtsche Hoogeschool niet onaangeroerd lieten, hem zonder sporen achter te laten voorbij zijn gevloeid. Hoe zou zonder critischen zin de kerkgeschiedenis ooit een zelfstandig en scherpzinnig beoefenaar in hem hebben gevonden? Maar juist dit dieper doordringen in de geschiedenis van de wording der christelijke dogmen stempelden hem gaandeweg tot wat men voor eenige tientallen van jaren, een liberaal godgeleerde placht te noemen.

Deze theologische studiën bevredigden evenwel zijn weetlust nog niet in allen deele, al wijdde hij er zich aan met hart en ziel. De literarische vorming van zijn geest, waartoe door de kennismaking met de klassieke schrijvers van Frankrijk, Duitschland en Engeland reeds te Geertruidenberg de grondslag was gelegd, deed hem niet alleen haken naar uitbreiding zijner taalkennis, maar zich ook wagen aan de overzetting van meer dan een dichtstuk van vreemden bodem of de uitstorting van eigen gevoel en gedachten in de taal der poëzie, welke proeven, destijds geplaatst in meer dan een jaargang der Utrechtsche Studenten-almanak of later opgenomen in de Geldersche, Utrechtsche en Zeeuwsche Volksalmanakken of de maandwerken Christophilus, Zeeland en Gelderland, sinds 1856, met anderen verrijkt, werden bijeengezameld in een afzonderlijken bundel. Voor het meerendeel echter bleven de vruchten zijner poëzie ook van later dagen, want nooit heeft Römer geheel opgehouden zijn lier te tokkelen, ongedrukt

in portefeuille bewaard. Al werd ook een en ander dichtstukje waardig gekeurd in de Keyzers's Nederlandsche letterkunde te worden opgenomen, Römer gevoelde zelf dat zijn kracht niet het meest gelegen was in zijn lied.

Wat zijn zucht naar rijker taalkennis betreft, reeds te Utrecht vond hij daarvoor bevrediging bij zekeren heer Lindquist, een Deen van geboorte, die hem in de taal van zijn moederland onderwees. En eenmaal den voet gezet hebbende op dit pad, werd, maar hier zonder leermeesters, ook de studie van het Zweedsch, Portugeesch, Italiaansch en Spaansch onder handen genomen, waaraan nog in later dagen, toen hij reeds predikant was, de studie der Russische en Poolsche taal gevoegd werd. Hoezeer hierdoor zijn literarische kennis werd verrijkt behoeft nauwelijks te worden gezegd. De vruchten van anderer geestesarbeid, gerijpt op een terrein, dat voor de meesten, ook onder de wetenschappelijk gevormden, ontoegankelijk is, in het oorspronkelijke te mogen genieten, heeft Römer niet alleen altijd als een uitnemend voorrecht beschouwd, maar hij heeft die rijke taalkennis ook in later dagen weten dienstbaar te maken aan dat deel der theologische wetenschappen, dat het meest de liefde van zijn hart bezat, de geschiedenis der Christelijke Kerk. Uit de bronnen zelf wist hij te putten. Daardoor was Römer een man, van wien men inzonderheid op dit gebied altijd iets nieuws kon leeren. Ik herinner mij, 't zal in het jaar 1869 geweest zijn, hoe op een ringsvergadering, waarin een der aanwezigen een referaat had geleverd over de destijds aanhangige doopskwestie, Römer met groote kennis van zaken uiteenzette hoe dezelfde kwestie, min of meer gewijzigd, ook een gewichtige rol had gespeeld in het zoogenaamde Grundtvigianisme in Denemarken. Toen de eerw. heer O.H. Spitzen, pastoor te Zwolle, in 1880 op zoo voortreffelijke wijze onzen Thomas à Kempis had gehandhaafd als auteur der *Imitatio Christi*, toonde Römer mij eenigen tijd daarna, toen deze zaak tusschen ons ter sprake

kwam, een boekskén over hetzelfde onderwerp in de Poolse taal. En aan meer dan een lijvig boekwerk, geschreven in de Russische taal, ontleende hij een schat van kennis aangaande de geschiedenis der Grieksche kerk, die naar zijn oordeel veel te veel als een doode tak aan den boom van het Christendom werd beschouwd en te zeer werd veronachtzaamd.

Men zal zich dan ook niet verbazen, dat Römer, toen hij in zijn laatste studiejaar omzag naar een onderwerp voor een academisch proefschrift, zijn blik richtte naar den vreemde en in Gustaaf I koning van Zweden, den grondlegger der Kerkhervorming in zijne staten, daartoe den man vond. Deze dissertatie, wier inhoud aan meerendeels Zweedsche bronnen is ontleend, werd onder voorzitting van Professor Royaards, door hem den 12^{en} Juni 1840 in het openbaar verdedigd en deed hem met den hoogsten lof den doctorstitel verwerven.

Reeds in het vorige jaar door het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland tot de evangeliebediening toegelaten, was hem inmiddels de predikantsbetrekking in de gecombineerde gemeente Deil en Enspijk door den heer J.A. Taets van Amerongen, collator der plaats, opgedragen. Op den 9^{en} Augustus 1840 aanvaardde hij aldaar zijn ambt, na zich vooraf in het huwelijk te hebben verbonden met mejuffrouw Debora Henrica Theodora van Oosterzee (geb. te Zonnemaire 9 Januari 1820), dochter van den Heer Wouter Leonard van Oosterzee, Art. lit. mag. Phil. theol. Doctor en predikant te Goes. Deil was geen onbegeerlijke standplaats. Een voor dien tijd niet onbeduidend inkomen, dat later bij de stijging der landpachten nog toenam, een vriendelijke hoewel oude pastorie, die trouwens later door een nieuw gebouw werd vervangen, op eenigen afstand van den dijk te midden van een grooten tuin gelegen en waartoe een breede iepenlaan toegang gaf, een landelijke streek langs de kronkelende Linge, ziedaar het plekje waar Römer en zijn jonge gade zich vestigden.

Römer heeft dit plekje altijd innig lief gehad. Ook op hooger leeftijd, toen hij reeds volle recht op welverdiende rust had, en in den kring der zijnen het neerleggen zijner betrekking bij wijlen ter sprake kwam, was de gedachte zijne vriendelijke pastorie alsdan te moeten verlaten, genoeg om zich het nemen van rust uit het hoofd te zetten. Niet licht zou hij er toe hebben kunnen besluiten dit plekje vaarwel te zeggen, waartoe hem de gelegenheid niet heeft ontbroken, en het was hem evenals zijne gade een wel streelende maar ook onrustwekkende gedachte toen na het openvallen van het professoraat van Royaards ook zijn naam onder die der candidaten genoemd werd. Römer heeft te Deil met onverzwakte lust, ijver en nauwgezetheid zijn werk verricht, al maakte een eenigszins wankelende gezondheid in de eerste jaren hem die taak niet licht. Vooral als herder zijner gemeente legde hij groote getrouwheid aan den dag. Menige collega had reden om zich tegenover Römer, toen deze de zestig al achter den rug had, nog te schamen als hij het aantal pastorale bezoeken, in den loopenden jaarkring afgelegd en waarvan hij trouw aantekening hield, noemde en dit geregeld tot ver in de honderden liep. Zelden ging een arme of bedroefde zonder hulp of troost van hem, niet alleen omdat een onbekrompen bestaan hem daartoe in staat stelde, maar ook omdat een deelnemend hart in hem klopte.

Evenzoo ging hem al datgene wat aan den eeredienst een meer stichtelijk karakter kon bijzetten, ernstig ter harte. Niet zonder satisfactie zag hij het fonds voor orgelbespeling in zijn Deilsche gemeente, waarvan hij den grondslag gelegd had, gaandeweg aangroeien tot zoodanig bedrag dat een instrumentale begeleiding van het gezang voor de toekomst verzekerd mocht heeten. Waar, als te Enspijk, de kerkelijke fondsen het gedoogden, liet hij nooit na met gepaste vrijmoedigheid op een doelmatige en nette inrichting van het bedehuis aan te dringen en wie daarover gesteld waren met zijn meerder aesthetisch gevoel en

kennis der kerkelijke bouwkunde voor te lichten. En beide gemeenten ontvingen als blijk zijner belangstelling in den openbaren eeredienst, op den dag zijner veertigjarige evangeliebediening, uit zijne hand een kostbaar zilveren doopbekken op ebbenhouten standaard ten geschenke.

Römer heeft zich in deze eenvoudige, landelijke gemeente zeer gelukkig gevoeld. Zijn milde, bevattelijke en praktische Evangelieprediking was er volkomen op hare plaats en vond er genoegzame waardeering, en eerst in de laatste jaren stak, onder invloed van buiten af, een meer rechtzinnige geloofsovertuiging bij dezen en genen het hoofd op, zonder dat hare voorstanders, - 't zij tot hun eer gezegd, - evenwel getracht hebben hem het leven te verbitteren. In menige woning was hij een welkomend vriend en aan blijken van gehechtheid en belangstelling ontbrak het bij onderscheidene gelegenheden niet.

Toch had ook het Deilsche roosje zijn doornen. Maatschappelijke toestanden, gegrond op onderlinge veeten die van jaren herwaarts dagteekenden en reeds bij Römer's komst bestonden, deden ook hem de pijnlijke steek hunner angels gevoelen. Het wordt iemand maar zelden ten goede gehouden, indien er in hem een geest leeft, die zich plaatst boven dorperlijke rivaliteit; en niet licht zal het gebeuren dat iemand, die op zijn onafhankelijkheid prijs stelt en in staat is haar krachtens zijn materieele positie en superieure ontwikkeling te handhaven, sommiger welwillendheid niet op te zware proef stelt. Ook Römer heeft dat ondervonden en leed is het hem geweest, dat hij niet voor allen heeft mogen zijn, wat hij wilde wezen. Want krachtens zijn aard was hij een man des vredes. Kalmte en bedaardheid waren trekken van zijn karakter, die hij, door zelfbeheersching ook dan uiterlijk wist te bewaren, als zijn groote gevoeligheid, mede een zijner eigenschappen, sterk geprikkeld werd. Aan de kleiner geworden oogen, de saamgedrukte lippen, de meer geaccentueerde toon der stem, die alsdan aan het 'ridendo dicere verum' herinnerde, kon

men ontwaren dat zijn gemoed in opstand kwam tegen woorden of praktijken, die in strijd waren met rechtschapenheid, eerlijkheid en goede trouw of den goeden smaak en de goede zeden beleedigden. Niets griefde hem dieper dan wanneer de zuiverheid zijner bedoelingen werd gewantrouwd of het misverstand hem toeschreef wat zeer verre van hem was, en moeielijk viel het hem daarom - hij noemde het zelf een gebrek - aan iemand die zijne genegenheid had verbeurd, deze spoedig terug te geven. De doornhaag waaraan hij zich eens had gestoken, kwam hij liefst niet meer al te na.

Maar ernstiger waren de beproevingen, die hij, na een reeks van gelukkige jaren, in zijn eigen gezin ondervond. Had zijne aanvankelijk wankelende gezondheid zich gaandeweg onder den invloed der Geldersche lucht geheel hersteld, zoodat hij zich voortaan in een vaste gezondheid mocht verheugen, zijne gade begon, nadat zij aan acht kinderen, twee zoons en zes dochters, van welke laatste er twee zeer jong stierven, het leven had geschonken, te sukkelen en ontviel hem den 24sten September 1858. Zij was hem achttien jaren lang een trouwe en liefhebbende gade geweest, die te vroeg ontrukkt werd aan het jeugdig kroost, waarvan de oudste toen nauwelijks veertien jaar telde.

Tien jaar later droeg hij zijn jongsten zoon Wouter Helenus, (geb. 3 Juli 1848) student in de rechten te Utrecht, den 1^{en} Mei 1868 op bijna twintigjarigen leeftijd overleden, ten grave, om nauwelijks tien maanden daarna den zwaren grafgang te maken achter het lijk van zijn oudsten, tweëntwintigjarigen zoon Matthias Willem Alexander (geb. 17 Juli 1846), die ter wille zijner gezondheid de studie der medicijnen had moeten opgeven en den 23en Maart 1869 te Oegstgeest bezweek. Straks baarde ook de gezondheidstoestand van meer dan eene der overgeblevene dochters ernstige bezorgdheid aan het vaderhart. Helaas, een reis en verblijf in het zuiden van Frankrijk, aan den voet der Pyreneëen mocht het levensgevaar, dat zijn tweede dochter

Hillegonda Petronella Michaëlina (geb. 26 November 1850) bedreigde, slechts tijdelijk afwenden; zij zou andermaal naar het zachte klimaat van Pau teruggekeerd, er den 28en Maart 1874 in zusterarmen ontslapen en op het Protestantsche kerkhof een rustplaats vinden. Maar ook aan deze zuster, die aan Gonne's ziekbed had gezeten en gewaakt, de vriendelijke Helena, (geb. 7 Juli 1853) was geen lang leven toegelegd. De droeve kwaal, die het leven der moeder en van het drietal kinderen, had gesloopt, zou ook haar in de woning eener bloedverwante te Utrecht op den 13^{en} Februari 1876 wegrukken.

Römer heeft deze slagen gedragen als een man, als een Christen. Zij mogen den man, die, zonder luidruchtig te zijn, de vroolijkheid beminde, wat stiller hebben gemaakt, van somberheid wist hij zich vrij te houden. Er restten hem nog een tweetal dochters voor wie te leven hij dure plicht achtte en in wie hij wederkeerig de trouwe verzorgsters vond van zijn huis.

Die Deilsche pastorie, getuige van veel lief en leed, veel licht en schaduw, is ook de plaats geweest van veel ernstige studie, veel nadenken en geestesarbeid, in het belang van wetenschap, kerk en maatschappij. Onder de voorrechten die Römer, als aan zijn standplaats verbonden, hoog waardeerde, behoorde niet in de laatste plaats deze, dat zij hem tijd en gelegenheid tot studie liet. Want had hij haar lief als student, hij heeft deze zijne eerste liefde nooit verlaten. Alleen was het hem leed dat zijne gezondheid hem in de eerste jaren van zijn verblijf te Deil matiging voorschreef. Aanvankelijk bleven zijn kerkhistorische en oudheidkundige nasporingen dan ook in de studeerkamer verborgen en groeide de berg der kennis onopgemerkt en in stilte aan.

Toch ontvingen reeds sedert 't jaar 1844 de jaarboekjes Christophilus en Maria en Martha opstellen van stichtelijken aard van zijn hand en vond Goes, de woonplaats van zijn schoonvader, in hem den beschrijver van haar 'Rhe-

torijkers', haar 'Kloosters' en haar 'Smedengilde', waaraan de Zeeuwsche Volksalmanak een plaats inruimde, terwijl de 'Latijnsche school' aldaar in de Nehalennia voor het jaar 1847 besproken werd.

In diezelfde jaren opende ook het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis door Kist en Royaards zijn kolommen voor eene beschrijving van de 'Abdij van Mariënweerd,' en de 'processies ter eere van O.L. Vrouw te Goes' en nam het Kerkhistorisch Archief door Kist en Moll in zijn 3e deel een studie op over 'Christianus Sinapius Venlo'.

In 1847 ondernam Römer de oprichting en redactie van een Maandblad voor de Ned. Herv. Kerk, onder den titel van 'de Hervorming', dat in het volgend jaar als Nieuwsblad om de veertien dagen verscheen en in 1849 als Kerkelijk Weekblad uitkwam. De redacteur en wie met hem daarin het woord voerden, waren voor het meerendeel jonge mannen, bij wie op kerkelijk gebied de wind uit een meer vooruitstrevenden hoek begon te waaien. Zij gevoelden dat de Kerk behoefte had aan een anderen grondslag voor hare organisatie dan de tot dusver krachtens koninklijk besluit vigeerende reglementen en maakten zich tegenover het reactionnaire streven, dat in de Synode van 1618 het ideaal der volkomenheid zag, tot de tolken eener voortgaande ontwikkeling van het bestaande in vrijen, evangelischen geest. Zoo wilden zij komen tot een geleidelijke Hervorming. De oude Boekzaal was daarbij tamelijk grijs geworden en vrij wel in den dut geraakt. Haar Kerkelijke berichten waren even mager als breedspakig en zij kwam dikwerf zoozeer met de nachtschuit, dat zij in het Aprilnummer voor 1847 eerst een beoordeeling gaf van het 4^e deel van het Archief voor Kerkelijke geschiedenis, terwijl het 6^e deel toen reeds in het licht was gekomen. Het nieuwe Maandblad werd aanstonds gunstig ontvangen. Alleen de Boekzaal, nu uit haar slaap wakker geschrikt, keek al zeer weinig vriendelijk en gaf vrij onheusch te verstaan dat zij de 'Hervorming' verdacht van pogingen om haar te verdringen.

Het nieuwe blad mocht zich echter in toenemende sympathie verheugen, zoodat het op veler dringend verzoek met 1848 tweemaal 's maands verscheen. Het sprak zich bij herhaling in vrijzinnigen geest uit over de algemeene herziening der Kerkelijke reglementen, die destijds aan de orde kwam; het liet zijn licht schijnen over de nieuwe Grondwet, voor zoover daarbij de Kerk en hare leeraren betrokken waren, wier verkiesbaarheid tot leden der kamer het op grond van de gelijkheid der burgerschapsrechten bepleitte, en brak een lans voor de openbaarheid der Kerkelijke vergaderingen, gelijk de geheimhouding door de Synode van 1849 aan hare leden opgelegd, door de 'Hervorming' werd afgekeurd. Uitvoerig waren de mededeelingen uit het buitenland, interessant de wekelijksche opgave van historische gedenkdagen en menige korte boekbeoordeeling getuigde van een helder en onbevagen oordeel.

De 'Hervorming' won alzoo gaandeweg in degelijkheid en belangrijkheid en zeer viel het te betreuren dat de uitgave reeds met 1850 gestaakt werd. De redactie verklaarde in haar laatste nummer dat drie kerkelijke weekbladen, - de Kerkelijke Courant en de Fakkel waren inmiddels verschenen -, te veel waren voor ons klein vaderland en dat zij van hare lezers afscheid nam met de betuiging niets anders beoogd te hebben dan het waarachtig welzijn der Kerk en daarnaar zonder aanzien des persoons te hebben gestreefd. Wie haar na veertig jaren nog eens doorbladert, kan slechts getuigen dat zij hiermee volle waarheid sprak en met loffelijke vrijmoedigheid en vrijzinnigheid dat doel heeft nagejaagd. De kortstondige levensduur van dit papieren kind is niet onvruchtbaar geweest.

In datzelfde jaar 1847 verscheen ook van Römers hand een vertaling uit het Italiaansch van M. d'Azeglio's romantisch verhaal, Hector Fieramosca of het tweegevecht van Barletta.

Door een en ander werd in wetenschappelijke kringen de aandacht dan ook spoedig op Römer gevestigd en viel hem in 1850 de onderscheiding te beurt benoemd te wor-

den tot lid van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en haastten zich het Historisch Genootschap te Utrecht in 1851 en de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden in het daaraanvolgende jaar hem gelijke eer te bewijzen.

Inmiddels rijpten in Römers brein plannen tot een veel omvattender en hoogstgewichtigen, wetenschappelijken arbeid. De Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden had als prijsvraag uitgeschreven: 'Een geschiedkundig overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland, met aanwijzing van den tijd waarin zij werden gesticht, de orden waartoe zij behoorden en den invloed, welchen zij op den burgerlijken, zedelijken en godsdienstigen invloed dier gewesten hebben gehad.' Römer voelde zich tot hare beantwoording aangetrokken. Wat hij reeds jaar op jaar aan verschillende archieven had ontleend en opgeteekend, schonk hem de overtuiging dat hij aan geen ondankbaar werk zijn krachten zou beproeven. De bekendheid, door hem van den rijkdom van het archiefwezen verkregen, deed hem eer vreezen dat de voorraad stof, die verwerkt zou moeten worden te groot en te overstelpend, dan te onbeduidend zou zijn. Maar dit maakte de bezwaren, aan zulk een onderneming verbonden, nog te grooter. En deze waren toch reeds niet gering. Het onderzoek der Vaderlandsche archieven was nog in zijn begin. De voorgaande eeuw had wel een stroom van stedelijke beschrijvingen doen ontstaan, waarin ook gewoonlijk aan de kloosters een plaats was ingeruimd, maar in hoeverre zij betrouwbaar waren en niet beheerscht werden door de zucht der schrijvers om de stad hunner geboorte te verheerlijken, moest aan de authentieke bronnen worden getoetst en deze waren niet altijd gemakkelijk op te sporen. 't Is waar onder het levend geslacht hadden enkelen het oog op de kloostergeschiedenis geslagen. Magnin was voorgegaan met een beschrijving der voormalige kloosters in Drenthe; Schotel had zijn Abdij van

Rhijnsburg gegeven, I.A. Nijhoff zijn Bijdragen op dit gebied in de Noord- en Zuid-Hollandsche en de Zeeuwsche Volksalmanakken, de Nehalennia en andere jaarboekjes, terwijl het Kerkelijk archief van Kist en Royaards zich niet onbetuigd liet; Royaards zelf had in zijn 'Geschiedenis van het gevestigde Christendom en van de christelijke kerk in Nederland gedurende de Middeleeuwen,' waarvan toen nog slechts het eerste deel was verschenen, een beknopt overzicht van den gang des kloosterwezens in deze gewesten gegeven. Maar dit alles was van luttele beteekenis, bij de mer à boire, die zich aanbood, aan wie zich aan de beantwoording van bovengemelde prijsvraag waagde. Römer heeft het onderstaan en met goeden uitslag. Op de algemeene Vergadering der Maatschappij van Letterkunde, den 17^{en} Juni 1852 te Leiden gehouden, werd zijn antwoord met goud bekroond, en verscheen in 1854 in twee deelen van de pers.

Het was in menig opzicht een reuzenwerk, van bijna duizend bladzijden druks, vruchten van ongelooflijk veel onvermoeide nasporingen in honderden handschriften, charters, rekeningen en meer of minder zeldzame kronijken. Veilig mag het als een standaardwerk worden aangemerkt, dat blijvende waarde zal behouden voor wie zich de beoefening van de geschiedenis van het Kloosterwezen in ons vaderland ten doel stelt en dat men niet ter hand kan nemen zonder het te betreuren, dat zijn bekwame hand niet mede tot een goed geheel heeft vereenigd, wat zijn veelvuldige nasporingen hem omtrent de Geldersche kloosters aan het licht hebben gebracht.

Door dezen arbeid was Römer's naam als hoogst bekwaam kerkhistoricus voor goed gevestigd. En dien naam heeft hij voor zich trouw weten te handhaven.

Het is inzonderheid het Maandschrift de Tijdspegel, dat daarvan sinds 1857 bijna jaarlijks getuigen en gedurende een kwart eeuw Römer onder zijn trouwste medewerkers tellen mocht. Immers de redactie zag in hem den aangewezen en bevoegden man, aan wien zij nagenoeg

iedereren arbeid op kerkhistorisch gebied ter beoordeeling opdroeg. Van daar die breede reeks van aankondigingen en critieken op dat gebied, die Römer meestal met de eerste letters zijner wapenspreuk 'F.A.E.P.R.E.' d.i. fortiter agere et pati romanum est, onderteekende, en waaronder er meer dan een van groote geleerdheid en degelijke kennis getuigde, zoodat deze critieken veelszins het besproken onderwerp aanvulden, in nog helderder licht plaatsten of populariseerden.

Maar ook het maandschrift Gelderland onder redactie van W. van de Poll, de Utrechtsche en Geldersche Volksalmanakken, die voor Protestantsche Nederlanders door A. van Toorenenbergen uitgegeven, de Godgeleerde Bijdragen, de Algemeene Kunst- en Letterbode, het Kerkelijk Weekblad, om andere niet te noemen, werden door hem deels met zelfstandige opstellen, deels met boekbeoordeelingen op het gebied der Kerkgeschiedenis verrijkt, waaraan zich in 1858 eene vertaling uit het Deensch van de Handelingen van den eersten Skandinavischen Kerkdag door F. Hammerich waardig aansloot.

Evenwel niet tot dit gebied alleen beperkte zich Römer's literarische arbeid. Gaan wij een aantal opstellen van stichtelijk godsdienstigen aard, in onderscheidene tijdschriften verspreid, met stilzwijgen voorbij, wat hij den lezers van den Tijdspiegel over Jens Baggesen en Thorwaldsen had te zeggen, of opmerkte naar aanleiding van Schuller's Don Quoyot, Manssen's Christendom en de Vrouw, Huf van Buren's Kroon van Gelderland, Jordens Provinciale Reglementen, bewees dat hij zich ook op ruimer letterkundig terrein tehuis gevoelde.

Of dit met hetzelfde recht gezegd mag worden waar hij het gebied der novelle betreed, durf ik niet voetstoots beweren. Was het hem bijwijlen lief een oude legende of overlevering in dit lossere kleed te steken, het is niet de stof, die hij in zijn 'Kluizenaar van Deil', 'Ida van Palmenstein', 'het Scherpenzeels kruis te Rumpst', 'Mahomets laatste kam-

pioen in Spanje' en andere verhalen, die in den Tijdspiegel verschenen, behandelt, welke genoegzame belangrijkheid mist om aantrekkelijk te zijn en de aandacht bezig te houden. Maar, hoezeer onberispelijk in woordenkeus en veelszins meester van de taal, Römer's stijl had iets eigenaardigs, dat zich tot het novellistische genre minder leende. Römer liet zich niet gemakkelijk lezen. Een sterke opeenstapeling van volzinnen gaf iets gedrongens en vermoeiends aan zijn schrijftrant en eischte van den lezer zekere inspanning, die men zich bij wetenschappelijke lectuur gaarne getroost, maar bij die van lichtere soort minder begeerlijk acht.

Een man van zoodanige wetenschappelijke ontwikkeling en degelijke geleerdheid, - ook het Provinciaal Utrechtsch en het Zeeuwsch Genootschap benoemden hem uit dien hoofde respectievelijk in 1872 en 1878 tot lid, - en daarbij met warme belangstelling bezielde voor den bloei der kerk, die hij diende, kon wel niet lang ongeroepen blijven om in de kerkelijke besturen zitting te nemen. In 1850 gekozen als lid van het Classikaal Bestuur van Zalt-Bommel, trad hij daarin in 1856 als Assessor en in 1858 als praeses, en tegelijk als secundus van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland op, in welk bestuur hij in 1862 als lid zitting nam, welke betrekking hij tot het einde van 1878 vervulde, alswanneer hij verzocht niet meer voor een herkiezing in aanmerking te komen. Als zoodanig werd hij reeds in 1863 naar de Algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk afgevaardigd, evenals in de jaren 1867 en 1870, in welk jaar hij ook optrad als lid der Synodale Commissie. Ook de Geldersche Predikantenvereeniging droeg aan hem achtereenvolgens de betrekking van Scriba (1850), Quaestor (1853) en Praeses (1857) op. En met ijver kweet hij zich van de daarbij op hem rustende plichten. De kenner der Kerkelijke geschiedenis bleef ook geen vreemdeling in de kennis van het kerkelijk recht, zoodat zijn adviezen in al deze kerkelijke lichamen de waardeering vonden,

die zij ten volle verdienden. Belangrijk was inzonderheid zijn aandeel aan meer dan een gewichtig besluit door de Synode der Ned. Herv. Kerk in bovengemelde jaren genomen. Krachtig trad hij in de rapporteerende Commissie in het jaar 1863 als verdediger op der vrijheid in het gebruik van den Heidelbergschen Catechismus en de Evangelische gezangen, evenals in de Synode van 1870, toen het, naar aanleiding van de beweging voor de Doopsformule, gold opzettelijke bepalingen voor het verplicht gebruik er van in de Kerkelijke reglementen op te nemen. Toen in hetzelfde jaar het voorstel was verworpen om het aandeel der Ouderlingen bij de aanneming van lidmaten nader te omschrijven, sloeg hij voor om het dubbelzinnige 'bijgestaan door', te veranderen in 'in tegenwoordigheid van', waarover evenwel, na herhaalde staking van stemmen, geen beslissing werd genomen. Als predikant eener gecombineerde gemeente bracht hij reeds in 1863 de wenschelijkheid van een reglement ter sprake, waarin de verhouding en rechten dezer tweelinggemeenten, zoo bij predikantsberoeping als afvaardiging van Ouderlingen naar de Classikale Vergadering, geregeld zouden worden, waarop hij in 1867 terugkwam, toen de uitvoering van Art. 23 van het Algemeen Reglement, daartoe te meer scheen te dringen, en alleen moeilijkheden van praktischen aard waren oorzaak, dat zijn wensch in dit opzicht niet vervuld kon worden.

Met dien zelfden ijver behartigde hij ook de Protestantsche belangen, waarvoor het genootschap Unitas waakte, zoodat hij reeds in 1847 als voorzitter van de Afdeeling Tiel optrad en in 1870 tot lid van het Hoofdbestuur benoemd werd. Maar zijn troetelkind was nochtans de Vereeniging tot uitkeering van een jaargeld aan rustende leeraren der Herv. Kerk in Nederland. Zij was een schepping van zijn philanthropischen zin, door hem in het jaar 1858 opgericht en tot aan zijn dood toe bestuurd. Zij heeft niet geheel beantwoord aan hetgeen hij zich er van had voor-

gesteld. Bij deelname van alle of nagenoeg alle predikanten, zou daaruit elken rustenden leeraar een niet onbeduidende toelage verstrekt kunnen worden. Die deelname was echter verre van algemeen en verhinderde dat de Vereeniging werd wat haar stichter gehoopt had. Met goeden moed ondernomen, heeft hij hare belangen steeds met onverminderden ijver voorgestaan en mocht na jaren de voldoening smaken, door verstandig beheer zoodanig kapitaal saam te brengen, dat het bestaan der Vereeniging er op den duur door verzekerd is geworden. Gaarne sprak hij over dit pleegkind. Het was hem recht lief ten opzichte daarvan van menig rustend leeraar de dankbare getuigenis te vernemen, dat een klein vischje een zoet vischje is en dat zij voor velen een weldaad was geworden.

Een reeks van jaren rustte ook het Quaestoraat van de Weduwenbeurs in de Classis van Zalt-Bommel op zijne schouders. Maar in 1877 ging dit, ten gevolge van een zeer ernstig verschil van inzichten ten haren opzichte, in andere handen over, welke gebeurtenis niet zonder invloed is gebleven op het zich gaandeweg meer terug trekken van Römer uit den kring zijner medebroeders. De gang van zaken in de Ned. Herv. Kerk nam daarbij van jaar tot jaar een zoodanig karakter aan, dat het verkeer in kerkelijke kringen hem gedurig minder aantrekkelijk werd. In zijn stil studeervertrek en rijk voorziene bibliotheek, in den kring van verwanten en welbeproeefde vrienden en in de trouwe vervulling van zijn herderlijk werk voelde hij zich op zijn plaats en vond hij zijn genot, dat hij, door zijn dochters vergezeld, jaarlijks met een verblijf van enkele weken in het buitenland afwisselde. Hij heeft aan die reizen veel goeds te danken gehad. Zij knapten hem telkens weer op. Wel gaf zijn gezondheid hem zelden reden tot klagen, maar met de jaren was hij stiller geworden. De oude levendigheid kwam dan weer boven, en wat hij, aan wie hem bezochten, wist te verhalen van wat hij genoten en gezien had, getuigde dat deze reizen ook dienst-

baar werden gemaakt aan de vermeerdering zijner kennis en aan wetenschappelijke nasporingen.

Zoo is zijn levensavond, door trouwe kinderliefde verzorgd, rustig en vriendelijk voorbijgegaan. Weinig hadden de zijnen vermoed, dat de nog krachtige man, nadat hij den 24sten October 1886 nog voor zijn Enspijsche gemeente was opgetreden, den volgenden rustdag niet meer zou beleven. Enkele dagen te voren door een ernstige reumatische krankheid, die al dadelijk het ergste deed vreezen, aangetast, bezweek hij aan den avond voor den Hervormingsdag, op bijna 70 jarigen leeftijd. Woensdag daaraan volgenden werd zijn lijk naar Utrecht vervoerd en daar, gedragen door de kerkeraden zijner gemeenten, op de welbekende begraafplaats ter ruste gelegd, naast zijne in 1876 overleden dochter Helena.

Het is daar met recht getuigd, dat met Römer een man van veelzijdige bekwaamheden was ten grave gedaald, een degelijk godgeleerde, een grondig geschiedvorschcr, een niet onverdienstelijk dichter, een trouw vriend en leeraar zijner gemeente en een nauwgezet prediker van het Evangelie der liefde, die door de aristocratie van zijn geest eerbied en achting wist af te dwingen. Römer behoorde tot die oude garde, wier gelederen met ieder jaar dunner worden, en aan wie de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven in ons Vaderland zooveel te danken heeft. Daarom zal hij niet vergeten worden.

Requiescat in pace!

Brielle October 1887.

J.C. VAN SLEE.

Lijst van geschriften van Dr. R.C.H. Römer.

A. AFZONDERLIJK UITGEGEVEN.

1840. Specimen hist. theol. de Gustavo I rerum sacrarum in Suecia, saec. XVI, instauratore.
- 1847-1849. De Hervorming, Maand- (later) Nieuwsblad van de Nederl. Herv. Kerk.
1854. Geschiedkundig overzicht van de Kloosters en Abdijen in de voormalige Graafschappen van Holland en Zeeland, 2 dln. (Nieuwe reeks van werken van de Maatsch. v. Ned. Letterk. te Leiden VIII. 1, 2).
1855. De overstrooming. Een gesprek tusschen een vader en zijn zoon. (Niet in den handel. Later geplaatst in de Huiskamer).
1856. Dichtstukjes (Niet in den handel).
1870. Leerrede ter bevestiging van Ds. H. Antink te Geldermalsen.
1880. Toespraak op den 40^{en} jaardag van de aanvaarding zijner evangeliebediening naar Deut. 2: 7^m. (Niet in den handel).

B. VERTALINGEN.

1847. Hector Fieramosca of het tweegevecht van Barletta naar het Italiaansch van M. d'Azeglio.
1858. Handelingen van den eersten Skandinavischen Kerkdag, Kopenhagen 1857, uitgegeven door F. Hammerich.

C. OPGENOMEN IN TIJDSCHRIFTEN EN JAARBOEKJES.

1844. Allerlei uit het Kerkelijk leven in Nederland (Ned. Arch. v. Kerkgesch. v. Kist en Royaards. Dl. IV).
Mijn zondagswandeling (Christophilus).
De Rethorijkers te Goes. (Zeeuwsche Volksalm.)

1845. De Abdij van Mariënweerd (Ned. Arch. v. Kerkgesch. v. Kist en Royaards. Dl. V.)
Mijne woning (Christophilus).
De Kloosters te Goes. (Zeeuwsche Volksalm.)
1846. Johannes en de geredde jongeling (Maria en Martha).
De algemeene vergadering en tentoonstelling der maatschappij van landbouw, gehouden te Goes. (Zeeuwsche Volksalm.)
Christina van Zweden (Maria en Martha).
De geldgierigheid, een wortel van alle kwaad (Christophilus).
1847. De processien ter eere der Lieve Vrouw te Goes (Ned. Arch. v. Kerkgesch. v. Kist en Royaards D. VH.)
Een wandeling in den nacht (Christel. Album).
De kruiselingen (Maria en Martha).
Het Smedengilde te Goes (Zeeuwsche Volksalm.)
1848. De Abdij van Mariënweerd en het Klooster te Zennewijnen (Ned. Arch. v. Kerkgesch. v. Kist en Royaards, Dl. VIII.)
Lessen van Erasmus voor het huwelijksleven (Maria en Martha).
Het Evangelie in Egypte I-III (Godsd. Tractaatjes).
1849. De latijnsche school te Goes (Nehalennia).
1850. Nathanaël, I en II (Godsd. Tractaatjes).
1851. Geschiedkundige mededeelingen nopens Deil (Geldersche Volksalmanak).
1852. Geschiedkundige mededeelingen nopens Deil (Geldersche Volksalmanak).
Maria Eleonora, gemalin van Gustaaf Adolf, Koning van Zweden (Maria en Martha).
Ziek zijn (Christel. Album).
Aanbevelingsbrief van Jac. Arminius (Nieuw Arch. v. Kerkgeschiedenis Dl. I).
Zijt niet bezorgd voor den dag van morgen; een verhaal (Christel. Museum).
Beoord. van Ciel et terre door J. Bouchier (Gelderland).
Een loterij van handwerken (Maria en Martha).
1853. Gezond zijn (Christel. Museum).
De Chirurgijn (Zeeland).
1854. Beoord. van Antoin. Bourignon door H. van Berkum,
Beoord. van Joh. Lud. Vives door W. Francken.
Beoord. van Reize in het beloofde land in 1851 door E.W. Schulz.
Beoord. de twee vrienden door A.C.C. de Jongh (allen in Gelderland).
De Heilige Brigitta (Maria en Martha).
Radboud (Lectuur v.d. Huiskamer).

- Johannes de Dooper onthoofd (Lect. v.d. Huiskamer).
 Beoord. van de Pleegzuster door M.A.A. Böseker.
 Beoord. van de broodkorf vert. d.P. Adama.
 Beoord. van Zonde en geloof d.H. van Berkum.
 Beoord. van Joh. Brugman door W. Moll.
 Beoord. van de graaf van Filsburg door D. (allen in 't Kerke-
 lijk Weekblad).
- 1855 Iets over Ruslands letterkunde (Werk. Prov. Gen. van Noord-
 Brabant).
 Beoord. van 't Nieuw Archief door Kist en Royaards. Dl. II.
 Beoord. van de redevoering van Kist over de Grieksche Kerk
 vert. d.H.M.C van Oosterzee.
 Beoord. van Juliaan of het eind eener eeuw door F. Bungener
 (allen in de Godgel. Bijdr.)
 Een doopsbediening in het jaar 1687 (in de Regenboog).
 Jacoba van Beijeren (Maria en Martha).
 In de Domkerk te Utrecht (Christel. Alb.)
 Laurentius Petri, aartsbisschop van Upsala en Erik XIV. (Christel.
 Album).
 Samuels roeping (Lectuur voor de huiskamer).
1856. Beoord. van de Stichtelijke viering des Avondmaals door H.
 van Berkum.
 Beoord. van Bonifacius door E.J. Diest Lorgion.
 Beoord. van Een preek op Mettray d.G.P. Kits van Heijningen.
 Beoord. van Het menscheijk leven d.G.P. Kits van Heijnin-
 gen (allen in Gelderland).
 Liefde tot vijanden (Evangeliespiegel).
 Beoord. van het Kerkhist. Archief v. Kist en Moll I 1^e en 2^e
 stuk (Godg. Bijdr.)
 Beoord. van Amerika door P. Schaff (Godg. Bijdr.)
 Christianus Sinapius Venlo (Kerkh. Arch. Dl. III.)
 Een Koninklijk bezoek op Zandenburg (Zeeland).
1857. Beoord. der Verspreide gedichten door F.H. Greb (Gelderland).
 Bij de titelplaat (Gelderland).
 Gildenburg (Utr. Volksalm.)
 Het hooge huis te Beesd (Geld. Volksalm.)
1858. Beoord. van Alb. Holm door Fr. v. Uechtriz naar 't Hoogd.
 d.E.J. Diest Lorgion.
 Beoord. van de Hervormers en de Hervorming door D. Schenkel.
 Beoord. van de geschiedenis der Hervorming door Merle d' Au-
 bigné.
 Beoord. van Gustaaf Adolf door Joh. Hilman.

- Beoord. van Brieven van Maria van Reigersbergh door Mr. H. Vollenhoven en G.D.J. Schotel.
- Beoord. van Beknopt leerboek der Kerkgesch. door J.H. Kurtz.
- Beoord. van Onderzoek naar de Vicariën door Mr. Koker (allen in den Tijdspegel).
- Een koninklijk woord (Brood des levens).
- Utrecht en Oudewater (Utr. Volksalm.)
- Beoord. van Kerkhist. Arch. d. Kist en Moll Dl. I 3^e stuk (Godg. Bijdr.)
- Bonifacius vermoord (Geillustr. Alman.)
- Beoord. van Herinneringen eener grootmoeder door Julie Barow.
- Beoord. van De wereld in 't kleine door A.H. van der Hoeve.
- Beoord. van Een wijsgeer onder de hanebalken van E. Souvestre. (Allen in 'Uit 's levens leerschool.')
- Beoord. van De veraanschouwing van het heilige door de kunst door D. Kothmeijer vert. d.A. van Toorenbergen).
- (Kerkel. Weekblad).
- Een en ander betrekkelijk een paar reglementaire voorstellen van de Algem. Synode (Kerkel. Weekblad).
- Een autodafé te Goes (Evang. Volksalm.)
1859. Beoord. van Joh. Huss en zijn tijd naar G.A. Lüders door C.I.A. Carpentier Alting.
- Beoord. van Justinus van Nassau door E.B. Swalue.
- Beoord. van Casp. Jansz. Coolhaas door H.C. Rogge.
- Beoord. van De winterkoning en zijn gezin door G.D.J. Schotel.
- Beoord. van De Christel. kerk in de 4^e en 6^e eeuw door K. R. Hagenbach.
- Beoord. van de Nieuwe Kerkelijke reglementen door H. Uden Masman.
- De non van het Klooster der H. Clara naar het Zweedsch van Mellin. (Allen in den Tijdspegel).
- De moord van Oudewater in 1575 (Utr. Volksalm.)
- Beoord. van Kerkhist. Arch. v. Kist en Moll II. 1 (Godg. Bijdr.)
- Het huisje van Czar Peter te Zaandam (Geillustr. Alm.)
- Paus Clemens XIV en Graaf... (Christel. Alb.)
1860. Beoord. van de Provinc. Reglementen door Mr. E.A. Jordens I-IV.
- Beoord. van Gedichtjes en Zangen door P.N. van der Stok.
- Beoord. van Schortinghuis en de vijf nieten d.H. van Berkum.
- Beoord. van Korte schets van 't hedendaagsch Kerkrecht door J.J. Prins.

- Beoord. van Een keizerlijk bezoek door G.D.J. Schotel.
 Beoord. van Tollens en zijn tijd door G.D.J. Schotel.
 Beoord. van Vorstengalerij door Sonstral.
 Beoord. van Een is uw meester door Sturm.
 (Allen in den Tijdspeigel).
 Eenige Hervormers in hun sterven besproken door een Pre-
 monstratenser dezer eeuw. (Alman. voor Protest. Nederl.)
 Beoord. van het Kerkhist. Arch. d. Kist en Moll II, 2, 3,
 (Godg. Bijdr.)
 Beoord. van Dirk Volkertsz Coornhert en zijn wellevenskunst
 door J. ten Brink (Algem. Kunst en Letterbode).
 Zeeland (Geill. Alman.)
 Een dag te Haarlem in 1562 (Evang. Alm.)
1861. Beoord. van de Prov. Reglem. door Mr. E.A. Jordens V.
 Beoord. van het klooster der Augustijnen te Dordrecht door
 G.D.J. Schotel.
 Iets uit het jaar 1672 en 1673 (Alm. v. Prot. Ned.)
 Beoord. van het Kerkhist. Arch. v. Kist en Moll III. 1.
 (Godgel. Bijdr.)
 Beoord. van F.A. Romein, de Herv. predikanten in Drenthe
 (Alg. Kunst en Letterbode).
 Op een Zondagavond (Christel. Alb.)
1862. Beoord. van Ulrich von Hutten door D.F. Strausz vert. door
 Maronier.
 Beoord. van Steijn Parvé. Geschied. van Italië.
 Beoord. van H.M.C. van Oosterzee, de Ned. Herv. Kerk.
 Beoord. van J.H. Stufken, de herziening van het reglem.
 op de Kerkel. goederen.
 Beoord. van Een bezoek aan Walcheren door Nagtglas.
 (allen in den Tijdspeigel).
1863. Beoord. van M.A. Perk, Beknopte geschied. v. het Protestan-
 tismus (Tijdspeigel).
 Beoord. van het Kerkh. Arch. v. Kist en Moll III. 2 en 3
 (Godg. Bijdr.)
1864. Beoord. van de 18 eeuwen van het Christendom door J. White,
 bew. door Mr. J.J. Bergsma.
 Beoord. van De overeenkomst betreff. de goederen van St.
 Agatha door Mr. W.C. Koker.
 Beoord. van Het domicilie van onderstaand door Jhr. H.F. Trip.
 De wraak eener Koningin.
 (Allen in de Tijdspeigel).
1865. Beoord. der Geschied. d. Herv. in de Ned. door C.G. Montijn.

- Beoord. der Geldersche en Utrechtsche Volksalm. voor 1865.
 Beoord. der Kerkgesch. v. Nederland voor de Hervorm. door
 W. Moll. Dl. I.
 Beoord. der Graaf Hakon of de zegepraal van het Christen-
 dom in Noorwegen, treurspel van A. Oelenschlä-
 ger naar 't Deensch door C. Nieuwenhuis.
 Beoord. der Hooyer. Oude Kerkenordeningen der Herv. Gem.
 1563-1638.
 Ontrouw en trouw.
 (Allen in den Tijdspeigel).
 In 's Hoogepriestershuis (Christel. Alb.)
1866. Beoord. van het Kerkhist. Jaarboekje onder leiding van Moll.
 (Tijdspeigel).
 Karel August Neander (Letteroefen.)
 Beoord. van Kerkgesch. v. Nederland voor de Hervorming door
 Moll (Ned. Spectator n° 34).
1867. Jens Baggesen I-III (Tijdspeigel).
 Beoord. van Een zomer in het Noorden door G. Keller (Tijd-
 speigel).
 Uit Czar Iwan's leven (Tijdspeigel).
 Een en ander uit de vroegste jaren der Geldersche Herv. Kerk
 1579-1586 (Godg. Bijdr.)
 Don José de Cadalso (Letteroefen.)
1868. Mohamets laatste kampioen in Spanje.
 Het Scherpenzeels kruis te Rumpt.
 Een warme zomer.
 (Allen in den Tijdspeigel).
1869. Nog niet bekoeld (Tijdspeigel).
 Beoord. van de Stud. en Bijdr. van Moll en de Hoop Scheffer
 (Tijdspeigel).
 Beoord. van de Kerkgesch. v. Nederl. voor de Hervorming door
 W. Moll (Ned. Spectator n° 35).
 De Jacobusbrief en zijn godsdienst (Chr. Alb.)
1870. De barmhartige Samaritaan (Christ. Alb.)
 Peter Olaf Wallin (Christ. Alb.)
 Ida van Palmenstein (Tijdspeigel).
 Sixtus IV (Tijdspeigel).
1871. Beoord. van Thorwaldsen door Johanna.
 Beoord. van Elisabeth van Frankrijk d. Betsy Perk.
 Beoord. van Herman de Ruyter d.J.G.R. Acquoy.
 Beoord. van Studien en Bijdr. v. Moll en de Hoop Scheffer
 (Allen in den Tijdspeigel).

- Marco Kalergi en Bianca Muazza. (Tijdspeigel).
1872. Beoord. van het Kerkrecht der Ned. Herv. Kerk door J.J. Prins.
Beoord. van Geschied. der abdij van Aduard door J. Nanninga
Uitterdijk.
Beoord. van Ekkehard door J. Scheffel uit 't Hoogd. door
W. Manssen.
Beoord. van Geldersche Volksalmanak.
1873. Harmen Fiolette of het gevecht te Beesd.
Acht dagen in het zuiden van Frankrijk.
Beoord. van C. van Rees. Een Koningin zonder kroon.
Beoord. van Sixtus IV en Lorenzo de Medicis door Betsy Perk.
(Allen in den Tijdspeigel).
1874. Naar en in de Poitou. (Tijdspeigel).
1875. Beoord. van Jan van Venray door J.G.R. Acquoy.
Beoord. van Marnix van St. Aldegonde door van Have.
Beoord. van Rome contra Utrecht door Chonia.
(allen in den Tijdspeigel).
1877. Beoord. van Utrecht, histor. wandelingen door H.J. Broers.
Beoord. van Een kroon van Gelderland door Huf van Buren.
Beoord. van Het Brielsche archief door H. de Jager.
Beoord. van Histor. Almanak voor 1877. door E. Epkema.
(Allen in den Tijdspeigel).
1878. Beoord. van Enquete ende informatie op 't stuk der schil-
taelen in 1494. (Tijdspeigel).
1879. Beoord. van W. Manssen, het Christendom en de vrouw.
Beoord. van La Souabe après la paix de Bâle par G.G. Vreede.
Beoord. van De vernuftige jonkheer Don Quayot door C.L.
Schuller tot Peurseem.
(Alle in den Tijdspeigel).
1880. De Kluizenaar van Deil. (Tijdspeigel).
1882. Een kloosterbezoek in de 12e eeuw (Tijdspeigel).
Hij heeft zich nooit gewroken (Tijdspeigel).
1883. Een kloosterbezoek in de 13^e eeuw (Tijdspeigel).

Levensbericht van L. PH. C. van den Bergh.

Het is een der nadeelen, aan het bereiken van een hoogen ouderdom verbonden, dat men zijn tijdgenooten overleeft, om eindelijk onder een jonger geslacht eenzaam te sterven. Dat lot is onzen Van den Bergh ten deel gevallen. Twee-en-tachtig jaren is hij oud mogen worden ouder dan bijna een dergenen met wie hij was opgegroeid en de blijde dagen der jeugd had doorleefd. Naar het graf geleidden hem vrienden die hij zich op later leeftijd verworven had; de oude beproefde van weleer waren hem nagenoeg alle voorgegaan. En nu het Bestuur onzer Afdeeling van de Koninklijke Akademie¹ den droevigen plicht te

1 Het zal den aandachtigen lezer niet ontgaan, dat dit levensbericht voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen werd opgesteld. Uit haar Jaarboek voor 1887 wordt het hier, met geringe wijziging, ten gerieve der leden onzer Maatschappij, op verlangen van het Bestuur, herdrukt. De nagenoeg volledige lijst van wat Van den Bergh afzonderlijk en in tijdschriften heeft uitgegeven, die hier voor het eerst aan het levensbericht wordt toegevoegd, is grootendeels het werk van ons geacht medelid L.D. Petit.

vervullen had, om voor het stellen van zijn levensbericht dien zijner medeleden te kiezen, die hem het langst en het meest gekend had, bleek het dat van zijn vele Akademiëvrienden, die eens hier nevens hem gezeten waren, slechts een enkele, onze hooggeachte Sloet van de Beele, nog over was. Aan dezen derhalve in de eerste plaats kwam het voorrecht toe, om U zijn leven te verhalen en aan zijn verdiensten te herinneren, doch hij wenschte er afstand van te doen, om redenen die wij ten volle eerbiedigen. Zoo kwam de beurt aan mij, die, ofschoon veel jonger van jaren, toch in dezen kring een der oudste en vertrouwdste vrienden van den overledene was. Bereidwillig gaf ik aan de roepstem van het Bestuur gehoor; ik zou gemeend hebben te kort te doen aan de vriendschap, indien ik bezwaar had gemaakt. Ik heb zelfs den tijd niet genomen om te overleggen, of ik mij wel naar behooren zou kunnen kwijten van den plicht, dien ik aanvaardde. Nu het echter op het vervullen aankomt, ondervind ik dat ik op mij heb genomen wat mij waarlijk te zwaar valt. Het veld, waarop Van den Bergh in zijn lange leven werkzaam is geweest, strekt zich veel verder uit dan het gebied, waartoe ik mij bepaal. Hij was geschiedkundige, ongetwijfeld, maar ook taalkundige, en zelfs taalkundige vooral en bij voorkeur. De omstandigheden hebben hem later naar de studie der geschiedenis en het archivarisschap gedreven, maar zoo lang hij zijn eigen aandrift mocht volgen, beoefende hij voornamelijk de taal en letterkunde van ons volk en van de aanverwante volken, en de geschiedenis alleen als een hulpwetenschap van deze. Hoe meer ik zijn leven en streven heb nagegaan, hoe duidelijker mij dit is geworden, en hoe duidelijker het mij tevens is geworden, dat ik uit dien hoofde aan zijn wetenschappelijke verdiensten slechts onvolledig recht kan doen. Het oordeel van meer bevoegden, door mij ingewonnen, zal mij dus moeten steu-

nen waar ik op mijn eigen inzicht niet vertrouwen mocht.

Toen ik Van den Bergh leerde kennen was hij reeds een man van jaren, de schrijver van geroemde werken een geleerde tegen wien ik opzag. Wij waren te gelijk tot leeraars aan het Gymnasium te Leiden aangesteld, hij voor de Nederlandsche taal en letterkunde, ik voor de geschiedenis en de geographie. Het heugt mij nog, hoe geheel anders ik hem bij onze eerste ontmoeting vond dan ik mij hem had voorgesteld. Iemand van zooveel geleerdheid, van zooveel ervaring en gezag, had ik gedacht, zou mij eerstbeginnende ontzag inboezemen en verlegen maken. Maar niets daarvan. Na ons eerste gesprek dacht ik niet meer aan ontzag noch aan verlegenheid. Hij had zich aanstonds op gelijken voet met mij gesteld en de achting, die ik hem toedroeg en betoonde, met voorkomende goedheid beantwoord. Van stonde af waren wij vrienden geworden, en wij zijn het bij toeneming bijna veertig jaar lang gebleven. De dood alleen heeft die verhouding kunnen storen.

Hij was niet gewoon over zijn verleden te spreken. Van zijn lotgevallen, voordat wij elkaar leerden kennen, heb ik hem nooit hooren verhalen, en er was iets, ik weet niet recht wat, dat mij weerhield van er hem naar te vragen. Slechts twee uitzonderingen herinner ik mij op dezen regel. Hij vertelde gaarne, als er aanleiding toe bestond, van den tiendaagschen veldtocht, dien hij had meegemaakt, en van zijn dienst onder de uitgetrokken Utrechtsche studenten. Ook gewaagde hij wel eens van zijn afkomst. Hij stelde het op prijs af te stammen van een oud Nijmeegsch geslacht, dat het vaderland had helpen regeeren. Een en ander kenmerkt zijn eerzucht, die den roem der geleerdheid geenszins het hoogst stelde.

Het geslacht Van den Bergh behoort thuis in de Rijnprovinciën, doch de tak, waaruit onze vriend is gesproten, was al sedert de XIV^{de} eeuw naar Gelderland overgeplant. Tijdens de Republiek hebben van zijn voorouders sommigen regeeringsposten bekleed, anderen de kerk als

predikant gediend. Slechts bij uitzondering hebben enkelen den handelsstand gekozen. Zoo deed namelijk zijn grootvader, een jongere zoon, die zich als wijnkooper te Amsterdam vestigde, terwijl de oudere broeder in de rechten promoveerde en, door de gunst der erfstadhouderlijke regeering, raad van Nijmegen, schepen en burgemeester werd. Zijn vader, Jean Corneille, zette den handel niet voort, maar begaf zich in krijgsdienst, en had het tot den rang van vaandrig in het 2de regiment Oranje-Nassau gebracht, toen in 1795 de omwenteling plaats greep. Hij, een Oranje-man in zijn hart, wilde onder het nieuwe Bestuur niet dienen; hij nam afscheid en toonde weldra wie hij was door deel te nemen aan den inval in Twente, onder den majoor Van Plettenberg, die gelijktijdig met de landing der Engelschen en Russen en tot ondersteuning van deze gewaagd werd, en insgelijks aan de samenscholing te Osnabrück, die tot niets leidde, zooals Gij U herinneren zult. Voor iemand van zulk een gezindheid en zulk een gedrag was het verblijf op vaderlandschen bodem ongeraden. Hij hield zich ook doorgaans over de grenzen op; en zoo is het gebeurd, dat hij in 1804 zijn huwelijk met Sophia Eliana Serrurier op een dorp in de buurt van Wesel sloot en de eerste jaren van zijn echt daar en te Dusseldorf doorbracht. In laatstgenoemde stad werd hem den 20ten Juni 1805 zijn eerste kind, onze Laurens Philippe Charles, geboren. Weldra echter keerde hij voor goed uit die vrijwillige ballingschap terug. Gelijk zooveel Prinsgezinden achtte hij met de komst van Koning Lodewyk het vorige tijdvak voor altoos afgesloten, en zich zelven gerechtigd niet alleen maar ook verplicht om in het onveranderlijke te berusten. Evenwel dienen wilde hij den nieuwen Staat niet. Hij bleef ambteloos en vestigde zich eerst te Zutphen, later in Den Haag en te Voorburg. Daar woonde hij in November 1813 en begroette er met levendige vreugde de omwenteling en het herstel van het Huis van Oranje. Hij liet het niet bij enkel toejuichen, hij deed

mee aan de beweging. Zijn pogingen om een corps vrijwilligers op te richten gelukten wel niet, doch als luitenant en vervolgens als kapitein bewees hij het nieuwe Bewind goede diensten. Ter erkenning van deze werd hij naderhand in zijn geboorteplaats Amsterdam als Kapteinplaatsmajoor aangesteld; doch hij bedankte, na die betrekking een poos bekleed te hebben, en verkoos ambteloos te leven. Hij is in 1831 overleden.

Van dezen vader heeft onze Van den Bergh de achting voor den krijgmansstand en de gehechtheid aan het Huis van Oranje geërfd, die hem steeds zijn bijgebleven. Maar hij koos toch voor zich een andere loopbaan. Zijn hart trok naar wetenschap en kunst, en zijn ouders begunstigten zijn neiging. Het trof gelukkig, dat toen zijn opleiding moest beginnen, het rondzwerven van het gezin, dat intusschen met nog twee zoons en vier dochters vermeerderd was, had opgehouden, en Amsterdam tot blijvende woonplaats gekozen was. Onder den rector W.J. Zillesen, wiens naam nog niet in vergetelheid is geraakt, bloeide daar toen de Latijnsche school, en Van den Bergh, dien de lust tot studie was ingeschapen, verzuimde niet met het degelijke onderwijs zijn voordeel te doen. Zijn rector was een man van geleerdheid maar tevens een man van smaak. Of het aan diens invloed te danken is, weet ik niet, maar zeker is het, dat Van den Bergh bij zijn komst aan de Hoogeschool in 1823 niet slechts van de zucht tot wetenschap maar ook van liefde voor de schoone kunsten blaakte. Zelfs was het niet bij de liefde gebleven; hij had het reeds gewaagd de kunst te beoefenen. Nog voordat hij student werd had hij reeds een paar opstellen in een Tijdschrift geplaatst, en met sommige zijner medescholieren een gezelschap opgericht, waarvan de naam: *E r u d i t i o p o ë t i c a* de bedoeling duidelijk genoeg te kennen gaf.

Voor een jong mensch van zulke neiging was de keus van de Utrechtsche Hoogeschool boven haar mededingster van Leiden gelukkig te noemen. Te Utrecht heerschte onder

Van Heusde een meer poëtische opvatting van de Wetenschap dan te Leiden in de school van Wytenbach. Want al was Wytenbach door Bake opgevolgd, een leerling van hooger en ruimer blik dan de meester, dezelfde geest was toch in de school blijven voortleven, en grammatica en philologie stelden er de dichterlijke bespiegeling volkomen in de schaduw. Aan de leerlingen, toen ter tijd in elk dier Hoogeschoolen gevormd, is het verschil tusschen beider richting op het duidelijkst te bemerken; en dat de aanleg van Van den Bergh hem de richting opdreef, die te Utrecht werd gevolgd, behoeft nauwlijks gezegd. Hij gevoelde zich in de nieuwe omgeving ook aanstonds te huis, en hij heeft aan de Utrechtsche Akademie gelukkige jaren, misschien de gelukkigste van zijn leven, doorgebracht. Ook haastte hij zich niet met de studie. Voor elk zijner examina nam hij twee jaren van voorbereiding en nog een jaar daarenboven voor het schrijven zijner dissertatie. Den 11^{den} Juli 1823 als student ingeschreven, is hij eerst den 30sten Juni 1830 tot *Juris utriusque doctor* gepromoveerd. Van de rechtsgeleerdheid had hij de noodige studie gemaakt maar ook niet veel meer; hij was bij het verlaten der Hoogeschool een goed jurist maar geen uitnemend. Zijn proefschrift, *sistens observationes selectas de perjurio eiusque poena*, is niet slechter maar ook niet beter dan de meeste. Het waren de schoone letteren en de taalkunde, die hem bovenal hadden aangetrokken en die hij nog steeds met voorliefde beoefende. Bij zijn komst aan de Hoogeschool had hij zich al spoedig een kring gevormd van gelijkgezinde medestudenten en met hen een gezelschap opgericht, soortgelijk als hij te Amsterdam had achtergelaten. Burlage en Sloet tot Oldhuis onder anderen behoorden er toe, beiden beoefenaars der dichtkunst, zoo als hij, ook in hun later leven. De schutsheer, en ik mag wel zeggen de ziel, van den kring was niet Van Heusde, maar Simons, de hoogleeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde, welspre-

kendheid en geschiedenis. Geen leermeester, die op de studiën van Van den Bergh een zoo diepen en duurzamen invloed heeft uitgeoefend als deze geleerde, die (Gij herinnert het U) tevens dichter was. Zijn colleges volgde hij het ijverigst; die over de Aesthetica en over de Noordsche Mythologie zelfs nadat hij zijn examen reeds had afgelegd. Ons, die Simons slechts kennen uit hetgeen hij in druk heeft gegeven, moet zoo sterke ingenomenheid bevreemden. Te oordeelen naar die proeven van zijn studie en van zijn poëzie muntte hij noch als dichter noch als geleerde uit. Van zijn lessen zouden wij ons uit dien hoofde niet veel voorstellen. Maar zijn leerlingen oordeelden anders, en zij waren zeker beter in staat dan wij thans zijn om naar waarheid te oordeelen. Zij achtten hem als leermeester, als leidsman vooral hunner studiën, hoog en beminden hem als een ouderen vriend. Van den Bergh heeft de gelegenheid aangegrepen, die hem het schrijven van het *Gedenkbok van het Tweede Eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool* in 1836 aanbod, om in den lof van zijn inmiddels overleden leermeester uit te weiden. ‘Men moet zelf (zegt hij) tot den kring zijner vertrouwde vrienden behoord hebben om zich een recht denkbeeld te kunnen vormen, hoe hij de beoefening der Vaderlandsche Geschiedenis en Letteren aan de Hoogeschool algemeen wist te maken, maar vooral hoe hij op zijn geliefd dispuut-college en in den vertrouwelijken omgang met zijn leerlingen geheel hun vriend was, onder scherts en ernst hun vertrouwen wist te winnen en dien invloed ter bevordering van Vaderlandsche Letteren en Geschiedenis aanwendde’. En niet tot na zijn dood had hij gewacht om aan den man, wien hij zoo zeer verplicht en verknocht was, zijn dankbaarheid openlijk te betuigen. Nog student, in 1829, had hij een bundel *Gedichten* uitgegeven en aan ‘Mijnen Hooggeschatten leermeester en vriend, den Hoogleeraar A. Simons’ toegewijd. ‘Versmaad’, zoo had hij hem toegezongen:

Versmaad dan ook dit offer niet,
 Dat met den hoogen gloed, door U in hem ontstoken,
 De dankbre dichter biedt.
 Bij U is de eerste kiem in vroeger tijd ontloken;
 De schors, die haar bedwong, is door Uw hulp verbroken;
 Gij hebt mij 't pad gebaad, mij van Uw licht bedeed,
 En wat nog ertsklomp was tot rein metaal vereeld.

Ik vrees dat mijn ontslapen vriend het niet zou goedkeuren, dat ik hier zijn Gedichten ter sprake breng. In later tijd verloochende hij die eerstelingen van zijn kunst en hoorde ongaarne van hen spreken. Met reden, want zij hadden hun tijd gehad en bezaten geen blijvende waarde. Maar in een levensschets, die tevens een proeve van waardeering zijn moet, mogen zij niet onvermeld blijven, want de lust tot dichten, waarvan zij de blijken zijn, behoort tot het innigste wezen van den man, inzonderheid van den jeugdigen, zich vormenden man. Een dichter zou ik Van den Bergh niet durven noemen, omdat ik niet zoozeer in de dichterlijke verbeelding het kenmerk van den poëet meen te vinden, als wel in de kunst, de zeldzame kunst, om dat wat men aanschouwd of zich verbeeld heeft zoo levendig af te beelden, dat anderen hetzelfde zien en bij het zien ook hetzelfde gevoelen. Zooals Bilderdijk het ergens uitdrukt, men is dichter door het schilderen. Zulk een dichter nu is Van den Bergh niet geweest. Zijn opvatting der dingen, ook van den inhoud der wetenschap, is ongetwijfeld geen prozaïsche. Dat zal ons straks blijken. Maar hij weet wat zijn verbeelding hem voor den geest heeft geroepen niet af te beelden, zoodat wij het ook aanschouwen. Zijn kunst is bijgevolg voor anderen ongenietbaar en waardeloos. Dat heeft hij later zelf begrepen, en vandaar zijn tegenzin tegen de mislukte proeven, die hij onbezonnen in het licht had gegeven. Maar met dat al zou het ondankbaar zijn geweest, als hij zich ontveinsd had, dat tot de ontwikkeling van zijn aanleg en tot de

vorming van zijn talent ook die dichterlijke beschouwingen en oefeningen het hare hadden bijgedragen. Om die reden mogen wij ze ook niet buiten aanmerking laten; wij moeten er integendeel onze aandacht op vestigen; want wij zouden de veelzijdigheid der studiën, waarmede Van den Bergh zich heeft beziggehouden, niet in haar wezenlijke eenheid kunnen bevatten, indien wij geen acht gaven op den wortel, waaruit bij hem alles is voortgesproten, namelijk zijn poëtische bespiegelingen over den aard der wetenschap.

Doch voor ik verder ga mag ik niet nalaten te herinneren aan de tijdsomstandigheden, waaronder Van den Bergh uit de school het maatschappelijk leven binnentrad. Tijdens zijn promotie, in Juni 1830, waren gewichtige gebeurtenissen in aantocht. De Juli-dagen, die over Frankrijk de omwenteling zagen aanbreken, voerden in hun gevolg de dagen van Augustus mede, die het voorbeeld van Frankrijk in België zagen nagevolgd. Met welke oogen, met welken hartstocht een vriend van Oranje en een vijand der volkslosbandigheid, gelijk onze Van den Bergh, die onstuimige tooneelen moest aanzien, kunnen wij ons voorstellen. Al had hij opgehouden student te zijn, hij was een der eersten die zich aanmeldde om met het Utrechtsche studentenkorp voor Vorst en Vaderland uit te trekken. In zangen brak zijn geestdrift los. Zijn Wapenklank, krijgslieden voor het studenten-jagerkorp, door Mr. L. Ph. C. Van den Bergh, vrijwilliger, verscheen den 14^{den} October in de eerste uitgaaf en vier dagen later reeds in de tweede. Met zijn jongeren nog niet gepromoveerden broeder aan zijn zijde ging hij den 10^{den} November scheep naar Bergen op Zoom, zijn eerste garnizoensplaats, en begon het krijgsmansleven, waarvan hij zoo vaak zijn vader had hooren verhalen.

Eerst in den volgenden zomer vingen, gelijk Gij weet, de vijandelijkheden aan. Den 2^{den} Augustus 1831 's nachts om half een rukten de Utrechtsche studenten uit Ooster-

wijk op naar Turnhout, waar zij den volgenden dag met den vijand slaags raakten. Ik durf beweren, dat bij deze eerste ontmoeting onze vriend niet tot de bloodaards behoord heeft. De korte aantekening, die hij van den veldtocht heeft gehouden, gloeit van de geestdrift, waarmede hij aan de operatiën deelnam, die tot de omsingeling van het Maas-leger hadden moeten leiden. Met spijt vermeldt hij haar mislukking, 'omdat de Belgen voor ons op de vlucht sloegen'; met weerzin den aantocht der Franschen, die de onzen tot den terugtocht noodzaakte. Onwillig stak hij het zwaard weer in de schede. Maar, nu het met het strijden uit was, verheugde hij zich toch, dat ook het garnizoensleven ten einde liep. Den 18^{den} September werden de studentenkorpsen afgedankt, en drie dagen later hield het Utrechtsche zijn intocht in de Akademiestad. Van het kortstondige krijgsmansleven bleef niets over dan de herinnering aan den wel volbrachten plicht der vaderlandsliefde en de nawerking van de geestdrift, die de sleur van het alledaagsche leven zoo weldadig had afgebroken.

Weinige weken later, nog eer het jaar ten einde was, zag een boek het licht, door Van den Bergh in de ledige uren, die de krijgsdienst hem gelaten had, voltooid, en voor welks gebreken hij dan ook versooning durfde vragen, omdat 'het moeilijker is in de legerplaats de Muzen te dienen dan in het studeervertrek.' Dit boek, getiteld: *Bespiegelingen over den aard en de ontwikkeling onzer Taal*, verdient, mijns inziens, veel eer dan de rechtsgeleerde dissertatie, aangemerkt te worden als het Akademische proefschrift, waarmee Van den Bergh zijn intree in de geleerde wereld deed. Het bevat de slotsom zijner aanvankelijke studiën op het gebied zijner meest geliefde wetenschap; het beschrijft het denkbeeld, dat hij zich van den aard en den omvang dier wetenschap heeft gevormd; het kondigt aan wat hij zich voorstelt ten behoeve van haar volmaking nog in het vervolg bij te dragen.

Het is bijzonder levendig en goed geschreven. Altijd is de stijl van Van den Bergh gezond geweest en vrij van gebreken, maar in de latere boeken is hij doorgaans wat mat en kleurloos. Hier, in dezen eersteling, nog onder dichterlijke aspiratiën en in jeugdige geestdrift geschreven, stelt hij zich hooger eischen dan van enkel juistheid en duidelijkheid en tracht naar welluidendheid zoowel als naar een schilderachtige uitdrukking.

Bespiegelingen zijn het, gelijk de titel zegt, en geen betoogen; aanwijzingen hoe men de taal te beschouwen en te beoefenen heeft, geen proeve van studie in dien geest. Wat als voorbeeld hier en daar wordt aangebracht, heeft tegenspraak ontmoet, en, voor zoover ik oordeelen mag, te recht. Voor de hedendaagsche wetenschap kan dan ook het boek geen vrucht meer opleveren; of echter de taalkundige nog niet altijd de wenken, er in gegeven, met voordeel zou mogen behartigen, is een andere vraag.

Volgens den jeugdigen schrijver is de taal van een volk niet te scheiden van zijn geschiedenis, in den uitgebreidsten zin van het woord. 'De taal van een volk (zegt hij) vormt zich door en naar zijn godsdienst, zeden en gebruiken, en is met dezelve zoo nauw verweven, dat zij alleenlijk uit elkanderen nauwkeurig en juist kunnen verklaard worden. Men moet dus om taalkundige te zijn ook tevens in de kennis van al hetgeen een volk kenmerkt en in de geschiedenis van zijn eigenaardigheden ervaren zijn.' De heidensche godsdienst, die oorspronkelijk aan het volk eigen was, heeft in dit opzicht een hoogere beteekenis dan de christelijke, die later van den vreemdeling werd overgenomen. Het christendom met zijn overleveringen van heiligen en martelaren heeft zeker het heidendom met zijn fabelleer verdrongen, 'doch deze overlevering was niet met de taal en de grondvoorstellingen des volks geboren, niet met zijn kinderlijke denkbeelden verweven; zij stelde een vreemd tafereel voor oogen en meldde de namen en bedrijven der vaders niet. Daarom hechtte zich ook nog

lang de ziel des volks bij voorkeur aan de voorouderlijke overleveringen van molikken, elfen, kabouters en diergelijke, en eerst langzamerhand maakten deze voor vreemde indrukken plaats.' De taalkundige, die de Germaansche en inzonderheid de Noorsche godenleer versmaadt, berooft zich dus moedwillig van een der middelen om in het wezen der volkstaal in te dringen. Even onberaden handelt hij, die, in den waan dat hij aan de eigenlijk gezegde letterkunde genoeg heeft, nalaat kennis te nemen van de volksverhalen en oude liederen, waarin de geest van het voorgeslacht zich afspiegelt. - Evenzoo staat de latere schrijftaal in belangrijkheid achter bij de tongvallen, die zij meer en meer vervangt. Het was natuurlijk, maar het is daarom niet minder te betreuren, 'dat de schrijvers en inzonderheid de dichters, ofschoon uit verschillende provinciën gesproten, zich meer naar de eens aangenomen schrijftaal dan naar hun eigen tongval voegden. Vele toonen en uitgangen werden deswegens weinig of in het geheel niet gebezigd en bleven alleen in de omgangsspraak over. Hadden deze schrijvers nu maar doorgaans de schoonste en best luidende der bestaande vormen gekozen; maar helaas dat was de uitzondering, de paarden raakten veelal in het zand verloren, en de bekrompen leer, aan een ongelukkig voorschrift van Horatius ontleend, dat het gebruik alles beslist en dat men de in onbruik geraakte vormen niet terug mag roepen, verarmde de eertijds rijke taal zoodanig, dat zij, evenals een slechte huishoudster, naderhand van de naburen ontleenen moest wat zij uit haar eigen bezit roekeloos verdaan had.' Om dien verwaarloosden schat terug te winnen moet de taalkundige bij het eenvoudige volk in de leer gaan, en vooral ook de overblijfsels der oudheid beoefenen, voordat nog de tongvallen zich in een gemeene schrijftaal hadden verloren. Daarbij versmade hij ook de hulp niet, die de kunst aan de wetenschap bieden wil. Het voorbeeld van Griekenland kan bewijzen, hoe schoon en nuttig beide

gepaard gaan. Met de muziek inzonderheid staat de leer van de welluidendheid der taal in het nauwste verband. - Maar ik zou te veel van Uw aandacht vergen, indien ik voortging met het merkwaardige boek aldus te ontleden. Genoeg reeds voor mijn doel heb ik er uit aangehaald. Het was mij slechts te doen om U mijne overtuiging mee te deelen, dat in deze *Bespiegelingen* de verklaring ligt opgesloten van den lateren veelvuldigen arbeid van onzen vriend. Als wij de breede lijst zijner geschriften doorloopen en nagaan over hoevelerlei onderwerpen zij in een bonte opeenvolging handelen: over taalkunde, tongvallen, letterkunde, overleveringen, fabelleer, rechtsgebruiken, heraldiek, genealogie, topographie en wat niet al, komt het ons voor als hadden wij met een veelschrijver te doen, die van de eene lief hebberij naar de andere overgaat, al naardat het hem voor het oogenblik gelust. Maar dat zulk een oordeel even onjuist als lichtvaardig zou wezen, bewijzen ons de bespiegelingen, die hen alle inleiden en aankondigen. Deze ontvouwen ons het plan van een grootsch geheel, waarin alle passen, waarin geen van hen ontbreken mocht. Te zamen zijn zij bestemd om het volksleven van den voortijd in al zijn openbaringen te ontsluiëren, tot juist begrip der taal, die de uitdrukking is van dat alles. In die velerhande geschriften hebben wij dus de cartons te erkennen, die hadden moeten dienen tot het stoffeeren eener schilderij, waarvan de *Bespiegelingen* ons vooraf de schets hebben geleverd: een schilderij te groot en te grootsch evenwel voor de krachten van hem die ze ontwierp. Ook hier meen ik den dichter terug te vinden, wien de kunst ontbrak om wat zijn geest zich verbeeldde te verwezenlijken. Niettemin is de dichterlijke aanleg heilrijk in de gevolgen geweest; hij heeft aan de latere werkzaamheid richting en doel gesteld.

De invloed van *Bilderdijk* is bij dit alles niet te miskennen. Van den Bergh ontveinst dit ook geenszins, integendeel hij roemt er in, een leerling van *Bilderdijk* te wezen.

‘De diepe inzage (zegt hij) en de echt wijsgeerige zin van dien schrijver hebben mij overal verlicht en menigwerf van een dwaalweg teruggebracht’. Helaas, de groote man overleed juist in de dagen toen het boek van zijn leerling het licht zag. De voorrede was van den 28sten November gedagteekend, en Bilderdijk stierf den 18^{den} December. Zoo mocht de schrijver van hem, wiens oordeel hij op den hoogsten prijs zou hebben gesteld geen woord van aanmoediging vernemen. Maar de vrienden van den doode heetten hem gaarne welkom in hun kring. Tijdeman toonde zich met het boek en met den schrijver, die het hem kwam aanbieden, hoogelijk ingenomen en is hem van stonde af de hulpvaardige vriend geworden, dien hij zich steeds is blijven betoonen. Hamaker, dien hij niet had aangetroffen, betuigde hem schriftelijk (in een brief door Van den Bergh zorgvuldig bewaard), dat het hem bijzonder aangenaam was in den schrijver der *Bespiegelingen* ‘iemand te leeren kennen, die, met een uitgebreide en veelsoortige kennis toegerust, in het onderzoek der taal historisch en naar eigen grondbeginselen te werk gaat. Dit is (zoo verzucht hij) een rara avis in terris, en verdient de meeste aanmoediging’.

Voorloopig bestond de aanmoediging, behalve in de aangehaalde loftuiging, slechts in de benoeming tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, welke echter toen ter tijd meer te beduiden had dan tegenwoordig, inzonderheid zoo zij geschiedde op aanbeveling van mannen als Hamaker en Tijdeman. De jeugdige geleerde kwam er door in vriendschappelijke betrekking tot de meest gevierde beoefenaars van zijn vak. Maar hij behoefde nog iets anders - een ambt, waarvan hij kon bestaan. Na zijn terugkomst van den veldtocht had hij zich als advocaat bij het Hoog Militair Gerechtshof te Utrecht neergezet; doch voor de praktijk was hij minder geschikt. Hij hoopte op een aanstelling bij het Gerechtshof, om te beginnen, als substituut-griffier. Jaren lang is dit zijn wensch gebleven,

vervuld is hij nooit. Terwijl hij wachtte en uitzag, ging hij voort met studeeren en met het uitgeven van wat hem merkwaardigs voorkwam, in de Bijdragen van Schull en Van der Hoop, in het Tijdschrift van Van der Monde en in het toen juist gestichte Taalkundig Magazijn van De Jager. Ook het dichten staakte hij niet, zooals zijn initialen onder menig vers in de Utrechtsche Studenten-Almanak, in de Muzen-Almanak en in andere Jaarboekjes bewijzen. Van meer beteekenis was zijn Bloemlezing uit Shakespeare, die in 1834 bij Immerzeel verscheen, en van een toenemende heerschappij over de taal en den versbouw getuigde, en die, ofschoon thans verouderd en door beter verdrongen, voor haar tijd een verdienstelijke proeve mocht heeten: gelijk zij dan ook een gunstig onthaal vond. In het jaar daarop verscheen nog eens een gedicht in afzonderlijke uitgaaf, een romance, onder den titel: Het Baskische meisje, een tafereel uit den jammerlijken burgeroorlog in Spanje, die toen aller aandacht trok. Maar van toen af werden toch de gedichten allengs zeldzamer, om weldra geheel op te houden. Zijn jeugd verstreek; ook breidden zich de zorgen meer en meer als donkere wolken over zijn levensweg uit.

Verwachtingen, die hij had gekoesterd, werden teleurgesteld: in een aanteekening van zijn hand staat het jaar 1834 als annus funestus aangeschreven. Hij zag anderen voorgetrokken, die hij niet als zijn meerderen kon aanmerken, en met begeerlijke ambten bevoorrecht. Hij bleef geleerde op eigen kosten. Maar daarom niet minder van harte en niet minder ijverig. In 1836 verschenen zijn Leer der enkele en dubbele vokaalspelling en Iets over de provinciale dialecten; en nevens deze zuiver taalkundige opstellen zijn Nederlandsche Volksoverleveringen, en Godenleer, een jaar later door de Nederlandsche Volksromans gevolgd. Met deze twee gewichtige werken, die nog altijd in eere worden gehouden en die waarlijk de baan hebben gebroken voor hetgeen anderen

op dit gebied hebben voortgebracht, begint onze auteur een nieuw gedeelte van zijn uitvoerig plan ten uitvoer te leggen. Hij begeeft zich op het gebied der fabelleer en der volksliteratuur, dat hij in zijn *Bespiegelingen* als onafscheidelijk van dat der taalkunde had beschreven.

Wie thans deze boeken onderhanden zou willen nemen om over de verdienste van hun schrijver uitspraak te doen, moge wel bedenken dat zij van vóór de herleving der Nederlandsche taal- en letterkunde dagteekenen. De Ferguut, om iets te noemen, ligt nog in handschrift: Van den Berg spreekt van 'de uitgaaf, die Prof. Visscher voorbereidt.' Hoe ver ligt die tijd, ik mag wel zeggen die voortijd der wetenschap, achter ons! Aan de boeken, die toenmaals geschreven werden, de maat aan te leggen, waarmede terecht de arbeid van hedendaagsche geleerden gemeten en beoordeeld wordt, zou meer dan onbillijk, zou onredelijk wezen. Een grondige en in alle opzichten nauwkeurige behandeling der stof had uit den aard der zaak, bij het gemis van den noodigen voorarbeid, tot geringe afmetingen beperkt moeten blijven: en dat was het immers niet, wat de ontluikende wetenschap voor het oogenblik het meest van noode had. Een overzicht van de stof die wijd en zijd verstrooid lag, een blik op het geheel, een inleiding tot meer gezette studie en een bezielende opwekking hiertoe: ziedaar wat bovenal vereischt werd, en ziedaar wat Van den Bergh ook gaf. Niet in de diepte maar in de breedte had zich zijn arbeid uitgestrekt, en verrassend was de rijkdom van den schat, dien hij had opgespoord en verzameld. Wij staan verbaasd van zijn belezenheid en van de werkkraft noodig om deze te verwerven. In zijn *Volksoverleveringen* en *Godenleer* had hij onder de Duitschers voortreffelijke voorgangers als Mone en Grimm; onder zijn landgenooten haast geen andere dan Picardt en Westerhoff. Zelf had hij al wat in de kronieken, plaatsbeschrijvingen en geschiedwerken, al wat in de literatuur van vroeger en later tijd

over het onderwerp ter loops voorkwam en als verholen lag, nagevorscht en te voorschijn gehaald. Met het uiteenzetten van dien overvloed vangt hij aan: in een tweede gedeelte licht hij hem toe en poogt hem te verwerken tot een geheel. Daar komt dan echter storend het gebrek te voorschijn, dat Van den Bergh steeds heeft aangekleefd, het ontbreekt hem aan een scherpe ontleding en aan een vaste critiek. Zijn phantasie sleept hem mede, en zoo vervalt hij vaak in de misslagen, waarvoor hij zelf in zijn Voorbericht had gewaarschuwd. Aan schrijvers als Otto van Scarl, Hamconius en wie al niet meer weet hij geen geloof te weigeren. Een verhaal als dat van de stichting der stad Haarlem door zekeren Heer Lem komt hem 'oud en niet onwaarschijnlijk' voor. Van dien aard valt er op de bijzonderheden een aantal aanmerkingen te maken. En toch, als men het boek heeft doorgelezen en ten einde gebracht, heeft men uit alles te zamen een voorstelling overgehouden, die van de waarheid, geloof ik, niet ver af ligt. Men heeft oog gekregen op de ziens- en denkwijzen van ons nog heidensch voorgeslacht. De bewering in het Voorbericht, 'dat er van dien voortijd van ons volk veel meer te weten is dan men tot nog toe had durven vermoeden,' is ten volle gestaafd.

Dezelfde deugden en gebreken kenmerken het andere boek, dat ik noemde, over de *Nederlandsche Volksromans*. Op dit gebied had de schrijver volstrekt geen voorarbeiders. Zelf en geheel alleen had hij de stof op te sporen en bijeen te dragen. Hij heeft het met voorbeeldigen ijver gedaan. Wat er van volksboeken nog in incunabelen en in latere drukken en zelfs nog in hedendaagsche blauwboekjes te vinden was, heeft hij uit alle schuilhoeken te voorschijn gehaald; inderdaad is de menigte, die hij er van ondeckte, boven verwachting groot. En bij de gedrukte boeken bepaalde hij zijn onderzoek niet eens; hij breidde het uit tot de overblijfsels der Middelnederlandsche letterkunde, die toen nog grootendeels in hand-

schrift lagen. Dat alles las hij door en deelde hij min of meer breede uittreksels mede. Ontzaglijk is de arbeid, dien hij aan dat alles te koste heeft gelegd. Thans, na de langdurige studie van zoo vele uitmuntende geleerden als zijn voetspoor gevolgd zijn, is veel van hetgeen hij ten beste gaf verouderd; maar als wij ons verplaatsen in den tijd toen zijn boek uitkwam, begrijpen wij, dat het tot het opwekken van belangstelling en van lust tot onderzoek bij het toenmaals opkomende geslacht machtig moet hebben bijgedragen. Het werd dan ook bij zijn verschijnen hoog gewaardeerd.

Bij dezen zoo verdienstelijken en vruchtbaren arbeid sluit zich een poging aan, die ongelukkig verijdeld werd. In het voorjaar van 1838 besloot Van den Bergh in overleg en in samenwerking met zijn Akademie-vriend Mr. J.J.D. Nepveu, een driemaandelijks Tijdschrift op te richten, welks titel: *Bibliothek voor oude Nederlandsche Letterkunde* hun bedoeling genoegzaam aanduidt. Bij het opzamelen van stof voor zijn *Volksromans* had van den Bergh ontdekt, hoe veel overblijfselen onzer Middeleeuwsche literatuur nog ongedrukt voorhanden waren; hij en zijn vriend wenschten tot de uitgaaf van het belangrijkste hiervan den stoot te geven. In het Bericht van Intekening, dat zij in het Zuiden zoowel als in het Noorden verspreidden, gewaagden zij van de liefde voor de letterkunde der Middeneeuwen, die na den vrijheidsoorlog van 1813 alom en vooral in Duitschland was ontwaakt en er thans blaakte, doch die onder ons nog nauwelijks opkwam. Om haar aan te wakkeren scheen een Tijdschrift gewenscht, waarin 'nog onuitgegeven of zeldzaam geworden dichtwerken en prozastukken van de vroegste tijden af tot in de XVII^{de} eeuw' bekend gemaakt, en verhandelingen en mededeelingen, dit onderwerp betreffende, opgenomen zouden worden. De oprichters, die met 'ijverige en bekwame letterminnaars' te rade waren gegaan, durfden zich 'met eene ruime deelneming ter vol-

voering van hun plan vleien'. Dit vleien, behoef ik het nog te zeggen, bleek spoedig zelfbegoochelen te zijn. De deelneming bepaalde zich tot enkele mannen van naam, veel te weinige dan dat de uitgever, Natan te Utrecht, de zaak zou hebben aangedurfd. De tijd was nog niet rijp voor de onderneming. Nog eenige jaren moesten verstrijken, eer het aan jeugdiger geestdrift gelukken zou de algemeene onverschilligheid tot toenemende belangstelling te ontvonken.

Den steun, dien het publiek hem weigerde, zocht thans Van den Bergh met beteren uitslag bij 's lands regeering.

Het is bekend dat de regeering van Koning Willem I niet geheel verzuimd had den Vaderlandschen geest bij de natie te verlevendigen door het bevorderen van de studie onzer Geschiedenis en onzer Taal- en Letterkunde. Wat zij omstreeks 1826 gedaan heeft om het schrijven eener Vaderlandsche Geschiedenis in nationalen zin uit te lokken, ligt buiten mijn bestek. Maar in het belang der Letterkunde had zij terzelfder tijd een geleerden linguïst, die als hoogleeraar te Leuven zich minder geschikt voor het onderwijs had betoond, Ten Broecke Hoekstra; opgedragen 'de nog in het duister schuilende overblijfsels onzer taal- en letterkunde uit de XIII^{de} en XIV^{de} eeuw tot opheldering van taal en zeden der oudheid in het licht te brengen en ter uitgave gereed te maken'. Met grooten ijver, zegt men, was Hoekstra aan het werk getogen; maar nauwelijks begonnen was hij al in 1829 overleden, voordat hij nog iets had kunnen afwerken. Een opvolger was hem niet gegeven: de gebeurtenissen van 1830 hadden andere zorgen op den voorgrond gedrongen. Thans echter, nu de belangen der wetenschap weer een williger gehoor begonnen te vinden, wendde zich Van den Bergh (ik vermoed op aansporing zijner vrienden) tot de regeering, met het verzoek 'om door Z.M. aangesteld te worden tot het opsporen en aan het licht brengen van de vele merkwaardige gedenkstukken onzer oude Historie en Letter-

kunde, zoo binnen als buiten 's lands in handschrift aanwezig'. Blijkbaar was het de post van Hoekstra, dien hij begeerde; niemand die er op dit oogenblik ook beter aanspraak op kon maken dan hij.

Het trof toevallig en kwam hem bij zijn verzoek te stade, dat kort te voren de gewezen hoogleeraar te Leuven, Mone, die op last der Engelsche Record-comission bibliotheken en archieven in het noorden van Frankrijk doorzocht, onze regeering opmerkzaam had gemaakt op de talrijke gedenkstukken onzer geschiedenis en letteren, die daar en inzonderheid te Rijssel als begraven lagen. Het was den Duitschen geleerde ontgaan, dat uit dien, niet zoo verholten, schat Kluit en Van Wijn en anderen in de vorige eeuw reeds veel van het belangrijkste hadden opgediept en aan het licht gebracht. Onze regeering, wier raadsliden in dezen, De Jonge en Groen van Prinsterer, beter op de hoogte der zaak waren, vond evenwel hierin geen reden om den wenk van een zoo geacht man als Mone in den wind te slaan, en zag naar iemand om, dien zij met een zending naar Rijssel en andere Noordfransche archieven kon belasten. Zij sloeg het oog op Nijhoff in de eerte plaats, den uitgever der Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, maar deze maakte bezwaar. Dat gaf Van den Bergh den moed om zich zelf aan te bieden. Hij wijzigde zijn vorig verzoek, waarop nog geen beslissing was gevallen, en vroeg thans, 'door een ondersteuning van f 150 à 200 in staat gesteld te worden tot het doen eener reize naar Rijssel, ten einde een onderzoek in te stellen naar hetgeen in de archieven dier stad en der naburige plaatsen belangrijks mocht gevonden worden voor de Vaderlandsche Geschiedenis'. De som, die hij noemde, kenteekent den man, wiens bescheidenheid steeds voorbeeldig is geweest. Zijn geschiktheid voor de zending, waartoe reeds in beginsel besloten was, viel ook niet te betwijfelen. Toch behoefde de regeering tijd om zijn verzoek naar behooren te overwegen,

meer tijd zelfs dan hij geduld had om te wachten. Een nieuw verzoekschrift bleek noodig te zijn; hij zond het uit Rijssel, waarheen hij reeds op eigen kosten was gereisd. Hij had daar, zoo meldde hij nu, zoo veel belangrijks aangetroffen, dat zijn onderzoek meer tijd zou vereischen 'dan zijn eigen middelen hem toelieten er aan te besteden;' ook behoefde hij er een opdracht van den Koning toe, omdat hem anders het vrije gebruik niet licht zou worden toegestaan. Op dit adres werd ten laatste gunstig beschikt bij Koninklijk Besluit van 27 Juli 1838. Driehonderd gulden werden hem toegelegd voor het verblijf buiten 's lands, dat een vol half jaar heeft geduurd. Zelden is voor een zoo karig loon zoo veel nuttige arbeid verricht. Zoolang het archief open stond, van 's morgens tien tot 's middag vier uren, was Van den Bergh dag aan dag er bezig. In een voorloopig rapport, den 17^{den} October aan den Minister gericht, belooft hij voort te gaan met werken, 'zooveel zijn gezicht, dat door het onophoudelijk ontcijferen van half vergane en soms bijna onleesbare brieven geleden heeft, slechts eenigszins toelaat.' De heer Rijksarchivaris, in wiens handen het rapport gesteld werd, betuigde van zijn kant: 'dat de heer Van den Bergh blijkbaar niet zonder vrucht werkzaam was geweest.'

Het werd December voordat hij in het land terugkeerde. Zijn moeder, bij wie hij had ingewoond, was intusschen uit Utrecht naar Nijmegen verhuisd; hij vestigde zich voorloopig in den Haag en ging er een breedvoerig *Verslag zijner Nasporingen* voor den druk gereed maken. Gij kent het, M.H.; Gij weet hoe veel belangrijks het inhoudt, van hoe noesten en vruchtdragenden arbeid het getuigt.

Maar de arbeid was nog niet ten einde gebracht; een nieuw verblijf te Rijssel van drie of vier maanden zou van noode zijn om hem geheel te volbrengen. Daartoe vroeg Van den Bergh de machtiging der regeering en be-

kwam ze eindelijk, na verloop van een jaar. Doch tegen de nu gestelde voorwaarden maakte hij eenige zwaarigheid. Driehonderd gulden werden hem andermaal toegestaan, maar met beding dat hij dan ook daaruit de kosten der uitgaaf van de afgeschreven oorkonden en brieven bestrijden zou. Dat scheen hem wel wat veel gevergd. De reis en het afschrijven wilde hij voor de geboden som aanvaarden, maar de kosten der uitgaaf durfde hij niet op zich nemen. Deze, meende hij, zou niet zonder hulp der regeering 'op eene voor hem aannemelijke wijze kunnen geschieden, daar het toch hard zou zijn indien hij voor al zijn opgeofferde moeite en tijd, ja zelfs voor de aanzienlijke kosten, die hij boven de ontvangen ondersteuning tot het welslagen dezer nasporingen had moeten maken, geen de minste belooning ontving, ja zelfs nog verplicht zou zijn de uitgave tot zijn groote schade te bewerkstelligen.' De billijkheid dezer tegenwerping viel niet te miskennen. De Minister gaf toe en verlangde te weten, hoeveel hij dan wel als subsidie in de kosten der uitgaaf begeerde. Hij noemde de som van nog driehonderd gulden, voor elk deel honderd. Dat scheen niet onredelijk en op dien voet werd dan ook de overeenkomst gesloten. Alles bijeengeteld is dus het uitstekende werk, dat op zijn titelblad vermeldt: *op gezag der regeering te zijn uitgegeven*, den lande te staan gekomen op negenhonderd gulden.

Ik vermeld de karigheid, waarmee zoo veel arbeids vergolden werd, geenszins om den Minister hard te vallen, voor wiens rekening zij komt. Integendeel. Een ieder zij met zijn eigen vermogen zoo vrijgevig als zijn omstandigheden meebrengen; met de penningen van den Staat, door velen niet zonder drukkend bezwaar opgebracht, kan naar mijn oordeel een regeering moeielijk te zuinig zijn. Het kwam mij daarentegen voor, dat het zijn nut kon hebben, hun, die zich soms beklagen over de spaarzaamheid, waarmee de hedendaagsche parlementaire regeering de eischen der wetenschap en van haar beoefenaars inwilligt,

te herinneren, dat in dit opzicht de meer monarchale regeering, die vooraf is gegaan, niet anders placht te handelen. Ter eere van Van den Bergh zij tevens opgemerkt, dat, zoo hij weinig heeft ontvangen, hij toch al ontvangen heeft wat hij had gevraagd.

Aan de bezorging der uitgaaf heeft hij nog veel moeite en veel tijd besteed. Het eerste deel kwam uit in 1842, het tweede in 1845, het derde in 1847. Aan dien tragen voortgang beantwoordt de voortreffelijke bewerking ten volle. Onder de werken van onzen vriend bekleeden de *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis* een eereplaats. Het is hun aan te zien dat zij dagteekenen uit het midden van zijn leven, toen zijn kunde en talent hun vollen wadom hadden bereikt. Het eerste deel bevat losse stukken uit bijna alle tijdvakken onzer geschiedenis tot aan het eind der XVI^{de} eeuw. Bijna geen of het heeft bijzondere waarde; de keus uit een ruimen overvloed is met overleg geschied, en getuigt van de historische kennis zoowel als van het oordeel van hem die gekozen heeft. De teksten zijn nauwkeurig weergegeven; de aantekeningen, van uitlegkundigen zoowel als van geschiedkundigen aard, zijn voldoende, zonder overbodig te worden, en doorgaans juist. De twee volgende deelen, even lofwaardig van bewerking, vormen in tegenstelling met het eerste een aaneengesloten geheel. Zij bevatten namelijk de briefwisseling tusschen de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk en haar vrienden, van 1506 tot 1528, en helderen dat tijdvak, dat tot de minst bekende onzer geschiedenis behoort, op vaak verrassende wijze op. Doch het tijdvak was en is nog steeds minder bekend, omdat de gebeurtenissen, die er in plaats hebben, met name de Geldersche oorlog, niet bijzonder aantrekkelijk zijn. Haar uitkomst is gewichtig en niemand dan ook die deze niet kent; de wisselende oorlogskansen daarentegen boezemen ons tegenwoordig geringe belangstelling in. Zoo is het wel te begrijpen, dat de stof, door Van den

Bergh in die twee deelen bijeengebracht, nog op verre na niet geheel verwerkt en in het lichaam onzer geschiedenis opgenomen is. Wie het tijdvak met uitvoerigheid behandelen wil dient nog altijd in die twee deelen om licht te gaan. Een nuttige leidraad leveren daartoe de *Eclaircissements*, waarmee de auteur zijn uitgaaf besloten en bekroond heeft¹.

Het is wellicht overbodig er U op te wijzen, dat de zending naar Frankrijk en de uitgaaf, die daaruit was voortgevloeid, Van den Bergh hadden afgeleid uit de richting, waarin hij tot dusver werkzaam was geweest. Bij zijn eerste verzoek aan de regeering had hij van het opsporen der gedenkstukken van historie zoowel als van taal- en letterkunde gewaagd, maar dat het hem toch vooral om de laatste te doen was bleek duidelijk genoeg uit zijn gelijktijdig plan tot het uitgeven eener Bibliotheek voor oude Nederlandsche Letterkunde alleen. Zijns ondanks en ten gevolge van den wenk van Mone had hij de taak, waarvoor hij zich bleef aanbieden, zien inkrimpen tot het doorsnuffelen van een Archief, dat slechts voor de politieke geschiedenis belangrijke bescheiden inhield. Met lust en ijver had hij zich van die taak gekweten, doch, nu zij eens was afgedaan, verlangde hij vooralsnog geen nieuwe van dezelfde soort. Taal- en Letterkunde verloren zijn oude voorliefde niet. Den vrijen tijd, die hem de zorg voor het uitgeven der *Gedenkstukken* liet, wijdde hij haar hoofdzakelijk. Het Taalkundig Magazijn ontving voortdurend zeer gewaardeerde bijdragen van zijn hand. In de *Gids*, waaraan hij van de oprichting af medewerkte, plaatste hij opstellen en recensien, tot den kring der volksbegrippen en zeden behoo-

1 Het is mij een aangename plicht Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken dank te zeggen voor de vergunning om de stukken, deze zending van Van den Bergh betreffende door te zien, en den Heer Secretaris-Generaal voor de goedheid, waarmee hij mij het onderzoek op zijn Departement gemakkelijk heeft gemaakt.

rende. Voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde eindelijk bezorgde hij in 1841 de uitgaaf der *Geestelijke gedichten van Maerlant* en vijf jaren later de uitgaaf der veel omvangrijker *Roman van Limborch*. Gij ziet: de werken der Maatschappij vervingen voor hem eenigermate het Tijdschrift, dat hij met Nepveu had wenschen te stichten. Hij gaf er in uit wat bij zijn studie voor de *Volkseromans* in de Middeneeuwsche handschriften zijn aandacht het sterkst had geboeid. Van den Limborch inzonderheid had hij toen reeds in zijn boek een breedvoerig uittreksel geleverd.

In den tusschentijd, die dat vroegere boek van de uitgaaf van den tekst scheidt, was in ons Vaderland op het gebied der Middennederlandsche taalkunde een beweging ontstaan, die niemand meer dan Van den Bergh gewenscht en bevorderd had. Jonckbloet was opgestaan, en van hem ging een nieuw leven uit. Een nieuw leven, geen verlevendiging van het oude: zoo luidde de leus, die deze strijdlustige ridder in zijn schild voerde. Hij gevoelde dat in zijn alleenstaan zijn kracht was gelegen, en wenschte met zijn onmiddellijke voorgangers niets te doen te hebben. Met hen wilde hij het rijk niet deelen; hij verbond zich slechts met jeugdige geleerden, die in zijn geest en onder zijn aanvoering wilden werken. Door deze afstooting van wat hem niet leek heeft Jonckbloet zijn geliefde wetenschap een uitnemenden dienst bewezen. Er zijn tijden, waarop met het verledene moet worden gebroken. Wanneer de vermolmde grondslagen niet meer deugen om het nieuwe gebouw te dragen, dat men gaat stichten, moet men ze wel uitbreken en wegwerpen, om voor hechtere plaats te maken. Dat noodzakelijke werk van vernieling nu heeft onze Jonckbloet onbarmhartig voor de wetenschappelijke studie der Taalen Letterkunde onder ons verricht; en zijn recht om zoo te doen heeft hij bewezen door in medewerking met een ander, die hem in het opbouwen nog overtrof, een grootsch en schoon gebouw te grondvesten, aan welks voltooiing

voortdurend door de leerlingen, die zij beiden in hun school hebben gevormd, wordt voortgewerkt.

Het kon niet anders, de omstandigheden brachten het mee, of tusschen die nieuwe school en de oude bleef Van den Bergh zoo goed als alleen in staan. De oude was hij vooruit geweest; met de nieuwe kon hij geen gelijken tred houden. De nieuwe was ook uit de groote Leidsche school afkomstig, in de traditiën der philologen en critici, die daar gebloeid hadden en nog den toon gaven, opgewassen; hij daarentegen was een leerling van Simons en van Van Heusde en van aanleg hun geestverwant. Het eigenaardige onderscheid tusschen beide richtingen was eenige jaren geleden op nieuw gebleken. Geel was uit Leiden te Utrecht in het Museum komen lezen en had h e t P r o z a tot onderwerp gekozen. Simons, die meende dat dit op hem gemunt was, had geantwoord met een vinnige tegenrede over d e P o ë z i e . Inderdaad in de school, waarin Van den Bergh zich gevormd had, heerschte een meer poëtische, in de Leidsche nog altijd een prozaïsche opvatting der wetenschap. En op het oogenblik was ontegenzeggelijk het proza aan het rijzen. De bespiegeling over den geest der taal werd voorloopig op zij geschoven; de woorden, de vormen, de regels der taal, de grammatica en de uitlegkunde namen den voorgrond in. In die vakken nu was Van den Bergh voorzeker geen vreemdeling, maar hij gevoelde er zich toch niet volkomen in te huis. Ook was hij te bejaard reeds om zijn neigingen af te leggen en zijn leerjaren te heropenen. Hij kon niet anders dan voortgaan in de aangenomen richting en voortwerken op zijn eigen hand. Tot de V e r e e n i g i n g t e r b e v o r d e r i n g d e r o u d e N e d e r l a n d s c h e L e t t e r k u n d e , in 1843 opgericht, trad hij dan ook niet toe. Zooals ik reeds zeide, zijn R o m a n v a n L i m b o r c h verscheen niet daar, maar in de werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Over die uitgaaf hebben in een vorige vergadering twee onzer meest deskundige leden zich minder gunstig uitge-

laten. Zij hebben de noodzakelijkheid om het werk over te doen onbewimpeld uitgesproken. Het past mij, leek in het vak, zeker niet tegen dit vonnis in verzet te komen. Maar ik mag toch wel den nadruk leggen op hetgeen zij er slechts terloops bij voegden: dat de uitgaaf voor den tijd, waarin zij verscheen, verdienstelijk en voldoende was. Dat oordeel kan ik bevestigen, en ik doe het gaarne, met de getuigenis van een doode, wiens gezag door niemand onzer zal worden gewraakt: Jonckbloet! Gij herinnert U, hoe, weinige maanden voordat de Limborch uitkwam, de geleerde wereld had gedaverd van den slag, waarmede, in een Gidsartikel, Lulof's *H a n d b o e k* verpletterd en de strijd op leven en dood tusschen de oude en de nieuwe school verklaard werd. Van den Bergh, die Jonckbloet goed kende en nu en dan in den Haag ontmoette, had zich dat doemvonnis over de oude methode wel niet ten volle, maar toch gedeeltelijk aangetrokken, en hij zal dan ook zijn uitgaaf, toen zij voltooid was, niet zonder eenige siddering aan het oordeel van zulk een geweldiger onderworpen hebben. Inderdaad, in alle opzichten gunstig luidde het vonnis ook niet; aan aanmerkingen was geen gebrek; doch de slotsom viel toch bevredigend uit. 'Overigens (sprak de rechter) wilt Ge ook nog een woord, dat niet naar de Gids riekt - welnu, ik ben recht blij dat Gij ons den Limborch gegeven hebt en wel zooals hij daar is. Wanneer hij eens in andere handen gevallen was, in professorale bijvoorbeeld!' Den brief, waaruit ik deze woorden aanhaal, heeft Van den Bergh met enkele andere, waaraan hij waarde hechtte, zorgvuldig bewaard.¹ Maar sedert den Limborch heeft hij geen Middeneeuwsch gedicht van eenigen omvang meer voor den druk bewerkt. Ook koos hij taalkundige vragen al minder en minder ter behandeling uit. Wel bleef hij zijn eerste liefde steeds koesteren en zich bij

1 Deze brieven zijn door Van den Bergh's erfgenamen aan de Bibliotheek van onze Maatschappij geschonken.

voorkeur met taalstudiën bezighouden, maar slechts zelden deelde hij voortaan iets van zijn uitkomsten, haar betreffende, mede.

Daarentegen bleef hij onvermoeid voortgaan met die vakken te beoefenen, die hij eens als hulpwetenschappen der Taalkunde binnen den kring zijner studiën getrokken had. De Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, door Nijhoff in 1837 opgericht, boden hem een welkome gelegenheid aan om de slotsom zijner onderzoekingen op dat onafmetelijke veld bekend te maken. In die Bijdragen verscheen in 1843, onder den bescheiden titel van *Eenige opmerkingen over de Nederlandsche Geslacht- en Wapenkunde*, het eerste ontwerp van een verhandeling, die in 1847 tot *Grondtrekken der Nederlandsche Wapenkunde* uitgewerkt op nieuw en toen afzonderlijk het licht zag. In het Voorbericht van den, in 1861 verschenen, veel vermeerderden tweeden druk dier verhandeling mocht de schrijver met zelfvoldoening herinneren, dat toen zij voor het eerst verscheen, 'de wapenkunde hier te lande een bijna geheel vreemde en door zeer weinigen beoefende wetenschap' was. Wat hij er niet bijvoegde mag ik thans wel doen opmerken, dat het hoofdzakelijk weer zijn voorgaan is geweest, dat zoo veel anderen heeft opgewekt om in die richting te volgen. Hetzelfde is waar van zijn opstel *Over de oude wijze van strafvordering*, in 1842 afzonderlijk uitgegeven, en van zijn *Kritisch Woordenboek der Nederlandsche Mythologie*, dat hij in 1846 uitgaf. Het was alweer een braakliggende grond, dien hij met dezen dubbelen arbeid poogde te ontginnen, en met den besten uitslag. Met zijn voorarbeid hebben latere beoefenaars hun voordeel gedaan; zij hebben gezaaid in den grond, dien hij had omgeploegd, en, het spreekt van zelf, rijker vrucht gekregen dan hij aanvankelijk mocht inzamelen. Toch komt aan hem in dezen de eer toe, die aan de baanbrekers, op welk gebied ook, verschuldigd is.

Anders dan eer leverde hem zijn arbeid ook nog steeds niet op. Met moeite vond hij een uitgever voor zijn werken. Nauwlijks twee van deze zijn bij een en dezelfde firma verschenen. Zij gaven geen voordeel aan den drukker en veel minder nog aan den auteur. Ook geen winstgevend ambt werd hem toebedeeld. Hij was en bleef advocaat, in naam. Te vergeefs had hij voor en gedurende zijn archiefreis om den bescheiden post van substituut-griffier bij het Hoog Militair Gerechtshof gevraagd. Hij verstond de kunst van solliciteeren niet: het ontbrak hem aan de eigenschappen, waardoor men in de wereld vooruit komt. Ook waren de tijden hem niet dienstig. Toen in 1847 ons voormalig medelid Goris Mees het professoraat te Deventer voor een plaats in de Rechtbank te Rotterdam verlaten had, waren er die Van den Bergh het liefst tot zijn opvolger benoemd wenschten te zien. Van de richting, die zij voorstonden, was hij de waardigste vertegenwoordiger. Doch die gansche richting was in minachting geraakt bij de toongevers onder de deskundigen. Jonckbloet, die haar verslagen had, veroverde den kathedrer. Te recht; wie zal het tegenspreken? Maar wie zal aan den anderen kant ontkennen, dat Van den Bergh toch ook zulk een post meer dan verdiend had? Omstreeks dezen zelfden tijd verloor hij zijn geliefde moeder, met wie hij weer een poos in Den Haag had samengewoond. Hij trok zich dat verlies sterk aan. Zijn vrienden klaagden over de moedeloosheid en neerslachtigheid, die zich van hem meester maakten. Een paar jaren van mindere bedrijvigheid streken over hem heen. Daar kwam in 1849 het praeceptoraat in de Nederlandsche Taal en in de Algemeene Geschiedenis aan het Gymnasium te Leiden open, en, zooals ik reeds in den aanvang zeide, die dubbele taak werd tusschen Van den Bergh en mij, onervarene, verdeeld. Daaraan dank ik nog altijd het voorrecht van toen reeds met den voortreffelijken man persoonlijk kennis gemaakt en vriendschap gesloten te hebben.

Het waren welmeenende vrienden geweest, die hem hadden aangespoord om naar deze schraal bezoldigde betrekking te dingen. Welmeenende vrienden maar onverstandige raadslieden. Want om met knapen om te gaan en hun de eerste beginselen te onderwijzen, daartoe was Van den Bergh volstrekt ongeschikt. Hij ondervond dit met bitter verdriet en legde na ruim een jaar van beproeving de zijner onwaardige taak weer neder.

Niet veel meer opgang maakte hij ter zelfder tijd als privaat-docent aan de Hoogeschool. Van zijn komst in de stad af hield hij namelijk eens in de week in het klein auditorium voor een gering getal toehoorders, waarvan ik er een was, een openbare voorlezing over de Middelnederlandsche, inzonderheid de Frankische, oudheid. De blijvende vrucht dier lessen is het *Handboek der Middelnederlandsche Geographie*, in 1852 in het licht gegeven. Wat hij ons verder voordroeg had minder te beteekenen en was grootendeels uit zijn vroegere werken al bekend. Toch blijft het een bewijs van hoe weinig op den inhoud van academische lessen gelet wordt, indien de vorm en de voordracht onsmakelijk zijn, dat deze voorlezingen zoo goed als geen hoorders trokken en die weinige nog niet eens konden boeien. Want dat de inhoud inderdaad degelijk en, wat den alouden toestand des lands betreft, volkomen nieuw was, zal een ieder erkennen, die het uitmuntende handboek nog dagelijks raadpleegt. Zonder gebreken is het niet, ook niet in den tweeden verbeterden druk, dien het in 1872 mocht beleven. Zooals bijna alles wat van den Bergh geschreven heeft mist het die juistheid in al zijn deelen, die trouwens niemand bereiken kan, wiens studie een zoo ver uitgestrekt gebied omvat. De stof is met stalen vlijt bijeengezocht maar met geen toereikende critiek geschift; zooals zij werd gevonden, wordt zij opgedischt, het ongelijksoortige naast en door elkander. Ook de methode schijnt mij niet juist. Zij gaat uit van de stilzwijgende onderstelling, dat in het Fran-

kische tijdvak van de VII^{de} tot de XII^{de} eeuw de indeeling in goën en districten dezelfde is gebleven. Berichten, die in tijdsorde vier, vijf eeuwen uiteen liggen, worden gelijkelijk aangehaald ten bewijze van de voorstelling in het algemeen, die de schrijver ons geeft. Er wordt doorgaans te haastig gegeneraliseerd, te weinig gelet op het verschil in tijden en omstandigheden. Dit is naar mijn bescheiden meening het hoofdbrek van het overigens voortreffelijke werk, dat langer stand heeft gehouden dan menig ander van onzen zoo buitengewoon vruchtbaren schrijver.

Na zijn ontslag uit het praeceptorat aan het Gymnasium bleef Van den Bergh te Leiden wonen, in geen andere betrekking dan die van Bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Hij had deze op zich genomen zoodra hij zich te Leiden had neergezet en bleef ze waarnemen tot op zijn vertrek uit de stad. Veel van het werk, dat hij in die hoedanigheid te verrichten had, verstoken van bijna alle hulp, was beneden hem; hij moet dat, hoe bescheiden hij was en hoe weinig hij het blijken liet, ook wel zelf hebben gevoeld. En kans op verbetering van zijn maatschappelijken staat bestond er haast niet. Voor een letterkundige, die zich als leeraar niet aanbeval, was een eervolle en tevens goed bezoldigde post moeilijk te vinden. Onverwachts evenwel en reeds in 1852 deed zich iets voor, dat op zich zelf niet onaannemelijk was en hoop gaf op nog beter. Het was Bakhuizen van den Brink, die er hem het uitzicht op opende en het hem ook door zijn invloed deed bekomen.

Van zijn langdurig verblijf buiten 's lands was deze onlangs in het Vaderland teruggekeerd en had zich, in afwachting van zijn benoeming aan het Rijksarchief, tijdelijk te Leiden neergezet. Hij kende Van den Bergh van vroeger. Weinige weken voor zijn overhaast vertrek naar over de grenzen, in Augustus 1843, had hij hem bij Jonckbloet ontmoet en terstond op zijn rechte waarde geschat. Hij hield zich toenmaals bezig met den Warenar en met de

critiek die hij van de uitgaaf, door de Vries bezorgd, in de Gids dacht te geven. Daartoe behoefde hij eenige inlichtingen van oudheidkundigen aard, en zijn ontmoeting met Van den Bergh gaf hem aanleiding om ze van dezen schriftelijk te vragen. Aan het slot van zijn brief betuigde hij, die gewoon was te zeggen wat hij meende: 'Onder het vele aangename, dat mij mijn verblijf te 's-Gravenhage heeft opgeleverd, herinner ik mij met genoegen de kennismaking met u, en wederkeerig beveel ik mij in uw herinnering aan'. Het bewaren van dezen brief bewijst, dat zulk een aanbeveling overbodig was. De achting was wederkeerig, hoe ook hun aard verschillen mocht, en het wederzien te Leiden daarom voor beiden een waar genoegen. De omgang leidde spoedig tot vertrouwelijkheid. Bakhuizen deelde mede welke betrekking hij te wachten had, en sprak den wensch uit dat Van den Bergh met en naast hem mocht worden aangesteld. Met de objectiviteit, die hem in zoo hooge mate eigen was, zag Bakhuizen in, wat aan zijn overigens zoo veelzijdige kennis ontbrak. Hij was geen jurist en had ook niet wat men een juridisch hoofd pleegt te noemen. Hij begreep, dat hij bij het uitvoeren zijner plannen van reorganisatie in het Rijksarchief, waaraan het archief van het Hof en den Hoogen Raad van Holland stond toegevoegd te worden, den bijstand zou behoeven van een rechtsgeleerde, die tevens taal- en oudheidkundige was. Niemand onder ons vereenigde in zijn persoon deze vereischten in zoo hooge mate als Van den Bergh; hij scheen als geschapen om aan te vullen wat aan Bakhuizen ontbrak. En van zijn kant begeerde Van den Bergh niets vuriger dan wat de ander hem voorstelde. Op taalkundig gebied had hij zijn rol zoo goed als afgespeeld. Te midden der jongeren van de nieuwe school voelde hij zich niet op zijn gemak, en hij ondervond dat zij wederkeerig hem niet tot de hunnen rekenden. De overgang tot een verwant vak, waaraan hij reeds gedaan had, was derhalve op zich zelf gewenscht, en te meer nu hij daarin een eervolle loopbaan voor zich

geopend zag. Hij stelde zich dus zonder voorwaarden beschikbaar, en Bakhuizen - Gij weet hoe hij voor een plan, waarmede hij ingenomen was, placht te ijveren - Bakhuizen was nog niet zelf aangesteld of hij werkte reeds voor zijn vriend. Het gelukte hem al ras den Rijksarchivaris De Jonge, die Van den Bergh nog van de zending naar Rijssel in al zijn degelijkheid en werkkraft kende, voor het plan te winnen; ook de Minister werd er toe overgehaald, en een Koninklijk Besluit van 7 Juni 1852 verbond, vooreerst slechts tijdelijk, Van den Bergh aan het Rijksarchief. Hij zelf zorgde voortaan wel, dat de Staat zoo min als hij verlangde den aangeknoopten band te ontbinden. Vijf en dertig jaren heeft hij in de nieuwe betrekking den lande en de wetenschap nog mogen dienen. In 1856, toen Bakhuizen aan De Jonge was opgevolgd, werd hij tot Adjunct-archivaris bevorderd, en in 1865, nadat ook Bakhuizen was weggerukt, onmiddellijk op voordracht van den Minister Thorbecke door den Koning tot Archivaris des Rijks benoemd. Dat een man als Thorbecke zonder aarzelen, zonder af te wachten of zich ook anderen mochten voordoen, hem aan het hoofd van het Archiefwezen van het Rijk plaatste, was een strelende genoegdoening na zoo velerlei teleurstelling, een luisterrijke erkenning zijner verdiensten,

Inderdaad in zijn mindere rangen had hij reeds hard en goed gewerkt. Voornamelijk had hij zich, overeenkomstig de bedoeling van Bakhuizen, met de archieven van den Hoogen Raad en het Hof bezig gehouden. Toen de Rijksarchivaris in 1854 zijn eerste, welbekende, *O v e r z i g t* uitgaf, kon hij reeds betuigen, dat men het aan den ijver van den tijdelijken beambte had te danken, dat van die, thans behoorlijk geïntariseerde, verzameling weldra een overzicht zou kunnen worden uitgegeven. Wij weten waaraan het te wijten is, dat die belofte niet werd nagekomen. Geenszins aan verflauwden ijver bij den tijdelijken beambte.

Het tegendeel bewijst de doorwrochte verhandeling over

de Baljuwen, waarmee hij het tijdschrift verrijkte, door Bakhuizen in samenwerking met zijn hoofdambtenaren in 1857, onder den titel van *Het Nederlandsche Rijksarchief*, opgericht. Om haar te schrijven was een jarenlange studie in de Crimineele Papieren van het Hof van noode, gepaard aan een vooraf vergaderde kennis van de toestanden der toenmalige maatschappij, gelijk slechts weinigen die bezaten. Misschien is het niet overdreven als ik beweer, dat niemand dan Van den Bergh haar had kunnen schrijven. Zij zal ook niet licht verouderen, niet licht door iets voortreffelijkers verdrongen worden. Zij ontsluit voor ons oog, evenwel met gepaste bescheidenheid, de geheimen der oude politie en crimineele rechtspleging, en toont ons in sterk sprekende voorbeelden den dikwerf schadelijken invloed, dien deze op het maatschappelijke leven en op de zeden des volks uitoefenden. Wat De Witte van Citters met zijn boek over de *Correspondentiën* voor onze kennis van den regentenstand gedaan heeft, doet zij op uitnemende wijze voor onze kennis van de magistratuur tijdens de Republiek. Van zijn werkzaamheid in de archieven van het Hof heeft zich Van den Bergh met deze verhandeling een duurzaam gedenkteeken gesticht.

Evenwel, met hoeveel lust en ijver hij aan de hem opgelegde taak mocht arbeiden, het waren andere gedeelten van het Archief die hem het meest aantrokken. De toestand des lands en der maatschappij in de vroegste tijden, de taal, de zeden, gebruiken, begrippen der voorouders: dat alles had hij van zijn jeugd af met voorliefde beoefend. Thans te midden der oorkonden geplaatst, die de herinnering daaraan bewaarden, moest hij wel onwillekeurig naar deze gedurig den blik richten en de hand uitstrekken. Het duurde niet lang, of wat zijn hart begeerde werd hem als plicht opgelegd.

De Koninklijke Akademie was niet achterlijk geweest in het erkennen zijner buitengewone verdiensten. Reeds bij de eerste verkiezing van nieuwe leden, den 24sten Maart 1855,

had onze Afdeeling hem, die toen geen hooger titel dan van tijdelijk beambte voerde, een plaats in haar midden aangewezen. Terstond nam hij aan haar beraadslagingen en werkzaamheden een ruim deel. Zijn uitgebreide en velerhande kennis deed hem in een aantal commissiën benoemen, om over allerlei voorstellen en over ter plaatsing aangeboden verhandelingen verslag uit te brengen. Zoo werd hij, om iets te noemen, betrokken in het geliefde plan van Bakhuizen, om door de beide Afdeelingen in samenwerking een Geschiedenis van den Waterstaat te laten ontwerpen. Het is echter vergeefsche moeite geweest, zooals Gij weet, die onze vriend zich daarvoor heeft getroost. Van beter gevolg was een ander van Bakhuizen's voorstellen, dat om in plaats van het niet voltooide en bovendien verouderde Charterboek van Van Mieris een nieuw Oorkondenboek van Holland en Zeeland met vereende krachten der Afdeeling samen te stellen. Van den Bergh (behoeft het gezegd) was van den aanvang af een warm voorstander der zaak, en toen de commissie van onderzoek zoo ver gevorderd was, dat zij een voorloopig plan van bewerking aan de goedkeuring der vergadering onderwerpen kon, mocht haar voorzitter meteen berichten, dat voor het vroegste tijdvak, tot aan het uitsterven van het Hollandsche Gravenhuis, Van den Bergh zich met den taak van uitgever wel had willen belasten. Niemand ook, die voor dat werk zoo uitnemend was voorbereid. Uit de oude oorkonden had hij voor een goed gedeelte de stof voor zijn veelvuldige boeken moeten putten; sedert jaren kende hij ze gelijk geen ander. Met zijn gewonen ijver en met een buitengewonen lust toog hij dadelijk aan den arbeid. Hij moest beginnen met het opsporen en bijeenbrengen van zoo mogelijk alle stukken, die niet door Van Mieris en ook niet door Kluit in zijn *Codex diplomaticus* reeds gedrukt waren. Een lijst van deze moest worden uitgegeven en onder de deskundigen binnen en buiten 's lands verbreid, opdat wat nog ontbreken mocht

kon worden opgemerkt en bijgevoegd. Het geeft een denkbeeld van de voortvarendheid, waarmee Van den Bergh dezen voorarbeid dreef, dat zulk een lijst al in druk verscheen, eer nog het volgend jaar ten einde was. Niet minder dan 750 oorkonden kwamen er op voor, van wijd en zijd, tot zelfs uit Praag, bijeengezocht. Aan den anderen kant kenteekent het het onderscheid tusschen beide uitstekende geleerden, dat Bakhuizen met zulk een overzicht der bouwstof voor het volgende tijdvak, dat hij zich in het bijzonder ter bewerking had uitgekozen, nog niet gereed was gekomen, toen de dood hem vier jaren later verraste. Niet dat hij in werkzaamheid zoo ver zou hebben achter gestaan: wat hij aan gestadigheid te kort kwam maakte hij goed door kracht van doorzetten als hij eens aan den gang was. Het verschil lag in de wijs van werken. Bakhuizen, de philoloog en criticus, zag een tal van bezwaren en liet er zich door ophouden, die Van den Bergh niet zag of niet telde. Zoolang Bakhuizen heeft geleefd en op den arbeid van zijn vriend toezicht heeft gehouden - wat deze met zijn gewone inschikkelijkheid zich liet welgevallen - kon dan ook het drukken van den tekst slechts langzaam vorderen. Een proefblad bleef soms dagen, ja, ik mag wel zeggen weken, liggen, eer er het *i m p r i m a t u r* op gegeven werd. Wie durft gissen, wanneer het geheele boek afgedrukt ons in handen zou zijn gekomen, indien op deze wijs ware voortgewerkt? Maar terstond na den dood van Bakhuizen ging het met versnelde pas voorwaarts. Zes bladen waren afgedrukt toen deze in den zomer van 1865 overleed; reeds een jaar daarna werd het eerste deel, 42 bladen groot, uitgegeven, en het tweede deel, dat het werk voltooide, volgde in 1873. Het groote voordeel dezer voortvarendheid springt in het oog. De beide andere redacteurs, Bakhuizen en Limburg Brouwer, zijn in den voorarbeid blijven steken; buiten hetgeen Van den Bergh op zich had genomen is niets voltooid. Zijn uitgaaf daarentegen heeft allen beoefenaars onzer aloude geschie-

denis voortreffelijke diensten bewezen, waarvoor zij hem dank zijn verschuldigd. Maar let ook op de tegenzijde. Ik merkte het reeds op: het snelle afwerken was gedeeltelijk het gevolg van het overspringen der bezwaren, die in den weg stonden. Bij de snelheid heeft de nauwkeurigheid moeten lijden. De uitgaaf steekt vol fouten, die grootendeels te vermijden waren geweest, indien langzamer en met meer critiek was gewerkt. Niet altijd zijn de oorspronkelijke stukken of, bij ontstentenis van deze, de beste afschriften bij de uitgaaf gevolgd. Soms is de tekst van het Oorkondenboek zelfs minder goed dan een, die reeds elders gedrukt stond. Ook ontbreekt het aan de zoo gewenschte stelselmatigheid en eenparigheid van behandeling. Meestal heeft de uitgever zich bepaald tot het onveranderd nadrukken van het afschrift, dat hij voor zich had, zonder het te herleiden naar een door hem vooraf vastgesteld plan. Maar het is overbodig over deze en andere onvolmaaktheden hier uit te weiden; ik heb dit elders gedaan, op aandrang van Van den Bergh zelf, die niet ophield een openlijke beoordeeling van mij af te vergen, ook nadat ik hem beleden had dat mijn oordeel in sommige opzichten ongunstig was. Wie den beminnelijken man van nabij gekend hebben zullen zich niet verwonderen, dat mijn critiek aan onze vriendschap volstrekt geen afbreuk heeft gedaan, hoewel zij hem niet aangenaam kon zijn en hem ook niet overtuigde. In zijn oogen waren het beuzelingen waarover ik klaagde, nietigheden, die aan de waarde en de bruikbaarheid van zijn werk geen schade deden. Wat hij het voornaamste achtte was de veelheid der oorkonden, thans voor het eerst gedrukt of ten minste voor het eerst in de verzameling opgenomen. Voor den ijver, waarmee hij die alle had opgespoord, meende hij aanspraak te hebben op meer dank dan hem betoond werd. Hoe zou hij ook anders hebben kunnen denken? Altijd had hij meer in de breedte dan in de diepte gewerkt: dat zou hij niet hebben gedaan, indien hij aan

grondigheid boven uitgebreidheid de voorkeur had gegeven. Wij, die anders oordeelen en anders handelen, mogen toch ook de oogen niet sluiten voor de voordeelen zijner methode. Dat het streven naar het volmaakte het tot stand brengen van het noodige vaak verhindert, is maar al te waar. Het noodige oorkondenboek is door Van den Bergh verschaft; waar is het volmaakte te zoeken, dat Bakhuizen had kunnen leveren?

Dat deze uitgaaf van het O o r k o n d e n b o e k het belangrijkste is wat onze vriend, sedert hij aan het Rijksarchief geplaatst werd, ten nutte der wetenschap heeft uitgericht, spreekt van zelf. Hij kon hiermee ook waarlijk volstaan. Toch heeft hij ons nog menige bijdrage geschonken, aan den schat, dien hij beheerde, ontleend. Zoo heeft hij, om slechts het voornaamste te noemen, in deze vergadering over het dominiaal tiendrecht en over de oudste landsrechten en stadskeuren gehandeld. In de Gids, in Themis, in Nijhoff's Bijdragen plaatste hij buitendien opstellen over allerlei onderwerpen. Hij had een vlugge pen en stelde gaarne de uitkomst zijner onderzoekingen of overdenkingen te schrift, en ging er dan allicht toe over om ze ook te laten drukken. Zoo gaf hij nog afzonderlijk 's G r a v e n h a a g s c h e Bijzonderheden en Nijmeegsche Bijzonderheden uit. Waarlijk, wat hem niet te veel was om op te stellen, wordt mij te veel om op te sommen. Elk stuk op zich zelf is van geen groot belang: alle te zamen zouden toereikend wezen om zonder meer den goeden naam van een auteur te vestigen.

Van zijn bedrijvigheid als hoofd van ons Archiefwezen zal ik U geen tafereel ophangen. Ik ben daarover zelf slechts gebrekkig ingelicht. Zoo veel weet ik echter, dat hij in die betrekking geweest is, wat de omstandigheden meebrachten, een onderhouder en geen schepper. Zijn voorganger had een nieuwe inrichting geschapen naar eigen geniaal inzicht. Deze naar eigen inzicht thans reeds te herscheppen zou overmoedig zijn geweest, en zoo was Van

den Bergh niet gezind. Hij koesterde geen hooger eerezucht dan om hetgeen Bakhuizen onafgedaan had gelaten, voort te zetten en te voltooien in zijn geest en naar zijn plan. In het eerste jaarlijksche *Verslag*, dat hij aan den Minister van Binnenlandsche Zaken overlegde, betuigde hij, na uitgebreid te hebben in den lof van zijn voorbeeldigen voorganger, dat 'indien op den zelfden voet werd voortgegaan, gelijk hij voornemens was, toch diens verlies slechts ten deele vergoed zou worden, omdat zijn persoonlijkheid zoo uitstekend was geweest'. Dit was het wat hij gevoelde en waarnaar hij streefde: zooveel mogelijk te vergoeden wat in Bakhuizen was verloren, en dat wel door in diens voetstappen te treden. Hij heeft zijn voorbeeld ook trouw nagevolgd. Den roem van vrijgevigheid en voorkomende welwillendheid, die zijn voorgangers en inzonderheid de naast voorgaande voor zich en voor de inrichting hadden verworven, heeft hij ten volle gehandhaafd. Van landgenoot en vreemdeling, zoovelen tijdens de directie van Van den Bergh in het archief te werken hebben gehad, gaat slechts één stem op van erkenning zijner innemende hulpvaardigheid.

Van een post, zoo waardiglijk bekleed, viel het hem moeilijk te scheiden. Ook was hij aan de geregelde bezigheid zoo gewend, dat hij schrikte op de gedachte van te worden als die vele gepensionneerden, die hij in de Hofstad zag rondwandelen. Zoo bleef hij, lang nadat hij den leeftijd overschreden had, die in onzen kring en daarbuiten voor het ingaan ter ruste staat voorgeschreven, zijn drukke ambtsplichten waarnemen, zooveel hij kon. Eindelijk echter kon hij niet langer, en een half jaar voor zijn dood op twee-en-tachtigjarigen ouderdom vroeg en kreeg hij zijn eervol ontslag. Van toen af verzwakte hij meer en meer, van lichaam niet van geest, en zag met weemoed doch gelaten zijn uiteinde naderen. Zonder verschrikking is eindelijk, den 17den September van het vorige jaar, de dood hem overkomen; zonder strijd is hij als ingeslapen. Zijn

jongste zuster, die sedert geruimen tijd met hem woonde en wier liefderijke zorg de laatste jaren van zijn leven had verzoet, smaakte het voorrecht van hem ook in het sterven bij te staan. Hij was ongehuwd gebleven.

Van hoe weinigen beantwoordt het leven aan de verwachting, waarin het was aangevangen! Ook Van den Bergh heeft niet genoten wat hij in zijn jeugd had begeerd en gehoopt, en evenmin het ideaal verwezenlijkt, dat hij zich van zijn arbeid had voorgespiegeld. Toch heeft hij van de vreugde, die het leven biedt, zijn bescheiden deel gehad, en ook voorwaar niet gearbeid zonder vrucht. Veel van hetgeen hij heeft verricht moge nu reeds verouderd zijn en vergeten raken, de invloed van zijn voorbeeld blijft duren en de roem hem volgen van op menig gebied tot de beweging en den vooruitgang, waarin wij ons thans verheugen, den eersten stoot te hebben gegeven. In de Geschiedenis der Letteren heeft hij zich voor altijd een plaats verzekerd.

Leiden,
R. FRUIN.

Lijst der geschriften van Mr. L. Ph. C. van den Bergh.

1822. De oorsprong der dichtkunst. (Noordsche Fabel) - *Amst. letterl. Maandschrift*. 1822. bl. 318.
1827. Griekenland. - *Utr. Studenten-Almanak*. 1827. bl. 153.
Die Trichtse Biencorve. - *Als voren* 1827. bl. 190.
1828. Das Traumbild der Hoffnung. - *Als voren* 1828. bl. 181.
Wijsgeerige tevredenheid, vrij gevolgd naar Horatius. - *Als voren* 1828. bl. 194.
1829. De dichter in het woud. - *Als voren* 1829. bl. 123.
De jongeling. - *Als voren* 1829. bl. 133.
Zucht naar de bergen. - *Als voren* 1829. bl. 152.
Gedichten. Nijmegen J.F. Thieme 1829. 8°.
1830. Die neue Philosophen. - *Utr. Stud.-Almanak*. 1830. bl. 192.
Wiederklang. - In den *Dichtbundel* van L. Marchand, *Neue Knospen*. Utrecht 1830. 8°.
Wapenklank. Krijgsliedereen voor 't Studenten-Jagercorps. Utrecht, N. van der Monde. 1830. 8° - 1e dr. 14 Oct., 2e dr. 18 Oct.
Dissertatio jurid. inaug., sistens observationes selectas de Perjurio ejusque poena. Trajecti ad Rhenum, typis mandavit N. van der Monde. 1830. 8°.
1831. Bespiegelingen over den aard en de ontwikkeling onzer taal. Leyden D. du Mortier & Zn. 1831. 8°,
Til Clara (Gedicht in het Deensch). - *Utr. Stud. Almanak*. 1831. bl. 206.
Wahn und Wahrheit. - *Als voren* 1831. bl. 213.
1832. Die Harfe - *Als voren* 1832. bl. 287.
Zucht naar Provence. - *Als voren* 1832 bl. 297.
Traum und Wahrheit. Motto mit Glossen. - *Als voren* 1832. bl. 302.

- De hoofdwacht te Tilburg. - *Als voren* 1832. bl. 305.
Beantwoording der Recencie van het werk: Bespiegelingen over den aard en de ontwikkeling onzer taal. - *De Recensent ook der Recensenten* XXV. 2. 1832. bl. 405-410.
1833. Anekdoten en merkwaardigheden uit den ouden tijd. Getrokken uit: Die Cronica der hilliger Stat Coellen door S.R. Spijkstra - *Bijdr. tot boeken- en menschenkennis verz. door P.S. Schull en A.v.d. Hoop. Mengelw.* II. 1833. bl. 346. III. 1834. bl. 175.
Aan haar. Serenade. - *Utr. Stud.-Almanak.* 1833. bl. 140.
1834. Utrechtsche Akademie tafereelen. N°. 1-4. Utrecht. N. van der Monde. 1834. 8°.
Eenige bedenkingen nopens den oorsprong van het Graafschap Holland. - *Bijdr. tot boeken- en menschenkennis. Mengelw.* III. 1834. bl. 150-156.
1835. Bloemlezing uit de dramatische werken van William Shakespeare. In Nederl. dichtmaat overgebracht Amsterdam J. Immerzeel Jr. 1835. 8°.
Eenige vragen uit het gebied der taalkunde. - *Taalk. Magazijn bijeenverz. door A. de Jager.* I. 1835. bl. 369-370.
Het Baskische meisje in den burgeroorlog van 1834-'35. Romance. Utrecht. N. van der Monde. 1835. 8°.
De Spaansche romanceschrijvers. - *Ned. Muzen-Alm.* 1836. bl. 256.
1836. De leer der enkele en dubbele vokaalspelling in het Nederduitsch onderzocht en opgehelderd. Rotterdam T.J. Wijnhoven Hendriksen. 1836. 8°.
Nederlandsche volksoverleveringen en godenleer verzameld en opgehelderd. Utrecht. J. Altheer. 1836. 8°.
Herinneringen aan oude Utrechtsche dichters. - *Tijdschr. v. gesch. en statist. v. Utrecht.* II. 1836. bl. 285-6.
1837. Laurens van den Bergh, Geldersch dichter. - *Geld. Volksalmanak.* 1837. bl. 155-158.
Gedenkboek van het tweede eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool. Utrecht. J. Altheer 1837. 8°.
Oplossing der voorgestelde vragen uit het gebied der taalkunde. - *Taalk. Magazijn bijeenverz. d.A. de Jager.* II. 1837. bl. 45-60.
Opgaaf van geschriften over- en in Nederduitsche provinciaal-dialecten, benevens eenige gemengde aantekeningen. - *Als voren* II. 1837. bl. 193-209.
Over de verbuiging der naamwoorden in het Oud-Nederduitsch. - *Als voren* II. 1837. bl. 297-312, 379-394. III. 1840. bl. 29-36.

- Bijdrage tot de Friesche taal- en letterkennis. - *Als voren* II. 1837. bl. 450-454.
 Beoord. van: Gedenkteeken der Germanen en Romeinen aan den linker oever van den Neder-Rijn ontdekt en opgehelderd door L.J.F. Janssen. - *De Gids* 1837. *Boekb.* bl. 533-540.
 Beoord. van: J.H. Hoeufft, Verz. v. Fransche woorden uit de Noordsche talen afkomstig. - *Als voren* 1837. bl. 440-446.
 Beoord. van: A. de Jager, Taalk. handl. tot de Staten-overzetting des Bijbels. - *Als voren* 1837. bl. 612-615.
1838. Beoord. van: Onze reis naar Sagelterland d.M. Hettema en R.R. Posthumus. - *Als voren* 1838. B. bl. 77-88.
 Beoord. van: Proeve van Bredaasch taaleigen d.J.H. Hoeufft. - *Als voren* 1838. B. bl. 357-363.
 De Troubadour. - *Utr. Studenten-Almanak*. 1838. bl. 196-202.
 Over de beteekenis van den naam der stad Utrecht. - *Tijdschr. v. geschied. en statist. v. Utrecht*. IV. 1838. bl. 263-266.
 De Nederlandsche volks-romans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde. Amsterdam. M.H. Schonekat 1838. 8°.
1839. Over het onmatig gebruik van sterken drank, vooral bij het volk en de middelen om dit tegen te gaan. Utrecht. L.E. Bosch en Zoon. 1839. 8°.
 Opgave van eenige Utrechtsche oudheden. - *Konst- en Letterb.* 1839. II. bl. 301.
 Onze oude liederen en kleine gedichten. - *De Gids* 1839 *Mengelw.* bl. 349.
1840. Nederland outtijds in vreemde fabelen gedacht. - *Als voren* 1840. *Mengelw.* bl. 342-344.
 Beoord. van: Nieuwe werken v.d. Maatsch. d. Nederl. Letterkunde IV^{de} en V^{de} st. *Als voren* 1840. *Boekbeoord.* bl. 1-16, 61-71.
 Over ministerieële verantwoordelijkheid. - *Handelsblad*. 1840. Jan.
 Nieuwe bijdrage tot de Friesche taal- en letterkennis. - *Taalk. Magazijn bijeenv. d.A. de Jager*. III. (1840) bl. 25-28.
 Over de verbuiging der naamwoorden in het Oud-Nederduitsch. Vervolg en Slot. - *Als voren* III. bl. 29-36.
 Iets over het Neger-Hollandsch. - Over het geslachtsverloop van sommige zelfstandige naamwoorden. - Over ij en y. - *Als voren* III (1840) bl. 500-509.
 Iets over oud Nijmegen, vóór de verpanding aan Gelderland benevens eene chronologische lijst der burggraven en richters. Nijmegen. C.A. Vieweg. 1840. 8°.

- Verslag der historische nasporingen, op gezag van het Gouvernement in 1838 in Frankrijk gedaan. Arnhem. J.A. Nijhoff. 1840. 8°.
1841. Geestelijke gedichten van Jacob van Maerlant en anderen, uit de XIIIe en XIVe eeuw, medegedeeld en met eene inleiding en doorloopende aantekeningen voorzien. - *Nieuwe werken v.d. Mt. d. Ned. Letterk.* V. 2^e. st. (1841) bl. 1-124.
Over het provincialisme en nepotisme onzes tijds. - *Handelsblad.* 1841. Maart.
Beoord. van De Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden, beschreven d.L.J.F. Janssen. - *De Gids* 1841. *Boekbeoord.* bl. 254-257.
1842. Beoord. van J.H. Hoeufft, Verz. v. Fransche woorden uit de Noordsche talen afkomstig. II. - *Als voren* 1842. B. bl. 661-665.
Beoord. van Johannes de Boetgezant d.J. van den Vondel met aant. v.J.M. Schrant. - *Als voren* 1842. B. bl. 551-554.
Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis, opgezameld uit de Archieven te Rijssel, en op gezag van het Gouvernement uitgegeven. I^e Dl. Leiden S. & J. Luchtmans. 1842. 8°.
Deel II. III. verschenen in 1845-1847.
Berigt omtrent eene verzameling van onuitgegeven Oorkonden, tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis uit Fransche Archieven geput, en met aantekeningen uitgegeven. - *Konst en Letterb.* 1842. I. bl. 90-94.
Verhandeling over de oude wijze van strafvordering in Gelderland, Holland en Zeeland, voornamelijk in de 13^e en 14^e eeuw. Leiden. S. & J. Luchtmans. 1842. 8°.
Proeve ter verklaring van eenige namen van straten en gebouwen in Utrecht. - *Utr. Volks-Almanak.* 1842. bl. 229-233.
Opgave van den tijd, wanneer men van sommige dorpen in de provincie Utrecht, het eerst in gelijktijdige oorkonden melding vindt. - *Als voren* 1842. bl. 234-235.
Iets over den toestand onzer taal, vóór de twaalfde eeuw. - *Taalk. Mag. bijeenv. d.A. de Jager.* IV. (1842) bl. 111-143.
Historische beschouwing der Nederlandsche Eigennamen. - *Als voren* IV. (1842) bl. 307-338, 541-578.
1843. De Reliquien der Collegiale Kerk van St. Steven te Nijmegen. Volgens de Akten van het Kapittel dier Kerk, berustende in de Stedelijke Archieven op het Raadhuis te Nijmegen. -

- Ned. Archief v. Kerkgeschied.* III. (1843). bl. 283-286
 Beoord. van J.L. Terwen, Etymologisch handwoordenboek d. Nederl. taal. - *De Gids* 1843. *Boekbeoord.* bl. 389-396.
 Een blik op de geschiedenis der dicht- en tooneelkunst in Gelderland. - *Geld. Volksalmanak.* 1843. bl. 3-17.
1844. Derk Vijgh, de koning van Tiel. - *Als voren* 1844. bl. 64.
 Op het aanzoek om een bijdrage (Gedicht). - *Alm. Vergeet mij niet voor* 1844. bl. 95.
 Eenige opmerkingen over de Nederlandsche geslacht en wapenkunde. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* IV. (1844). bl. 242-260.
 Brieven over een en ander punt uit de vroegste geschiedenis van onzen Oorlog tegen Spanje. Uit de Archieven der stad Nijmegen geput. - *Nieuwe werken v.d. Mtsch. d. Ned. Letterk.* VI. (1844) bl. 1-34.
 Romance van Brunenburch, medegedeeld met eene inleiding en eenige aantekeningen. - *Als voren* VI. (1844). bl. 289-298.
 Oud-Nederlandsche Letteren. - *Alg. Konst- en Letterb.* 1844. II bl. 302.
1845. Iets over de oude advokaten, graven, praefecten, kasteleinen en schouten van Utrecht. - *Utr. Volksalm.* 1845. bl. 5-14.
 Van de blaauwe schuit. - *Geldersche Volksalm.* 1845. bl. 238.
 Beoord. van J.P. Arend, Proeve eener geschiedenis der dichtkunst enz. onder de Angel-Saksen. - *De Gids.* 1845. *Boekbeoord.* bl. 253.
 Beoord. van A. de Jager, Verscheidenheden uit het gebied der Nederl. taalk. - *Als voren* 1845. *Boekbeoord.* bl. 456.
 Over het straffen van moedwillige verwonding, volgens het vroegere Nederlandsche regt. - *Themis.* 1845. bl. 346-368.
 Correspondance de Marguérite d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas, avec ses amis, sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528, tirée des Archives de Lille et publiée par ordre du Gouvernement. Leide, S. & J. Luchtmans. 1845-'47. 2 dln. 8°.
 Deel II en III der in 1842 uitgegeven Gedenkstukken.
 Gedachten over armoede, overbevolking en kolonisatie. Leiden S. & J. Luchtmans. 1845. 8°.
1846. Brief aan den Heer Mr. J.P.P. Baron v. Zuylen van Nyevelt. Over armoede, overbevolking en kolonisatie. - *Alg. letterl. Maandschr.* 1846. *Antikrit.* bl. 19-36.
 Proeve van een kritisch woordenboek der Nederlandsche mythologie. Utrecht. L.E. Bosch & Zn. 1846. 8°.
 Roman van Heinric en Margriete van Limburgh. Gedicht, uitg.

- d.L. Ph. C. van den Bergh. - *Nieuwe Reeks v. Werken v.d. Mtsch. d. Ned. Letterk.* Dl. II, III. Leiden. 1846-'47. - Ook afz. verschenen te Leiden bij S. & J. Luchtmans. 1846-'47. 2 dln. Brief van broeder Harmakerus aan broeder Gozelinus te Keulen, over zijn reis door het sticht van Utrecht in het laatst der 9de eeuw. - *Utr. Volksalmanak.* 1846. bl. 133-140.
1847. Over de oude namen van eenige Stichtsche dorpen. - *Als voren* 1847. bl. 51.
Grondtrekken der Nederlandsche wapenkunde. Leiden S. & J. Luchtmans. 1847. 8°. - herdrukt o.d.t.
Grondtrekken der Nederlandsche zegel- en wapenkunde. 2e. veel vermeerderde druk. Amsterdam Fred. Muller. 1861. M. pl. 8°. - 3e. opnieuw vermeerderde druk. 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1881. M. pl. 8°.
Eclaircissements sur le gouvernement de Marguérite d'Autriche. Leide. S. & J. Luchtmans. 1847. 8°.
Over het Perzische spijkerschrift en de jongste ontdekkingen van den Majoor Rawlinson. - *Konst- en Letterb.* 1847. II bl. 50-55.
Over den oorsprong en de beteekenis der plaatsnamen in Gelderland. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* V. (1847). bl. 232-275.
1848. Beoord. van Oude Vlaamsche Liedereren, uitg. d.J.F. Willems. - *De Gids.* 1848. I. bl. 804.
1850. Onderzoek naar den oorsprong der Lex Frisionum. - *Themis.* 1850. bl. 463-472.
Nederlands aanspraak op de ontdekking van Amerika voor Columbus. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* VII. (1850). bl. 23-33.
De Nederlandsche wateren vóór de twaalfde eeuw. - *Als voren* VII. (1850). bl. 190-223, 275-293.
Beoord. van Codex diplomaticus Lossensis, ou Recueil et analyse de chartes servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz, par M.J. Wolters. - *Als voren* VII. (1850). bl. 79-82
Opgave der thans bekende Nederduitsche romans en novellen, in Rijm en Proza. Uit het tijdvak der Middeleeuwen. - *Alg. Konst- en Letterb.* 1850. I bl. 69-71.
1851. Nog een woord over Leidens regt op het Haarlemmermeer. Leyden E.J. Brill. 1851. 8°.
Beoord. van G. Acker Stratingh, Aloude staat en geschiedenis des Vaderlands I, II 1^e st. - *De Gids* 1851. II. bl. 498-504.
Het Engelandersholt. - *Geld. Volksalmanak.* 1851. bl. 234.

1852. Handboek der Middel-nederlandsche geographie, naar de bronnen bewerkt. Leiden E.J. Brill. 1852. M. Krt. 8⁰. - 2^e verbeterde druk. 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1872. M. Krt. 8⁰.
Keur uit de werken van Jacob Cats. Leyden P.H. van den Heuvel. 1852. 8⁰.
Fragmenten van oud- en middel-Nederlandsche poëzie en proza. - *N. Reeks v. Werken v.d. Mtsch. d. Ned. Letterk.* VII. 1^e. st. (1852). bl. 117-159.
1853. Het Overkwartier. - *Geld. Volksalmanak*. 1853. bl. 101.
Berigten over de Kamer van Justitie van Vianen. - *N. Bijdr. v. Regtsgeleerdh. en Wetgeving*. III. (1853). bl. 456-469.
Nieuwe berigten van Dirk Potter en zijn geslacht. - *Nederl. Athenaeum* 1853 bl. 149-150.
Beoord. van G. Acker Stratingh, Aloude staat en geschiedenis des vaderlands. II. 2. - *De Gids*. 1853. I. bl. 516-525.
1854. Beoord. van M.J. Noordewier, Een bijna vergeten hoofstuk enz. - *Als voren* 1854. II. bl. 725.
Over Nederduitsche regtsoudheden. - *Als voren* 1854. I. bl. 80-486.
Gelderland. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* IX (1854) bl. 63-64.
Het Hof van Holland verleent wapens. - *Als voren* IX (1854) bl. 211-212.
Nog iets over den Rijnmond bij Petten. - *Als voren* IX (1854) bl. 282-286.
1855. Aanteekeningen over de geschiedenis der advocatuur in Holland. - *N. Bijdr. v. Regtsgeleerdh. en Wetg.* V. (1855). bl. 486-506.
1856. Verslag van Iz. An. Nijhoff, L. Ph. C. van den Bergh en L. J.F. Janssen, omtrent het voorstel van R.C. Bakhuizen aangaande eene geschiedenis van den Nederlandschen Waterstaat. - *Versl. en Meded. d.K. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterk.* I. (1856). bl. 40-48.
Verslag van L.J.F. Janssen, C. Leemans en L. Ph. C. van den Bergh omtrent het Adres van D. Groebe. - *Als voren* I. (1856). bl. 175-178.
Celten en Germanen. - *Als voren* I. (1856). bl. 257-288.
's Gravenhaagsche Dagbladen. - *Dagbl. v.Z.-Holl. en 's Gravenh.* 1856. N⁰. 44, 45.
De verdeeling van Nederland in het Romeinsche tijdvak. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* X. (1856). bl. 1-31.
Beoord. van P. Nijhoff, Register der oorkonden in het oud-Archief van Hattem. - *De Gids* 1856. I. bl. 141.

1857. De Baljuwen. - *Het Nederl. Rijks-Archief. Verz. v. onuitg. oorkonden enz.* I. (1857). bl. 235-303.
1858. 's Gravenhaagsche bijzonderheden. 's Gravenhage. Mart. Nijhoff. 1857-'59. 2 stkn. 8°.
I. Een woord over den oorsprong van 's Gravenhage. - Het Tooneel en de Rederijkkamers. - 's Gravenhaagsche dagbladen. - Herbergen en Koffijhuizen
II. Toestand van den Haag in 1514. - De Keuren. - De Fransche dames. - De oudste Haagsche boekdrukkers. - Iets over de betrekking tusschen den Haag en Scheveningen. - Eenige opmerkingen over den Haagschen tongval.
1859. Het huis van Nassau. - *Konst- en Letterb.* 1859. bl. 250.
Berigt over eenige handschriften betreffende onze geschiedenis in het Britsche Museum te Londen bewaard. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* I. (1859). bl. 113-122.
De historische en genealogische schriften van A. Fahne von Roland. - *Als voren Boekbesch.* bl. 119-124.
Bijdrage tot beantwoording der vraag, of de provinciën en gemeenten verplicht zijn de lokalen voor de regterlijke collegien te bekostigen. - *Themis.* 1859. bl. 563-572.
Beoord. van: Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en landen van Overmaze (1591-1795). Acad. proefschrift door J.J.F. de Jong van Beek en Donk. - *Als voren* 1859. bl. 686-690.
Beoord. van Reynardus Vulpes, ed. M.F.A.G. Campbell. - *Alg. Konst- en Letterb.* 1859 bl. 35-36.
1860. Lijst van oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken. I^o Ged. 753-1300. - *De Vrije Fries* IX. (1860) bl. 1.
1861. Register van Hollandsche en Zeeuwsche oorkonden, die in de Charterboeken van van Mieris en Kluit ontbreken. 1e. Afd. Tot het uitsterven van het Hollandsche Huis. Op gezag der Kon. Acad. v. Wetenschappen verzameld. - Amsterdam. C.G. van der Post. 1861. 8°.
Iets over den hofbeer te 's Hage. - *Konst en Letterb.* 1861. bl. 236.
Beoord. van: Neue Beiträge zur alten Geschichte und Geographie der Rheinlande von Jacob Schneider. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* II. (1861). bl. 47-50.
1862. De oudste geslachten van Amsterdam. - *De Gids* 1862. II. bl. 177.
Verslag van C. Leemans, L.A.J.W. Sloet en L. Ph. C. van den Bergh, over het voorstel tot uitgaaf van eenige der oudste vaderlandsche monumenten. - *Versl. en meded. d.K. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk.* VI. (1862). bl. 176-183.

1863. Rapport van L.J.F. Janssen, J.A.C. van Heusde en L. Ph. C. van den Bergh, over de wetenschappelijke waarde en het al of niet wenschelijke eener uitgave van den Codex van Thomae Reinesii Eponymologicon, op de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage. - *Als voren* VII. (1863). bl. 141-159.
Verslag van R.C. Bakhuizen van den Brink, L. Ph. C. van den Bergh, G.H.M. Delprat en G. de Vries Azn. wegens het Charterboek van Holland en Zeeland. - *Als voren* VII. (1863). bl. 250-260.
1864. Beoord. van Mr. J.C. Faber van Riemsdijk, in de maand November 1813. door J.L.G. Gregory. - *Ned. Spectator*. 1864. bl. 412.
Fragmenten eener oude Kroniek. - *Handel. v.d. Mtsch. d. Ned. Letterk.* 1864. bl. 67-74.
Aanteekeningen over den oorsprong van het geslacht van Brederode. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* III. (1864) bl. 183-196. - *Toevoegsel, Aldaar* bl. 344.
Een Brief van Balthasar Geraerts aan Willem I. - *Als voren* III. bl. 342-343.
1865. Beiträge zur Deutung der Etruskischen Inschriften [onder den schuilnaam Dr. Lorenz]. - *Beitr. f. vergl. Sprachforschung* IV. (1865) bl. 1-40.
Beoord. van: H.Q. Janssen en J.H.v. Dale, *Bijdr. tot de geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen*. - *De Gids*. 1865. I. bl. 554.
1866. Beoord. van *Histoire des Colonies Belges* par Em. de Borchgrave. - *Ned. Spectator*. 1866. bl. 67.
Beoord. van *Inventaris van het Archief der stad Haarlem* door A.J. Enschedé. - *Als voren*. 1866. bl. 115.
De gedenkstukken van Oldenbarnevelt. - *Als voren* 1866. bl. 154.
Het Nijmeegsche geslacht Kanis. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* IV. (1866). bl. 147-170.
Nog een woord over de Zutphensche munt, als toevoegsel op de verhandeling van wijlen den Heer Schultz Jacobi. - *Als voren* IV. bl. 364.
Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Uitg. van wege de Kon. Academie v. Wetenschappen. I^e Dl. Amsterdam Fred. Muller 1866. - 2e. Dl. 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1873. 2 dln. 4°.
Ter gedachtenis van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink. - *Jaarboek d.K. Acad. v. Wetensch.* 1866. bl. 1-24.
- 1866-'87. Verslag van den toestand van 's Rijks-Archief en van de verrigtingen der ambtenaren gedurende 1865 tot en met 1886. 8°.

1867. Oude Nederlandsche kleederdragt. - *De Navorscher* XVII. (1867). bl. 65-66.
1868. Nederlandsche gemeentezegels. - *Als voren* XVIII. (1868). bl. 537-541.
Die Etruskischen Zahlwörter [onder den schuilnaam Dr. Lorenz]- *Beitr. f. vergl. Sprachforschung*. V. (1868) bl. 204-206.
1868. Verslag over de uitgave van het Oorkondenboek. - *Versl. en Meded. v. K. Akad., Afd. Letterk.* XI. (1868). bl. 139-131.
Eene merkwaardige Geldersche oorkonde der elfde eeuw. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* V. (1868). bl. 49-51.
Berigt over eenige onbekende bronnen voor de geschiedenis van Overijssel en aangrenzende streken. - *Als voren* V. bl. 59-63.
Beoord. van H.G. Garde, Den dansk-norske sömagts historie. 1535-1700. - *Als voren* V. bl. 90-98.
1869. Het Huis Teilingen. - *De oude Tijd* 1869. bl. 248-251.
Oorsprong van eenige oud-hollandsche adelgeslachten. - *De Navorscher*. XIX. (1869). bl. 308-309.
Verslag van de Commissie C. Leemans, B.J.L. de Geer en L. Ph. C. van den Bergh benoemd tot het dienen van raad, of en wat door de Letterkundige Afdeeling zou behooren te geschieden tot behoud der Hunebedden. - *Versl. en meded. d.K. Acad. Afd., Letterk.* XII. (1869). bl. 167-170.
1870. Beoord. van J.W. Staats Evers, Beschrijving van Arnhem en Kroniek van Arnhem. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* VI. (1870). bl. 23-26.
Beoord. van A. Crusius, Der Winterfeldzug in Holland. - *Als voren* VI. bl. 26-28.
1871. Het onlangs ontdekte friesche Handschrift. - *Ned. Spectator* 1871. bl. 311.
De vader van Jacob Cats. - *De Navorscher* XXI. (1871). bl. 349.
Verslag der Commissie voor het Charterboek. - *Versl. en meded. d.K. Acad. Afd. Letterk.* IIe R. I. (1871). bl. 138-139.
1872. Verslag der Commissie B.J.L. de Geer, L. Ph. C. van den Bergh en J. de Wal benoemd tot het beoordeelen eener verhandeling van den Heer J.A. Fruin. - *Als voren* IIe R. II. (1872). bl. 60-62.
Levens van Spaansche veldheeren uit den 80 j. oorlog. - *De Navorscher*. XXII. (1872). bl. 115.
De geslachten van Velsen en Woerden. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk. N.R.* VII. (1872). bl. 29-41.
Nasporingen naar den oorsprong der stad Schoonhoven. - *Als voren* VII. bl. 247-253, 449.

- Beoord. van Niels Juel og Hollaenderne, af Ch. Bruun. - *Als voren* VII. bl. 46.
- Beoord. van Historia das lutas com os Hollandezes no Brazil, desde 1624 a 1654, por Varnhagen. - *Als voren* VII. bl. 49.
1872. Correspondentie tot behoud van de Kleine Houtpoort te Haarlem. - *Ned. Spectator* 1872. bl. 354.
1873. Correspondentie over Haarlemsch Wandalisme. - *Als voren* 1873. bl. 116.
- De heerlijkheid Velsen.-*De Navorscher* XXIII (1872).bl. 174-178.
1874. Beoord. van J.H. de Stoppelaar, Inventaris van het oud archief der stad Middelburg. - *De Gids* 1874. II bl. 567.
- Beoord. van L.A.J.W. Sloet, Oorkondenboek v. Gelre en Zutfen. Afl. 1, 2. - *Als voren* 1874. IV. bl. 173.
1875. Intendit of acte van beschuldiging tegen Johan van Oldenbarnevelt, naar het oorspronkelijke in het Rijksarchief met eenige bewijsstukken uitgegeven. 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1875. 8°.
1876. Het proces van Oldenbarnevelt getoetst aan de wet. 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1876. 8°.
1877. Verslag d.L. Ph. C. van den Bergh, J.K.J. de Jonge en J.T. Buijs over een door den Heer G. de Vries Az. aangeboden verhandeling. - *Versl. en Meded. d.K. Akad., Afd. Letterk.* IIe R. VI. (1877). bl. 5, 6.
- Beoord. van L.A.J.W. Sloet, Oorkondenboek van Gelre en Zutfen. 3^e Afl. - *De Gids* 1877. II. bl. 622-623.
- De archieven der voormalige rechtscollegiën. - *Ned. Spectator* 1877. bl. 289.
1878. Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeentezegels in het Rijks-Archief en ook elders bewaard, benevens der buitenlandsche in het Rijks-Archief berustend. Uitg. op last van Z.E. den Minister van Binnenlandsche zaken - 's Gravenhage Mart. Nijhoff. 1878. 8°.
1879. Papieren van Oldenbarneveld. - *Als voren* 1879. bl. 230.
1880. Het privilegie der Semeinen. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* N.R. X. (1880). bl. 71-74.
- Eene aanteekening betreffende Oldenbarneveld. - *Als voren* N.R. X. bl. 80-84.
- De Lijmers. - *Als voren* N.R. X. bl. 253-258.
1881. Nijmeegsche bijzonderheden. Nijmegen H.C.A. Thieme. 1881. 8°.
- Inhoud: Chronologische opgaaf der Burggraven en Richters. - Nalezing op de Kronijk van Nijmegen tot aan

- het begin der 17de eeuw. - Kerkelijke zaken. - De joden. - Het Fraterhuis en de Apostolische school. - De stichtingen van Dr. Burchard van den Bergh. - Tooneel en muziek. - Beelden en opschriften.
1882. Over den toren van het slot te Wijk bij Duurstede. - *Ned. Spectator* 1882. bl. 223.
1883. De binnenlandsche staatkunde van Oldenbarneveld. - *Versl. en Meded. d.K. Akad., Afd. Letterk.* IIe. R. XII. (1883). bl. 72-87.
1884. Een oud latijnsch opschrift. - *Als voren* IIIe. R.I. (1884). bl. 249-252.
1885. Rekening van den Kastelein 's Hof van Holland, rakende het onderhoud der gevangen HH. Oldenbarneveld, de Groot, Hoogerbeets en Ledenberg. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* IIIe R. II. (1885). bl. 125-127.
- Mythologische Sprokkelingen. Nalezing op mijn Woordenboek der Nederlandsche Mythologie. - *Als voren* bl. 214-218.
- Aanteekeningen op mijn Handboek der Middelnederlandsche Geographie. - *Als voren* bl. 370-379.
- Nog een teeken des tijds. - *Ned. Spectator*. 1885. bl. 83.
1886. De Kroniek van de Zijp. - *Bijdr. v. vaderl. gesch. en oudheidk.* IIIe R. II. (1886) bl. 217-219.
- Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis van het tooneel en der rederijkers te 's Gravenhage. - *Tijdschr. v. Nederl. taal- en letterk.* VI. (1886). bl. 73-79.

Levensbericht van Mr. Lucas Oldenhuis Gratama.

De beschrijving van het leven van iemand, wiens stelregel was: 'leven is werken en werken is leven' geeft voorzeker aanleiding tot het vermelden van vele feiten; zoo is het met het leven van mijn vader Mr. Lucas Oldenhuis Gratama, waarvan ik bericht geef. Hij werd geboren te Assen den 7 Juni 1815. - Zijne ouders waren Mr. Sibrand Gratama, laatst president van het hof in Drenthe, (wiens levensbericht voorkomt in de levensberichten der maatschappij van 1858, bl. 27) en Johanna Gesina Oldenhuis Kymmell; - hij huwde 2 Juli 1841 met Lubbertha Matthia Schukking, die op 28 December 1860 overleed, en hem 5 kinderen naliet; - hij overleed te Assen den 5 Juli 1887.

In Mei 1825 kwam hij op het gymnasium te Assen, dat toen onder de leiding van Dr Nassau stond.

Den 16 Juni 1831 werd hij ingeschreven als student te Groningen; - in de rechtsgeleerdheid volgde hij de lessen van zijn grootvader Mr. Seerp Gratama, van Gabinus de Wal, van Nienhuis en Philipse. Den 7 November 1835 promoveerde hij aan de hoogeschool te Groningen na in al zijne examina den hoogsten graad te hebben verworven. -

Zijn grootvader Seerp Gratama was op 78 jarigen leeftijd zijn promotor; - zijne dissertatie handelde: 'de universali bonorum inter conjuges communionem olim in plerisque patriae tractibus vigente nunc lege dd. 16 Junii 1832 in codici civili futuro denuo restituta'; onder meer behandelde hij hier de huwelijksgemeenschap naar het oude Drentsche recht, die zeer bijzonder was, en gaf hij toen eeds blijk van zijne groote belangstelling in de oudheden en de oude rechten van Drenthe.

Den 17 November 1835 deed hij den eed als advokaat bij de Rechtbank van eersten aanleg in handen van zijn vader, die toen president was; - hij legde zich toen dadelijk op de judiciële praktijk toe. Den 19 November 1837 werd hij procureur bij de Rechtbank van eersten aanleg en den 15 September 1839 bij de arrondissements Rechtbank te Assen en het provinciaal Gerechtshof in Drenthe; - den 20 April 1847 werd hij benoemd tot plaatsvervangend kantonrechter in het kanton Assen, welke betrekking hij dikwijls waarnam, daar de kantonrechter van Heiden wegens het lidmaatschap der kamer veel afwezig was.

Hij mocht zich alras in een uitgebreide praktijk verheugen, en vond bij dat alles nog tijd om zijne oudheidkundige en rechtsgeleerde studiën en de numismatiek bij te houden, zooals zijne medewerking tot den Drentschen volks-almanak, die inmiddels was in het leven geroepen, numismatieke en andere tijdschriften bewijst.

Eene der meest gewichtige zaken door hem behandeld, was de zaak van het Zwolsche diep, waarover een paar woorden:

Bij koninklijke besluiten van 26 Juni 1844 n°. 22 en van 4 Juli 1848 n°. 53 werd een gedeelte van den zeeboezem der Zuiderzee, waarin het Zwolsche diep uitstroomt afgestaan aan de naamlooze maatschappij ter verbetering van den handelsweg over het Zwolsche diep en werd tevens een toltarief vastgesteld ook drukkende op die schepen

(meest turfschepen) minder dan 1.40 m. diep gaande, die de verdieping van het vaarwater niet noodig hadden, ja, daartegen hadden geprotesteerd.

Hij gaf in 1848 te Amsterdam bij P.N. van Kampen eene brochure uit: de tolquestie van het Zwolsche diep toegelicht' waarin hij aantoonde dat schepen minder dan 1.40 m. diepgaande ten onrechte met tol werden bezwaard; - deze toelichting werd gevolgd door negen andere toelichtingen door en op naam der schipperij uitgegeven, door tal van dagbladartikelen, requesten en betoogen en ook door eene parlementaire enquête bij de tweede kamer; - ook werden er ongeveer honderd procedures gevoerd; - eindelijk werd bij koninklijk besluit van 25 mei 1862 na 17 jaren strijdens de rechtvaardigheid van zijne beweringen, in de brochure in 1848 uitgegeven, erkend op voordracht van den minister Thorbecke.

Door deze procedures kwam hij in aanraking met den heer W.J. Schuttevaer en werd door hem de vereeniging van schippers ter bestrijding van de tolheffing op het Zwolsche diep op den 17 Januari 1863 te Zwolle, na beëindiging der zaak van het Zwolsche diep, veranderd in de bekende schippersvereeniging: 'Schuttevaer', waarvan hij eerst secretaris en later eereid was.

Na bijna 14 jaar in de praktijk te zijn geweest werd hij bij koninklijk besluit van 19 Augustus 1854 in de arrondissementsrechtbank te Assen geroepen, en bij koninklijk besluit van 18 Maart 1865 in het hof in Drenthe, waarin hij bleef tot de opheffing op 1 Januari 1876.

Met groote ingenomenheid sprak hij altijd over de jaren, die hij in de rechtspraktijk en in de magistratuur doorbracht; in zijne praktijk legde hij zich veel toe op het bevorderen van de scheiding der markten in Drenthe; hij werkte mede om de eerste scheiding volgens de wetgeving van koning Lodewijk van 1809 tot stand te brengen nl. die van Beilen en de Kluft in het jaar 1837 en vlg.; later bevorderde hij nog de scheiding van de markten van

Lieveren, Anloo, Assen, Rolde, Balloo, Loon, Sleen en anderen.

Ik ga over tot de door hem behandelde politieke betrekkingen:

1°. van Februari 1856 tot September 1859 was hij lid van den Gemeenteraad van Assen, in welke betrekking hij medewerkte om het Noord-Willemskanaal tot stand te brengen, en om misbruiken, die heerschten in de inning van plaatselijke accijnsen, aan het licht te brengen.

2°. van af 1 Januari 1866 was hij om de drie jaar rechtsgeleerd en plaatsvervangend rechtsgeleerd lid van den geneeskundigen Raad van Overijssel en Drenthe; hij roemde steeds het aangename dier vergaderingen, waarin hij zoovele praktische mannen ontmoette; - met twee medicinae doctoren werd hij benoemd in eene commissie om de gestichten Ommerschans en Veenhuizen op te nemen, en te onderzoeken of er ook tegen de gezondheidsregelen in gebouwen, drinkwater als anderszins gezondigd werd; - de commissie bracht daarover een rapport uit, hetwelk is opgenomen in de verzameling van stukken betreffende het geneeskundig staatstoezicht in Nederland over 1869 bijlage 13. n°. 152. bl 255.

3°. Den 29 Augustus 1864 werd hij gekozen tot lid van de provinciale Staten in Drenthe, welke betrekking hij van af dien tijd bekleedde. Bij zijn optreden als zoodanig was bij de Staten aanhangig de vraag of de afvaartsgelden op de Drentsche hoofdvaart konden en moesten worden verhoogd, in welke zaak hij reeds een vlugschrift had uitgegeven, getiteld: 'Echte stukken betrekkelijk de verhooging van het afvaartsgeld op de Drentsche hoofdvaart. 1864.'; - hij beweerde, dat de provincie, die jaarlijks ongeveer f 8000 van dat afvaartsgeld overhield, zulks naar den geest der provinciale wet niet mocht doen, daar het geen belasting was; - ook toonde hij in die 'echte stukken' aan, dat het met de contracten van aankoop der gronden buitendien streed het afvaartsgeld te verhoogen; - hoe-

zeer hij in de vergadering de meerderheid niet op zijne zijde kreeg, hadden zijne pogingen toch dat uitgewerkt, dat van de verhooging $\frac{1}{4}$ werd afgenomen, waartegen de staat de geheele opmaling bij de sluizen van het Noord-Willemskanaal voor zijne rekening nam.

Ook reeds vóór zijn optreden in de Staten had hij veel werk gedaan om den straatweg Assen-Anloo-Annen tot stand te brengen, welke voor Assen en omliggende dorpen van groot gewicht was; hij lokte de benoeming uit van eene commissie van 33 leden uit de verschillende belanghebbende gemeenten, waarvan hij tot voorzitter werd gekozen; - in de vergadering der Staten kreeg hij voor dien weg eene subsidie en later kreeg hij op de staatsbegrooting daarvoor eene gelijke subsidie, zoodat die weg tot stand kwam.

Oldenhuis Gratama was een groot voorstander van het behouden en de kennis der vele Drentsche oudheden, zooals de Ballerkuil en het Grollerholt, en vooral van de hunnebedden.

In 1866, 1867, en 1868 werden die hunnebedden met eene geheele verwoesting bedreigd ten gevolge van de marktscheidingen en omdat men steen voor straatwegen en zeeweringen noodig had; - om dit te voorkomen richtte hij in de vergadering der provinciale staten van 6 November 1867 eene interpellatie over het onderhoud der hunnebedden tot Gedeputeerde Staten, die evenwel meenden, dat het niet op hun weg lag te waken voor de bewaring derzelve. - Oldenhuis Gratama gaf daarom in 1868 'een open brief' uit aan Gedeputeerde Staten van Drenthe over de zorg voor en het onderhoud der hunnebedden; in dat geschrift deed hij een beroep op het publiek om de hunnebedden in stand te houden; - hij had het genoegen te zien, dat vele leden der 2^e kamer, de koninklijke academie voor kunsten en wetenschappen en vele tijdschriften en dagbladen de regeering aanspoorden om tot behoud maatregelen te nemen. Dit geschiedde en op last der regeering heeft de commissaris Gregory maatregelen daartoe genomen,

waardoor ze thans of eigendom van 't rijk of van de provincie zijn.

Oldenhuis Gratama ontving hiervoor allerwege groote lof¹; op de zevende zitting van het internationaal congres van vóórhistorische anthropologie en archeologie te Stockholm, waar hij zelf tegenwoordig was en ook voor de Staten van Drenthe photographiën van de Drentsche hunnebedden overgaf, zeide de heer Frans Hildebrand, Secretaris van het congres:

‘Il y a des dolmens au sud de la mer Baltique en Allemagne: M^r. Oldenhuis Gratama qui a fait des démarches, dignes de toute louange pour conserver les dolmens des Pays-Bas nous donnera à leur égard des détails fort curieux,’ enz.²

In de Society of Antiquaries te Londen (vergadering van 8 Februari 1872) gaf de heer A.W. Franks een verslag van de maatregelen in Nederland door Oldenhuis Gratama uitgelokt, en stelde die voor als navolgenswaardig in Engeland.³

Hij beschreef alles wat hij voor het behoud der hunnebedden deed en wat daarmede verder voorviel met opgave van aard en inrichting van bestemming, van ouderdom en stichters in den nieuwen Drentschen volks-almanak 1885, en gaf later die stukken veel gewijzigd afzonderlijk uit.

Van af den tijd, dat hij te Assen in het practische leven optrad, ijverde hij er voor om den dam van Appel-

¹ Zie onder anderen Weekblad van het recht n°. 3050 9 nov. 1868, ned. Spectator 29 nov. 1868 n°. 48. Volksblad van de Bosch Kemper 3 Dec. 1868 n°. 49. Drentsche courant 29 October 1868 n°. 128, bijdr. tot rechtsgel. in wetgeving van de Geer en Faure deel XIX 1869 bl. 130, Vad. letteroefeningen jaargang 109 n° 8 Augustus 1869. Tijdschrift ned. Recht Oudemans en Diephuis 1899 bl. 317.

² Zie compte rendu de la 7e session du congrès international d'anthropologie en d'archéologie préhistorique in Stockholm 1874, bl. 206.

³ Zie de proceedings of the society of antiquaries Febr. 8. 1872 en van Febr. 20 1879.

scha op te ruimen en alzoo de Friesche en de Drentsche kanalen te vereenigen; - hij bevorderde de zaak bij de Provinciale Staten van Drenthe zooveel hij kon; onderhandelingen met Gedeputeerde Staten van Friesland waren daarvan het gevolg, die echter afstuitten op de buitensporige eischen van de compagnons der Opsterlandsche en Ooststellingwerper veenen; - in overleg met zijnen lateren medeafgevaardigde der Tweede Kamer M^r. Thorbecke, werd nu de vereeniging van de Friesche en Drentsche kanalen beproefd door opruiming van den dam bij Haulerwijk, voor de uitvoering van welk plan hij in de vergadering der Provinciale Staten ijverde; de zaak kwam tot stand.

Reeds in 1862 zag hij in, dat eene vereeniging van het Oranje Kanaal met het Drentsche Kanaal en de toekomstige Pruisische Kanalen noodwendig was; in eene vergadering van marktgenooten van Barge in de school gehouden, stelde hij voor eene samenkomst van afgevaardigden van de beide maatschappijen en van de marktgenooten; - de bijeenkomst had plaats, Oldenhuis Gratama werd tot voorzitter gekozen, niettegenstaande talrijke vergaderingen in 1862 en 1863 mocht het niet gelukken overeenstemming te krijgen; - Oldenhuis Gratama zag in, dat dit niet te krijgen zou zijn dan indien Staat en provincie subsidiën gaven en daaraan de voorwaarde der verbinding verbonden.

Als lid der Provinciale Staten kwam hij op de zaak terug en stelde hij met eenige andere leden voor eene commissie uit de staten te benoemen, die met den minister zou spreken en nadere voorstellen zou doen; Oldenhuis Gratama werd lid en voorzitter dier commissie; - die commissie bracht rapport uit en den 21 November 1874 werd dat rapport bijna geheel gevolgd en werd tot subsidieering besloten, indien ook het rijk subsidieerde, en werden daarbij omtrent de verbinding de noodige bepalingen gemaakt; - de zaak kwam later op die wijze tot stand.

Hij werd lid eener commissie over de waterverhoudingen tusschen de provincien Drenthe en Groningen (de zoogenaamde zaak van het Westerkwartier), waarin hij in de minderheid bleef, en van eene commissie om bij den koning en bij de ministers de belangen van Drenthe te behartigen om te geraken tot uitvoering der concessie Kapteyn en Gentis tot aanleg van een spoorweg - Harlingen, Heerenveen, Hoogeveen, Coevorden, Salsbergen; - hij was voorzitter dezer commissie. - Hij bracht rapport uit den 2 November 1875; - van de zaak is niet gekomen om de kosten.

Hij deed voorstellen om de handelingen der Staten uittegeven, en om de geschillen van bestuur bij Gedeputeerde Staten in 't openbaar te behandelen, voor welk laatste punt eene commissie werd benoemd, waarvan hij lid en voorzitter was; - beide zaken kwamen eindelijk tot stand.

Steeds drong hij in de Provinciale vergadering er op aan om alles te doen wat Drenthe kon verheffen en de welvaart bevorderen; - zoo streed hij voor een straatweg Rolde-Borger en Peise-Groningen, voor stoomtramwegen, voor het oprichten van waterschappen in plaats van veenschappen, omdat veenschappen niet alle rechten hadden, die aan waterschappen gegeven worden, voor het verleenen van subsidie voor het Stieltjeskanaal, voor het kanaal van Weerdinge naar het Oranje-Kanaal, voor een kanaal van Hoogeveen naar Coevorden, voor de overname van het Kanaal van Coevorden naar de Vecht, en het beter inrichten daarvan, voor het behouden en waardig inrichten van het Grollerhout en de Ballerkuil.

Op 26 September 1867 werd hij gekozen tot lid der 2^e kamer Staten-Generaal voor het district Assen, waarvoor toen ook zat Thorbecke; - hij aanvaarde deze betrekking met hooge ingenomenheid en nam plaats aan de linkerzijde. Hij werd lid der kamer tusschen de beide ontbindingen, en dus in een niet zeer kalmen politieken toestand; - ook bij

zijne verkiezing werd een levendige strijd gevoerd tusschen voor- en tegenstanders der openbare school en neutraal onderwijs; - hij gaf daarover in de couranten op verzoek der kiezers eene verklaring, en zette bij de eerste daarvoor geschikte gelegenheid bij het antwoord op de Troonrede op 28 September 1868¹ zijne denkbeelden nader uiteen; - hij had gedweept met de mogelijkheid, dat door eenig consiliatoir aan de bezwaren kon worden tegemoet gekomen, hij zeide daaromtrent: 'ik ben door het mandement der bisschoppen tot een duidelijk inzicht gekomen van de volgende drie waarheden: 1°. dat de neutrale school in Nederland als staatschool naar de Grondwet de *eenig mogelijke* is, 2°. dat het in Nederland van staatswege te geven onderwijs niet onder het toezicht van eenige geestelijkheid, van welke gezindte ook, moet worden geplaatst, en 3°. dat nevens het van staatswege te geven onderwijs noch uit de landskas, noch uit de gemeentekassen aan het bijzonder onderwijs eenig subsidie kan worden gegeven, bij dit alles, zeide hij, blijf ik van gevoelen, dat het bijzonder onderwijs door niets hoegenaamd moet worden belemmerd, en dat zijne ontwikkeling een ongestoorden loop moet behouden.'

Aan deze beginselen bleef hij ten einde getrouw.

Al spoedig na zijn optreden werd hij geplaatst voor de Luxemburgsche questie, de Deutsche bond was opgeheven; - Limburg en Luxemburg stonden daarmede in verband, het scheen, dat Luxemburg aan Frankrijk zou worden afgestaan, op aandrang van Pruisen werd er van afgezien; - het Londensch tractaat volgde, waarbij de mogendheden *collectief* Luxemburg *garandeerden*; Nederland garandeerde mede; - in het zoogenaamd Oranjeboek werden alle stukken aan de kamer medegedeeld; - de meerderheid keurde het zeer af, dat Nederland, dat nu van de Deutsche bond af was, door die garantie veel

1 Bijbl. bl. 31.

vaster en langer aan Luxemburg was verbonden; op 26 November 1867 werd de begrooting van buitenlandsche zaken van den minister van Zuylen afgestemd met 38 tegen 36 stemmen; - hierop volgde de tweede kamerontbinding.

Nadat de nieuwe kamer weder bijeenkwam, waartoe Oldenhuis Gratama met zeer groote meerderheid werd herkozen, sprak hij bij de discussie over het rapport der commissie over de diplomatieke bescheiden omtrent de Luxemburgsche aangelegenheden¹, welk rapport bloot strekte om die bescheiden (het Oranjeboek) voor kennisgeving aan te nemen, en bij de definitieve vaststelling van de begrooting voor Buitenlandsche Zaken, over de nadeelen der collectief gestelde garantie en het verkeerde beleid der regeering²; - de begrooting werd opnieuw den 28 April 1868 verworpen, en nu met 37 tegen 35 stemmen.

Bij de algemeene beschouwingen over de Staatsbegrooting 1868³ sprak hij zijne rede uit over den aard en den oorsprong van staatkundige partijen, welke als bewijs van gematigdheid en instemming in zijn geheel werd overgenomen in de parlementaire portretten⁴ en bij de interpellatie van Thorbecke over de jongste kamerontbinding sprak hij over de constitutioneele verhouding tot den koning en over het wezen der liberale partij⁵.

Den 19 Juni 1868⁶ bij het W.O. tot goedkeuring eener wijziging van het grenstractaat met Pruissen deelde hij aan de kamer mede al de verwickelingen en moeiten, die de questie over het Emmer compascuum in de ge-

1 Bijblad 19 Maart 1868 bl. 138.

2 Bijblad 28 Maart 1868 bl. 398.

3 Bijblad 27 April 1868 bl. 381.

4 Parlem. Portretten bl 47.

5 Bijblad 4 Maart 1868 bl. 64.

6 Bijblad 1868 bl. 503.

meente Emmen herhaaldelijk veroorzaakte, daar gansche benden Hannoveranen de grenzen overschreden om werken te vernielen door Nederlanders op het veen gemaakt; een tooneel, dat in beschaafde landen niet mocht voorkomen, zeide hij.

Door zijne werkzaamheden in de zaak van het Zwolsche diep met Schuttevaer en de binnenschipperij en hare belangen bekend geworden bemoeide hij zich in de kamer dikwijls daarmede.

Over het Zwolsche diep sprak hij herhaaldelijk in de zoo verschillende fasen, die die zaak had, en spoorde aan tot het nemen van krachtige maatregelen; hij was de eenige, die de schikking bestreed, door Minister Heemskerk met de directie der maatschappij tot bevaarmaking van het Zwolsche diep gesloten; - hij beweerde dat 's lands belang daarbij was verwaarloosd¹; - daar, niettegenstaande de aanneming dier schikking het rijk het Zwolsche diep aan zijn lot overliet, interpelleerde hij den 27 Februari 1882 de regeering over hare voornemens daarmede, waarop de regeering een wetsontwerp daarover toezeide².

Hij was een groot voorstander van het kanaal Amsterdam-IJmuiden en nam groot deel aan die zaak; - hij drong herhaaldelijk er op aan om de sluizen, die nu bij Schellingwoude liggen en die eerst dichterbij de Zuiderzee geprojecteerd waren, dichterbij Amsterdam te brengen om meer doorvaartsluizen en remmingswerken aan te brengen, alles voor meerdere veiligheid der binnenschipperij³.

1 Bijblad 5 December 1868 bl. 458, 23 Nov. 1872 bl. 454, 25 November 1873 bl. 408, 3 Dec. 1874 bl. 432, 436, 10 December 1875 bl. 658, 6 Maart 1882 bl. 939. (interpetatie), 22 Dec. 1882 bl. 891, 21 Dec. 1883 bl. 763.

2 Bijblad 1882 bl. 939.

3 Bijblad 5 Dec. 1867 bl. 201, 2 Juli 1868 bl. 591, 23 November 1872 bl. 956, 11 Mei 1873 bl. 1427, 8 Maart 1875 bl. 970, 4 Dec. 1874 bl. 45, 455., 14 Oct. 1879 bl. 118, 6 April 1876 bl. 1403.

Ook drong hij er op aan en verkreeg de verbetering van de Staphorster Schutsluis, op vermindering van afvaartsgelden op de Drentsche hoofdvaart en op overname van die vaart door het rijk.

Toen Minister Heemskerk de droogmaking der Zuiderzee aankondigde, drong hij er op aan zulks althans nimmer bij concessie te doen¹. Kort na zijn optreden in de kamer ontstond er questie over het afstaan van de kust van Guinea aan Engeland; - hij scheidde zich van de geheele liberale partij af, en verzette zich daartegen; - hij was van gevoelen, dat het prestige van Nederland als koloniale mogendheid dien afstand niet toeliet, en dat het hebben van koloniën op verschillende punten zijn groot voordeel kon hebben, dat het in allen gevalle voor Suriname nadeelig zou worden, omdat de arbeiders uit de kust naar Suriname gevoerd werden, hetgeen ook zoo is uitgekomen².

Toen hij in de kamer kwam, zag hij al dadelijk dat Nederlands Oost-Indische koloniën, toen het land der saldos, aller aandacht trokken en bezig hielden, terwijl aan de West-Indische koloniën geen aandacht werd gewijd; - hij rekende het zijne taak de aandacht aanhoudend op onze schoone W.I. bezittingen te vestigen en de belangstelling daarin op te wekken; - hij las en studeerde daarover veel, hij sprak veel met hen, die er geweest waren en hield veel briefwisseling met enkele bewoners dier koloniën; - meer dan eens is het gebeurd, dat hij hen die er geweest waren, onnauwkeurigheden kon opmerken; - hij was dan ook zeer dikwijls rapporteur over W.O. over Suriname, of lid van commissiën daarover; - hij hield

1 Bijblad 28 Sept. 1874 bl. 29. 2 December 1874, bl. 415.

2 Zie zijne redevoeringen tegen dien afstand 23 Juni 1869 bijblad bl. 1488, 24 December 1870 bijblad bl. 289, 24 Mei 1871 bl. 919, 5 Juli 1871 bijblad bl. 1091, 15 December 1871 bijblad bl. 634.

dikwijls redevoeringen over Suriname en trachtte daarin eenige afwisseling te brengen, om zoo de belangstelling in en de bekendheid met Suriname te bevorderen, zoo haalde hij aan in zijne rede van 20 December 1875¹ de gewoonte in Zeeland, dat ieder jongman alvorens te trouwen eene reis naar Suriname moest gedaan hebben, en het aardige weinig bekende rijmpje van Vader Cats:

‘Gij, waarde vrint, begeerd mijn dochter tot u zoete lief Ik zal haar
welseeker geven tot U gerief, Maar toon mij eerst, dat gij bezit als man
goeden moet, En dat gij vóór af de reis naar Suriname doet Zooals van
ouds ieder oprecht Zeeuws joncman past, Dien eene Zeeuwsche maeght
door hare schoonheid
heeft verrast.’

In den beginne was hij voor immigratie van koelies, maar later zich meer indringende in den toestand der kolonie, meende hij dat het beter was de negers tot het werk te gebruiken²; hij drong steeds aan op stoomvaart naar Suriname, en op telegraphische verbinding met Demerary.

Hij maakte veel studie van de internationale betrekkingen; - hij sprak tegen de Japansche schadeloosstelling op rechtsgronden³; - hij drong er op aan om geen vaste gezanten te hebben, althans niet overal, maar om eenige bekwame mannen, in de diplomatie en aanverwante vakken ervaren en prestige hebbende voor iedere aanstaande behoefte tijdelijk daar te zenden, waar iets te onderhandelen of te bespreken valt⁴; ook drong hij er

1 Bijblad 20 Dec. 1875 bl. 842.

2 Bijblad 23 Juni 1869 bl. 1488, 12 October 1871 bl. 199, 22 Dec. 1876 bl. 757, 18 Dec. 1877 bl. 379, 21 November 1879 bl. 279, 12 Mei 1877 bl. 1398, 21 December 1878 bl. 366, 15 Oct. 1879 bl. 142.

3 Bijblad 27 Nov. 1869 bl. 337.

4 Bijblad 1 Mei 1871 bl. 617.

op aan om gezantschappen te vereenigen¹, en om de missie te Rome in te trekken².

Hij bestreed het tweehoofdig beheer in de gevangenissen, dat over het fabriekwerk en over de gevangenen³, het afzonderlijke ministerie van Eeredienst⁴ en de vereeniging van het bestuur over de bedelaarsgestichten met Binnenlandsche zaken, welke hij bij het gevangeniswezen onder Justitie wilde gebracht hebben⁵, zooals ook is geschied; hij stelde groot belang in Ommerschans en Veenhuizen en sprak daarover meermalen⁶. Bij het wetsontwerp van den Minister Modderman tot aanwijzing van gestichten voor gevangenis en hechtenis, waarbij bedoeld werd Ommerschans en Veenhuizen te verkoopen, diende hij eene ampele nota in tot behoud en streed er voor om de gemengde fabriek- en veldarbeid te behouden, 't geen gelukte.

Hij ijverde voor het behoud van de gevangispoort⁷ en voor herstel van het binnenhof in eigen stijl⁸; hij was voor de commissie voor het behoud van monumenten⁹,

1 Bijblad 19 Nov. 1873 bl. 327.

2 Bijblad 15 Nov. 1871 bl. 219. 5 Mei 1871 bl. 661, waarbij hij het clericalisme bestrijdt.

3 Bijblad 4 Dec. 1869 bl. 450, 451.

4 Bijblad 22 Dec. 1870 bl. 242.

5 Bijblad 25 Nov. 1869. bl. 305.

6 Bijblad 9 Dec. 1867 bl. 241, 1869 Nov. 25 tot vereeniging met gevangeniswezen bij Justitie en verdediging van de administratie bijblad 305, 1870 Nov., om harde wegen te maken naar Friesland, Norg en Norgervaart bl. 176. 1871 nov. 22 tegen verkoop van O. en V. en om aldaar gevangenissen te vestigen, 1873 Nov. 18 om bedelaarsgestichten bij Justitie te voegen bl. 301, en meermalen om kanaalverbinding met Friesland te maken, 4 April 1870 over de inrichting der gestichten bl. 1301, 1883 10 en 11 October bl. 106 en 118.

7 Bijblad 11 Maart 1870 bl. 1038, 15 Mei 1871 bl. 826.

8 Bijblad 23 Nov. 1872 bl. 463, 26 Nov. 1873 bl. 427, 433.

9 Bijbl. 15 Dec. 1876 bl. 632, 7 Dec. 77 bl. 411, 12 Dec. 1878 bl. 399, 4 Dec. 1873 bl. 641.

hoezeer hij de misbruiken en verkeerdheden en geldverspilling niet goedkeurde; hij noemde eene natie zonder verleden en zonder liefde voor de kunst *ongelukkig*; ook sprak hij over uitbreiding der landbouwschool om wetenschap en kennis onder de landbouwers te brengen¹ en over de enquête over de longziekte, waarin hij meende, dat wel afzondering, maar geen afmaking van gezond vee noodig was²; hij bestreed het monopolie van de veeartsen³; later bij herhaald ontstaan der longziekte in 't spoelingsdistrict in 1883 en 1884 bracht hij twijfel in tegen het doelmatig besteden der gelden en tegen de uitspraak der wetenschap, dat ze alleen door besmetting kan ontstaan⁴.

Toen er over gesproken werd om in Java spoorwegen aan te leggen, verklaarde hij zich voor staatsaanleg en staatsexploitatie; in verschillende redevoeringen beval hij den minister van der Putte dit punt aan⁵, en op den 9 Juni 1874⁶ interpelleerde hij den minister daarover; hij had het genoeg dit zijn denkbeeld te zien zegevieren; toen later in 1883 ter sprake werd gebracht om tot stijving der schatkist de spoorwegen op Java te verkoopen, bestreed hij (21 November 1883) dat denkbeeld⁷ zeer.

De oorlog tegen Atjeh vond in hem een verdediger; hij beweerde dat Nederland niet anders kon, gedwongen was, en hoezeer in het algemeen niet voor uitbreiding van 't koloniaal bezit, keurde hij deze annexatie goed; hij gaf van deze zijne gedachte redenen in twee redevoeringen⁸; hij was

1 Bijblad 12 Dec. 1878 bl. 383.

2 Bijblad 28 Maart 1878 bl. 493, 499.

3 Bijblad 11 Juni 1874 bl. 1562, 30 Juni 1870, bl. 1868, 24 Febr. 1875, bl. 766.

4 Bijblad 3 April en 2 Juli 1884 bl. 1267, 1771.

5 Bijblad 25 October 1872 bl. 342, 21 Dec. 1872 bl. 918, 10 Nov. 1873 bl. 225, 18 Febr. 1875 bl. 786, 23 Oct. 1876, bl. 271.

6 Bijblad 9 Juni 1874, bl. 1476, 1534, 1537.

7 Handelingen bl. 305, 312, 1884 Juni 11 bl. 1557.

8 Bijblad 28 April 1873, bl. 1387, 21 April 1874, bl. 1254.

echter volgens het stelsel van van Swieten slechts voor eene beperkte bezetting en 't oprichten van sterke vestingen. Hij was het, die den 18 Februari 1874 eene motie voorstelde, dat de Kamer hulde zou brengen aan het Ned.-Ind. leger, en aan haren grijzen bevelhebber, welke motie werd aangenomen¹.

Op den 27 October 1876 sprak hij in de Kamer met aandrang over de conversie van communaal en individueel bezit²; hij keurde de houding van den minister Goltstein en het ontslag van den Gouverneur-Generaal Loudon zeer af³.

Toen het zilver als koopwaar in waarde verminderde en velen daarvan bedenkelijke gevolgen voor ons muntstelsel vreesden, verklaarde hij zich tegen de muntwet van Delden, waarbij het goud als standaard werd aangenomen; hij beweerde, dat men in muntzaken niet ieder oogenblik van stelsel en standaard kon veranderen, daar de koopwaarde der metalen ieder oogenblik aan verandering onderhevig was; in zijne redevoeringen daarover ging hij na de gevoelens van de leden van het bestuur der nederlandsche bank, onder anderen van de heeren Mees en Vissering⁴; laatstgenoemde schreef hem daarover in de Nieuwe Rott. Courant van 2 Maart 1874 een open brief, welke hij beantwoordde in die Courant den 5 Maart d.a.v.

Ook den 17 November 1874⁵ bij het wetsontwerp over tijdelijke beperking van aanmunting van zilver door particulieren sprak hij voor den zilveren standaard, althans tegen den gouden, maar nog meer voor het bimetalisme.

Hij sprak nog later daarover⁶ en beweerde, dat alle edele metalen niet voldoende waren voor de menschelijke transactiën, dat men buiten fiduciair papier en teekensmunt beide

1 Bijblad 18 Febr. 1874, bl. 822, 823, 827.

2 Bijblad 27 Oct. 1876, bl. 250, 254.

3 Bijblad 12 Mei 1875, bl. 1295.

4 Bijblad 24 Febr. 1874, bl. 850.

5 Bijblad 17 Nov. 1874, bl. 221

6 Bijblad 22 Nov. 1876, bl. 292.

metalen wel noodig had; hij verzette zich tegen den verkoop van zilver¹.

Deze redevoeringen werden vermeld en gedeeltelijk medegedeeld in de Wiener Presse van 26 November en 28 November 1876 n°. 329 en 330, waarin onder meer voorkomt: ‘dem gemessenen ruhigen Vortrage des Assener Abgeordneten Oldenhuis Gratama ist es zu danken, dass der erste Tag den Freunden der Doppelwährung blieb, und der General-debatte schon in einer Sitzung beendet war. Die rede Gratama's hat förmlich Sensation gemacht und selbst bei den Gegnern unverkennbaren Eindruck hervorgerufen. Die Argumentation war eine glückliche, weil sie, mit den Erfahrungen übereinstimmend, leidenschaftlos die wirkliche Lage darlegte; die Schlussfolgerungen, dasz das Silber unentbehrlich sei, dasz die dagegen geltend gemachten Besorgnisse und Einwürfe bereits vielseitig widerlegt und dasz die Goldfreunde nicht in der Lage wären, die Vorzüglichkeit des Goldes nach den bisherigen Erfahrungen zu erhärten, geschweige denn für die weiteren Folgen einer allgemeinen Ausstoszung des Silbers irgend sichere Voraussetzungen verbürgen zu können u.s.w., wurden mit lebhaftem Beifall aufgenommen und ebenso die Schlussworte, mit welchen der Redner an die altherkömmlichen nationalen Errungenschaften ‘Besonnenheit und Mäßigung’ appellirte’.

Bij het nadenken over den geldsomloop viel het hem altijd op, dat de staat zijn aandeel moet hebben van het voordeel van den omloop van fiduciair papier; hij meende daarom, dat het kapitaal muntbilletten tot het maximum der wet kon worden verhoogd; hij sprak daarover van tijd tot tijd en kreeg den 19 December 1880² veel bijval daarvoor, zoodat hij 19 December 1881 een amendement in dien geest voorstelde, 't geen de kamer aan nam; ook meende

1 16 Oct. 1882 Hand. bl. 660, 29 Febr. 1883 Hand. bl. 840.

2 Bijblad 12 Dec. 1879 bl. 543, en 18 Dec. 1880 bl. 797-802, en 4 Maart 1884 bl. 666.

hij, dat het saldo in kas bij de nederlandsche bank voor den staat eenig voordeel moest opleveren en dat de staat veel grooter voordeel van de nederl. bank moest genieten, welke beschouwingen hem beschuldigingen van bankfresserie van zijn' ambtgenoot Blussé op den hals haalden, waartegen hij zich echter krachtig verdedigde¹, bewerende evenals hij zulks tegenover Minister Vissering gedaan had, dat hij een voorstander was van de nederl. bank, maar nog meer van zijn vaderland, en dat de ned. bank zulke enorme renten had, waarvan den staat zijn deel werd onthouden en daarmee den belastingschuldigen nadeel werd gedaan.

Hij was een groot voorstander van algemeen stemrecht en sprak daarover in eene zijner eerste redevoeringen in de Kamer, toen dit nog in de dagbladen als een curiosum werd vermeld; hij drong later steeds daarop aan; bij het ontwerp-wet tot uitbreiding van den census door Geertsema legde hij eene nota over ten voordeele van het algemeen stemrecht, waarin hij iederen census een onrecht noemde; hij stemde voor dat wetsontwerp, omdat iedere uitbreiding in zijne richting was²; hij werd door professor Buys ten onrechte als een tegenstander van uitbreiding van kiesrecht voorgesteld, waartegen hij opkwam in een open brief in de Nieuwe Rott. Courant in October 1876; bijna jaarlijks nam hij deel aan de debatten over uitbreiding van kiesrecht; hoezeer voorstander van Grondwetsherziening begreep hij, dat die bij de scherpte, waarmede de politieke partijen tegen elkander overstonden, in de eerste jaren niet te verwezenlijken was; ook meende hij, dat Grondwetsherziening niet een partijwerk mocht zijn; hij ried daarom aan om inmiddels een uniform census van f 20 in te voeren.

Hij was voor de afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen³ en voor het afschaffen der octrooyen, voor

1 Bijblad 13 en 14 April 1880, bl. 877, 907.

2 Bijblad 17 Juni 1874 bl. 1612.

3 Bijblad 11 Sept. 1869 bl. 1077.

het afschaffen, en wel trapsgewijze, der differentieele rechten op Java¹, tegen privileges en monopolieën aan de handelmaatschappij², hij sprak voor de kanaalverbindingen met Pruisen³.

Hij was van gevoelen, dat het oorlogsbudget te zwaar was voor de krachten der nederlandsche natie; dat oefeningsplicht in militiedistricten moest worden ingevoerd en dat dan een politieleger voor binnenlandsche rust uit die tot oefening verplichten moest worden verkregen bij loting; dat plaatsvervanging en nummervervisseling moest worden afgeschaft⁴, hij meende dat alleen een defensieve oorlog mogelijk is, waartoe wij dan door oefeningsplicht in staat waren, alsook omdat in eene vaderlandsche zaak ieder burger optreedt; hij sprak meermalen in dien geest, reeds den 17 December 1869⁵ drong hij er sterk op aan, waardoor hij een debat kreeg met den heer Storm; later had hij dikwijls daarover woordenwisseling met den minister van oorlog. Ook verzette hij zich steeds tegen het opdrijven der militaire pensioenen en het vroeg pensioeneeren zoo bij land- als zeemacht, waarover hij op den 7 Juli 1880⁶ een warm debat had met den minister van oorlog en met den heer de Casembroot, zoomede met den minister Weitzel op 19 December 1883⁷.

Niet dan in de dringendste noodzakelijkheid, bij credietwetten of politieke verwickelingen stemde hij voor de begrooting van oorlog.

Het marine-departement vond meer ondersteuning bij hem; hij oordeelde, dat Nederland als koloniale mogendheid en als zeevarende natie marine moet hebben; hij in

1 Bijblad 12 Oct. 1872 bl. 133.

2 Bijblad 26 Mei 1873 bl. 1690.

3 Bijblad 6 Juni 1880 bl. 1150-1154.

4 Bijblad 27 Juni 1873 bl. 1771, 12 Mei 1876 bl. 1496.

5 Bijblad 17 Dec. 1869 bl. 694.

6 Handelingen bl. 1165.

7 Handelingen bl. 709.

terpelleerde den minister van Marine over de straf aan schrijvers op de werven opgelegd voor het requesteren aan den minister, niet door den trechter van hunne onmiddellijke chefs en verkreeg de afschaffing dier bepaling ook bij de veldwachters¹; hij sprak tegen het slordig bestuur der marine, uit de Adderramp en andere feiten gebleken².

Aan de beraadslaging over de wet op het Hooger Onderwijs nam hij een levendig deel; hij sprak voor eene leerstoel in de logica, en de uiterlijke welsprekendheid; hij diende eene nota in om de studie van het Romeinsch recht te beperken tot datgene, wat in het hedendaagsche recht nog van practische toepassing kan zijn, waarover hij een twistgeschrijf kreeg in het weekblad van het recht met de redactie van den Juridischen Spectator (zooals uit de opgave zijner geschriften blijkt); hij verklaarde zich tegen het schrijven van doctorale dissertaties; hij stelde een amendement voor over het gelijk stellen der drie academiën, 't geen werd aangenomen en een om een leerstoel voor het notariaat op te richten, 't geen werd verworpen³.

Als rechtsgeleerde en als zoolang in de magistratuur werkzaam geweest zijnde, vestigde hij zijne aandacht bijzonder op het rechtswezen, en wat daarmede in verband staat.

Ik zal trachten eene korte schets te geven van zijne werkzaamheden op dat punt.

Hij betreurde het, dat het notariaat in ons vaderland veelal ontaardde in eene geldmakerij, waardoor niet zelden de belangen der burgers op den achtergrond komen en tegen eed en plicht de tariefwet wordt overtreden; hij zocht de reden daarvoor in de verkeerde inrichting van 't notariaat en

1 Handelingen 26 April en 7 October 1881 bl. 1258, 105 en 106.

2 Handelingen 16 Oct. 1883 bl. 130 vlg., 14 Dec. 1883 bl. 619, 632.

3 Bijblad 9 Maart 1876 bl. 985, 10 Maart 1876 bl. 1006, 17 Maart 1876 bl. 1101, 24 Maart 1876 bl. 1200, 27 Maart 1876 bl. 1211, 31 Maart 1876 bl. 1296.

in het beperkt getal notarissen; hij wilde van het notariaat een vrij beroep hebben evenals in Zwitserland, zoodat ieder nà aan de examina en alle vereischten te hebben voldaan, eene koninklijke aanstelling tot notaris kon krijgen; hij wilde dan het publiek laten controleeren, waar Kamers van notarissen en Openb. ministerie onmachtig bleken te zijn om rampen te voorkomen, zooals in onzen leeftijd zooveel plaats hebben; talrijk zijn zijne redevoeringen op dat punt, waarin hij ook steeds zijne afkeuring te kennen gaf over de erfelijkheid, zooals de regeering in Nederland zulks ten behoeve van hare gunstelingen betrachtte; talrijk zijn zijne redevoeringen daarover jaarlijks bij hoofdstuk IV gehouden. Hetzelfde stond hij voor bij het procureaat, en hij had het genoegens zulks bij de wet van 23 April 1879 (Stb. 75) verwezenlijkt te zien. Hij was een groot voorstander van de Jury in strafzaken¹ en een groot tegenstander van de doodstraf².

Hij werkte ijverig mede om de wet op de Rechterlijke organisatie van Godefroy, die hij zeer verkeerd achtte, achter de bank te stellen ('t welk gebeurde 22 Juni 1870 door afstemming van de considerans van een W.O. tot wijziging van de rechtsvordering) en was groot voorstander van de wet op de R.O. van de Vries, waarop hij verschillende amendementen voorstelde, onder anderen om den Hoogen Raad naar Utrecht te verplaatsen; aan de deliberatiën nam hij veel deel; hij betreurde het, dat het amendement Kappeyne met zijne hoofdofficieren van Justitie en met zijn al te ingewikkeld onderling appel, 't welk hij krachtig bestreed, aan de wet den doodsteek toebreacht³.

Door de behandeling der wet kwam hij op het denkbeeld eener rechterlijke organisatie nl. om alle hoven af te

1 Zie zijne jaarlijksche redevoeringen over hoofdstuk IV.

2 Zie Bijblad 17 Mei 1870 bl. 1427.

3 Zie disc. Wetsontwerp R.O. de Vries van 21 Maart 1873-20 Mei 1873 Bijblad 1160-1640.

schaffen, de misdrijven te unificeeren, en alles, behalve de politie, te brengen bij de Arrondissements-Rechtbanken met onderling - niet wederkeurig - appel, ook in 't civiele, waarvan hij een volledig onderwerp in Themis mededeelde.

Bij de wet tot afschaffing van sommige hoven¹ diende hij eene ampele nota in dien geest in, en bij de behandeling der rechterlijke wetten in Maart 1877 was hij daarvan groot voorstander, overtuigd, dat de meeste rechterlijke collegiën te weinig te doen hebben.

Hij stond sedert steeds deze denkbeelden over R.O. en inkrimping van personeel voor.

Hij was geen onbepaald bewonderaar van het nieuwe wetboek van strafrecht, en gaf daarvan rekenschap bij de algemeene beschouwingen daarover²; ook diende hij op zes punten nota's in, en stelde hij een amendement voor op de gevangenisstraf³.

Hij ondersteunde de wetten van den minister Smidt tot wijziging van de wet op het notariaat, en tot wijziging der kostenregeling in burgerlijke zaken, waarbij hij de verplichte taxatie der proceskosten had voorgesteld⁴.

Hij sprak tegen de wetten tot beteugeling van de desertie van zeevisschers, als oordeelende, dat het onrechtvaardig en verkeerd is om het kapitaal een zoo groot voorrecht te geven tegen den arbeid⁵, tegen de zoogenaamde vogeltjeswet als onnoodig⁶ en schadelijk, en tegen de wet tot verhooving der tractementen van de leden van het Hoog Militair Gerechtshof om daardoor niet nog de slechte rechtspraak in 't militaire te bestendigen⁷ en voor

1 Bijblad 13 Oct. 1875 bl. 95.

2 Bijblad 25 Oct. 1880 bl. 94-97.

3 Bijblad 26 Oct. 1880 bl. 111.

4 Bijblad 27 Febr. en 3 Maart 1879 bl. 677, 682, 691.

5 Bijblad 4 Mei 1881 bl. 1291, 1309, 1324.

6 Bijblad 4 Mei 1880 bl. 1106.

7 Bijblad 4 Dec. 1879 bl. 419, 12 Maart 1880 bl. 752.

het voorstel - van Kerkwijk om de burgemeesters uit den Gemeenteraad, althans uit de gemeente, in allen gevalle op voordracht van den raad te kiezen, omdat de zelfstandigheid der gemeenten daardoor bevorderd werd¹.

Reeds aan de academie stelde hij stellingen op dispuutcollegiën tot afschaffing van de jacht als staatszorg; hij stelde daarom met de heeren Idzerda en van Kerkwijk op 20 November 1872² een amendement voor als demonstratie over dat denkbeeld en diende met dezelfde heeren den 31 October 1873 zijn wetsontwerp op de jacht in; de memorie van toelichting en beantwoording, en zijne verdediging daarvan den 10 Mei 1876³ zullen eene handleiding zijn voor elke latere gewenschte afschaffing der jachtprivilegiën.

Hij was zeer voor de inkomstenbelasting door Blussé voorgesteld; hij stelde daarbij 1 Mei 1872 een amendement voor op art. 2⁴ om van onroerende goederen alleen inkomstenbelasting te betalen boven het kadastraal inkomen, waarvan reeds grondbelasting betaald wordt.

Bij elke belastingwet bijna kwam hij op de inkomstenbelasting terug, oordeelende, dat dat de beste belasting was, en dat accijnzen daarvoor moesten worden afgeschaft; hij ondersteunde de wetsontwerpen Gleichman en Vissering, strekkende de eerste tot het leggen van eene belasting op het kapitaal, en de tweede op de rente, om zoo te geraken tot eene inkomstenbelasting; meermalen bestreed hij de wanstaltige leer, dat grondbelasting geene belasting, maar bloot grondrente zou zijn⁵; bij de wet tot herziening opbrengst ongebouwde eigendommen stelde hij een

1 Bijblad 16 Maart 1880 bl. 783, 807.

2 Bijblad 20 Nov. 1872 bl. 145.

3 Bijblad 10 Mei 1876 bl. 1449-1456.

4 Bijblad 1 Mei 1872 bt. 1169.

5 Onder meer Bijblad 1 Mei 1872 bl. 1169, 18 Maart 1879 bl. 743, 21 Maart 1879 bl. 806.

amendement voor om reeds dadelijk het denkbeeld uit te spreken dat peraequotie van de grondbelasting het doel der wet is¹.

Reeds den 13 November 1873 bij de beraadslaging over een wetsontwerp tot aanvulling van art. 96 W. van Strafvordering² verdedigde hij dat niemand gedwongen moest worden om een eed te doen, die daartegen godsdienstige of gemoedsbezwaren heeft, gelijk hij ook reeds in 1846 als advocaat voor het hof in Drenthe had beweerd, waarop vrijspraak van den getuige volgde en toen de eedsquestie door Minister Modderman in zijne bekende rede van 4 October 1881 werd behandeld was hij de eerste, die van liberale zijde den minister daarop een krachtig antwoord gaf³.

Meermalen sprak hij over het nietige, en het verkeerde van het brengen van menschen in den zoogenaamden adelstand, 't geen denkbeelden van ongelijkheid bevordert, en klassenhaat aankweekt⁴; op den 3 December 1874 hield hij eene rede over de nietigheid en kleingeestigheid om in den Haag de oprichting te verhinderen op 'de Plaats' van een standbeeld voor onzen grooten genialen Thorbecke⁵.

Hij was voor de drankwet, en bracht daarin het verbod voor sluis- en brugwachters om sterken drank te schenken⁶.

Den 14 October 1879 hield hij eene rede ten betooge, dat de saldo's der momboirkamers niet aan Amsterdam en de overige gemeenten, maar aan den staat toekomen, waaruit blijkt, hoe hij in de vaderlandsche rechten en mid-

1 Bijblad 27 Maart 1879 bl. 875, 895.

2 Bijblad 12 November 1873 bl. 260.

3 Bijblad 5 Oct. 1881. bl. 66.

4 Bijblad 20 Nov. 1872 bl. 397, 405, 27 Nov. 1874 bl. 339, 8 Dec. 1880 bl. 603, 630.

5 Bijblad 3 Dec. 1874 bl. 436, 437.

6 Bijblad 17 Mei 1881 bl. 1451.

deleeuwsche toestanden tehuis was¹; bij de behandeling van de wet op het auteursrecht stelde hij een amendement voor om dat te bepalen op 30 jaar, uithoofde de auteurs geen *stellig recht* hebben, en de beschaving en ontwikkeling door dure boeken wordt belemmerd²; hij was voor de systematische namen van maten en gewichten, omdat anders de invoering van het metriek stelsel niet tot stand zou komen³, 't geen hij internationaal wenschte.

Merkwaardig is zijn debat met Minister Modderman over toekomstige sociale beroeringen, die de Minister vooruit zag, waarbij alle vroegere politieke revolutiën slechts kinderspel zouden zijn, waartegen de minister als middelen opgaf niet zoozeer herziening der wetten, maar het herzien van zich zelf, en het beoefenen van rechtvaardigheid tegen de min bevoorrechte klassen der maatschappij⁴; - Oldenhuis Gratama antwoordde hierop, dat het eenige middel is niet alleen het beoefenen van rechtvaardigheid tegen de min bevoorrechte klassen, maar voornamelijk *volmaakte gelijkstelling* in rechten van den 3^{den} en 4^{den} met den eersten en tweeden stand, waarbij hij een aantal onderwerpen aanvoerde, waarin die volmaakte en rechtvaardige gelijkstelling niet bestaat⁵; de Minister antwoordde hierop niets.

Hij bevorderde 7 November 1883 den bouw van een nieuw gouvernementsgebouw in Drenthe⁶, de verbreding en verdieping van het bovenpand der Drentsche hoofdvaart (21 December 1883)⁷, de vestiging eener nieuwe

1 Bijblad 4 Oct. 1879 bi. 120-124.

2 Bijblad 2 Juni 1881 bl. 1639-1640-1645-1650.

3 Bijblad 6 Maart 1882 bl. 944. Zie Utrechtsche courant 11 Febr. 1881.

4 Bijblad 9 Dec. 1880 bl. 629.

5 Bijblad 30 Nov. 1881 bl. 629.

6 Handel. bl. 513.

7 Handel. bl. 773.

gemeente Schoonebeek (28 Maart 1884)¹, het behoud van de vrijdom voor huisbouw op ontginningen, bedijkingen en droogmakingen (1 en 2 Juli 1884)², de afschaffing van het misbruik, dat de regeering buiten de wet vrijstelling gaf van de zegelwet (30 Juni 1884)³.

Hij uitte steeds in de kamer zijn gevoelen onbewimpeld, zonder menschenvrees, en beschouwde het als een schoon voorrecht aan zijn betrekking verbonden om zijne overtuiging, hoe dan ook, te kunnen uitspreken, - hij ontzag daarbij vriend noch vijand, - hij gaf daarvan een schoon voorbeeld, toen er een amendement werd voorgesteld om zijn' vriend, den afgetreden griffier, den grijzen Veegens eene toelage te geven gelijkstaande met het onderscheid tusschen zijn traktement en zijn pensioen, de regeering nam het amendement over, maar hij bestreed het zoo overtuigend, dat het verworpen werd⁴.

Ik zal niet verder gaan op deze wijze om niet te uitvoerig te worden, hij was een ijverig en belangstellend lid der kamer, was steeds aanwezig en behandelde de zaken met grooten ernst, waarvan ook nog getuigen kunnen zijne vele nota's in de afdeelingen voorgelezen en bij de stukken gedrukt, onder anderen bij 't Wetb. van Strafrecht en Strafvordering. Het is mijne bedoeling niet eene beoordeeling te geven van zijne parlementaire verdiensten⁵, ik heb alleen feiten willen opsommen als bewijzen zijner parlementaire werkzaamheid.

1 Handel. bl. 1170.

2 Handel. bl. 1747, 1752, 1768, (ontving hiervoor openlijk dank uit de heidestrecken van N. Brabant en Limburg (zie ond. and. Venloosch weekblad 23 Aug. 1884).

3 Handel. bl. 1737.

4 Bijblad 5 Dec. 1881 bl. 408.

5 Eene beoordeeling komt voor in de Parlementaire Portretten Amsterdam 1869 bl. 45 en 'in de Tweede Kamer' portretten. Sneek 881 bl. 52.

Van 1867 tot 1886 werd hij achtmaal met groote meerderheid tot lid der Kamer verkozen, tweemaal na ontbindingen.

Beschouwen wij thans zijne werkzaamheid in bijzondere commissien en maatschappijen en afzonderlijke opdrachten.

In den winter van 1844 op 1845 was hij lid en voorzitter eener commissie van zeventien tot bedeeing van armen, 't geen in dien winter van gebrek en ellende eene moeilijke taak was.

Van 1842 tot 8 Maart 1856 was hij Provinciaal correspondent der vereeniging tot afschaffing van sterken drank en schreef hij artikelen over den strijd tegen den sterken drank, in den lijst zijner geschriften te vermelden; - hij kwam later tot de overtuiging dat geheele onthouding van sterken drank niet het middel is om de rampen onzer maatschappij op dit punt te verminderen.

Van 1840 tot 1847 was hij lid en secretaris van de commissie voor het kerkfonds der hervormden te Assen, in welk laatste jaar hij kerkvoogd werd, 't geen hij ruim 31 jaar bleef, eerst als secretaris, in welke qualiteit hij tot den bouw der nieuwe kerk meêwerkte, later als lid en eindelijk als voorzitter. In Juni 1844 werd hij thesaurier van het departement Assen der Nederlandsche maatschappij ter bevordering van nijverheid en later secretaris en directeur der teekenschool; - hij vertegenwoordigde het departement tweemaal op de algemeene vergadering; - hij bracht met anderen een rapport uit houdende 'een voorloopig onderzoek omtrent het plan van den Belgischen ingenieur Kummer ter ontginning van heidevelden door overvloeiing' voorkomende in deel XIII. St. III 1849 bl. 215-239 van het tijdschrift dier maatschappij; - hij bracht in het departement het eerst ter sprake de uitgave van een handboek voor de veengraverij en landontginning in de hooge veenen, 't welk aanleiding gaf tot de uitgaaf van het bekende handboek van Stemfoort, en later in Februari 1845 het nut der spoorwegen voor de noordelijke pro-

vincien en lokte daarover het uitschrijven eener prijsvraag uit; - opmerkelijk is het, dat in het courantschrijf, daarover ontstaan. door sommigen werd betoogd, dat voor de noordelijke provincien spoorwegen onnoodig waren!

Hij zag dan ook steeds met innig leedwezen, dat zoovele verleende concessien voor een spoorweg in de noordelijke provincien niet tot uitvoering kwamen. Toen na het mislukken van de concessie tot spoor- en kanaalaanleg van Balkema, Sixma van Heemstra en consorten concessie kregen tot den aanleg van een spoorweg door Friesland en van Harlingen over Groningen naar de Hannoversche grenzen en daarbij Drenthe was uitgesloten, gaf hij in 1855 eene brochure uit, ook in de Prov. Drentsche en Asser courant opgenomen: 'Bedenkingen over de richting van den spoorweg in Friesland, Groningen en Drenthe met schetsteekening; - hij stelde onder anderen daarbij voor de lijn van Meppel van uit het zuiden te leggen op Haule, het juiste middenpunt der drie noordelijke provincien, en daaruit lijnen op Leeuwarden, Groningen en Assen te leggen als zoovele stralen uit het middenpunt; - dit denkbeeld trok zeer de aandacht, in couranten en tijdschriften; - Gedeputeerde Staten hebben het in hun verslag vermeld, en bij de Regeering aanbevolen; - in Groningen werd er eene tegenbrochure uitgegeven, waarbij Dragten als middenpunt werd aangewezen.

In het ontwerp-wet tot aanleg van Staatsspoorwegen in 1860 was geen weg door Drenthe opgenomen, met anderen richtte hij eene spoorwegvereeniging 'Drenthe' op en werd hij met de heeren W.A. van der Feltz en P. Hofstede naar den Haag afgevaardigd om bij de regeering en de leden der Kamer de opname van den weg door Drenthe te bewerken; van 9 tot 15 Mei 1860 vertoefde die commissie in den Haag; - weinige dagen later had zij het genoegen den weg door Drenthe te zien opgenomen; - den 30 April 1870 werd die weg feestelijk ingewijd, een blijde dag voor hem, die daarvoor zooveel gewerkt en geschreven had; -

hij gaf daarover dien dag eene brochure uit, houdende geschiedkundige herinneringen daarvan, onder de geschriften vermeld.

Lange jaren was hij medebestuurder van het departement Assen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en was daarin een gevierd spreker.

In 1844 werd hij lid der subcommissie van de maatschappij van weldadigheid, later secretaris; hij vertegenwoordigde de subcommissie den 11 Maart 1859 op de groote vergadering te Amsterdam, waarin de gestichten Ommerschans en Veenhuizen aan den Staat der Nederlanden werden overgedragen.

Hij was in Assen lid der commissie voor het monument van 1813 en woonde als zoodanig de onthulling bij en het diner, en de soirée bij Prins Frederik.

In 1854 was hij bestuurslid en Secretaris van het landhuishoudkundig congres te Assen; hij redigeerde het lijvige verslag van dat congres; in 1865 was hij bestuurlid en in 1878 was hij van dat congres te Assen de voorzitter. - Zijne inleidende rede, die veel bijval vond, werd in het verslag 1878 medegedeeld, en is afzonderlijk uitgegeven; hij was een ijverig bezoeker der congressen en bracht daarbij vele rapporten uit, nog in 1879 bracht hij met anderen een rapport uit op het congres te Maastricht in verband met den landbouw.

In 1854 bij het eerste Congres te Assen werd hij met de heeren D.H. van der Scheer en H.J. Smidt in eene commissie benoemd voor het tot stand brengen eener tijdelijke tentoonstelling van oudheden; - deze tentoonstelling gelukte zoo goed, dat hij en zijne medeleden aan het Provinciaal bestuur verzochten om een Provinciaal museum van oudheden op te richten, 't geen werd aangenomen; hij werd vice-voorzitter, en later voorzitter van het bestuur.

Veel en groot waren zijne bemoeiingen voor het museum.

In 1874 en 1876 werd hij als voorzitter uitgenoodigd

om het internationale congres van anthropologie en archéologie préhistorique te Stockholm en te Buda-Pest bij te wonen; op beide congressen sprak hij in het fransch over de hunnebedden en oudheden in Drenthe; zijne redevoeringen werden in de 'Comptes rendus' opgenomen; hij gaf van beide reizen en het verhandelde verslag in de Provinciale Drentsche en Asser courant; dat van Buda-Pest is ook afzonderlijk uitgegeven.

In 1855 werd hij gekozen tot Secretaris van het genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe, welke zeer werkzame betrekking hij 33 jaar waarnam tot 19 Februari 1886, waarna het genootschap hem eerelid maakte en een prachtig zilveren inktstel met landbouwzinnebeelden en opschrift vereerde. In die betrekking vertegenwoordigde hij meermalen het genootschap op verschillende vergaderingen.

Tal van kleine commissien nam hij waar; zoo was hij een tijd lang lid der plaatselijke schoolcommissie te Assen, lid en voorzitter der commissie van examinatoren voor het Gymnasium, lid en voorzitter eener commissie tot verheffing en verzetting van de weekmarkt te Assen, correspondent voor Drenthe van vele land-, tuinbouw- en oudheidkundige tentoonstellingen elders, zoowel in als buiten het vaderland, van verlotingen enz., plaatsvervangend lid van de commissie van zuivelbereiding te Londen, van verschillende commissien om veen- en waterschappen op te richten, ook lid-correspondent van de rijkscommissie van adviseurs tot behoud van monumenten van geschiedenis en kunst van af 1874 tot hare ontbinding.

Hij was correspondent van het Recht in Nederland, van van Vleuten en Perk, zoolang het bestond, van het Weekblad van het Recht van af de oprichting, in welke beide tijdschriften hij zeer vele bijdragen inzond, van de Kunst- en Letterbode, van het tijdschrift Volksbeschaving en Volksheil, uitgegeven van 1855-1859; van het Biographisch woordenboek van Van der AA, A tot Cys,

1852-1855; van de bijdragen tot de kennis van den Nederlandsche en vreemde Koloniën, bijzonderlijk betrekkelijk de vrijlating der slaven uitgegeven door Ackersdijk, Broers, v. Hoytema, Rueb, Hora Siccama en Vreede van 1844-1847, van de notarieele Nieuwsbode bij Nijgh te Rotterdam 1863-1868 uitgegeven, van het Rechtsgeleerd Bijblad en de Jaarboeken, van de opmerkingen en mededeelingen van Oudeman en Diephuis, hij was medewerker van den Drentschen volksalmanak, van de bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de Provincie Groningen onder redactie van Acker Stratingh, Feith en Boeles.

Hoe ijverig hij tot deze alle medewerkte, kan blijken uit de lijst zijner geschriften, die ik hierachter laat volgen, hij schreef veel voor de Provinciale Drentsche en Asser courant, voor de Utrechtsche courant, voor het Vaderland, en andere couranten.

Hij was lid van de Vereeniging voor Statistiek in Nederland, eerelid van de Schippersvereeniging Schuttevaer, lid van het Friesch Genootschap voor Geschied-Oudheden Taalkunde, van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en associé étranger de la Société royale de numismatique de Belgique te Brussel en des Deutschen Vereins für internationale Doppelwährung te Berlijn, van de international arbitration and peace society in Great Britain and Ireland enz.

Bij dit alles was hij een verzamelaar van schilderijen en munten, van boeken, vooral van die, welke de rechtsen andere oudheden en geschiedenis van Drenthe betroffen, zijne verzameling manuscripten, boeken en pamfletten over Drenthe is eenig.

Hij was een zoogenaamd onderzoekend reiziger, die reisde om de zeden, gewoonten, wetten en instellingen van andere landen te bestudeeren, hij beschouwde dit als eene uitspanning, bijzonder van een beschaafd man; in dezen geest bereisde hij Zweden, Noorwegen, Noordelijk en Zui-

delijk Duitschland, Hongarije, Zwitserland, Frankrijk, Engeland en Schotland, en paste teruggekeerd de opgedane ondervinding op ons vaderland toe.

Ongeveer 35 jaar had hij eene groote vervening, hij was een groot ontginner en boschaanlegger.

Voorzeker ik zeide niet te veel, toen ik in den aanvang zeide, dat mijn vader, 'het leven is werken en werken is leven' in praktijk bracht.

Zijne benoeming op 10 October 1880 tot Ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw, gedaan door eene Regeering niet van zijn partij, was eene erkenning van 's mans werkzaamheid en ijver en van zijne praktische vaderlandsliefde, ze werd door voor- en tegenstanders goedgekeurd¹.

Den 7 November 1885 op ruim zeventigjarigen leeftijd vierde hij zijn 50jarig doctoraat.

Om dien tijd echter kwamen de gebreken des ouderdoms, hij ging nog eenmaal naar den Haag tot bijwoning der zittingen - hoezeer ongesteld - maar nam, hoe zwaar het hem ook viel te scheiden van eene hem lief geworden betrekking, den 19 Februari 1886 zijn ontslag, zijne hoofdreden was, dat hij zijn plicht wilde betrachten, en niet meer wilde geplaatst worden tusschen het dilemma om of weder erger ongesteld te worden of zijn plicht niet waar te nemen.

Talrijke brieven kreeg hij van leden der kamers, van anderen en van zijne kiezers, die hun leedwezen over zijn besluit betuigden; dit deden ook alle kiesverenigingen in Drenthe, die hulde brachten aan zijne houding in de Volksvertegenwoordiging.

Hij overleed te Assen den 5 Juli 1887 en werd den 8 Juli

1 In het geïllustreerd Encyclopaedisch woordenboek van Winkler Prins vindt men een kort levensbericht van Mr. L. Oldenhuis Gratama bl. 733, 732, dl. VII.

d.a.v. te Beilen begraven, bij welke gelegenheid de heer W.A. baron van der Feltz, lid der Tweede Kamer, in waardeerende woorden hulde bracht aan het karakter, de bekwaamheden en verdiensten van den overledene.

Assen, Juli 1888.

Mr. M. OLDENHUIS GRATAMA.

Lijst van de Geschriften van Mr. L. Oldenhuis Gratama.

Afzonderlijke uitgaven:

1835. Nov. 7. Academische dissertatie de universali bonorum inter conjuges communionem, olim in plerisque patriae tractibus vigente nunc lege dd. 16 Juni 1832 in codice civili futuro denuo restituito.
(Zeer gunstig beoordeeld in *Minerva Panatheneum*, tijdschrift van en voor studenten (Dec. 1835 bl. 98) en in de vaderland-sche letteroefeningen van Juni 1836 bl. 295).
1848. De tolquestie van het Zwolsche diep toegelicht, regtskundig onderzoek, Amsterdam P.W. van Kampen.
In verschillende regtsgeleerde en andere tijdschriften gunstig vermeld en beoordeeld.
1864. Echte stukken betrekkelijk de verhooving van het afvaartsgeld op de Drentsche hoofdvaart te Smilde met kaart van 21 Februarij 1769 en eene voorrede.
1868. Open brief aan het collegie van Gedeputeerde staten van Drenthe over de zorg voor en het onderhoud der hunnebedden door Mr. L.O.G. lid der provinciale staten van Drenthe.
1870. April 30. Geschiedkundige herinneringen aan de onderscheidene plannen, die er hebben bestaan om een spoorweg door Drenthe te leggen en aan hetgeen is geschied om de lijn door Drenthe te doen opnemen onder de van staatswege te leggen spoorweglijnen, gevolgd door bijzonderheden betrekkelijk den thans bestaanden spoorweg en deszelfs daarstelling.

- Ook door de Provinciale Drentsche en Asser courant als feestgave bij de inwijding en plechtige opening van den spoorweg aan hare lezers aangeboden.
1876. Korte aantekeningen over het achtste vóór-historisch oudheidkundig congres, 3-12 September te Buda-Pesth gehouden.
1878. Inleidende rede van hem als voorzitter van het XXXI Ned. landhuishoudkundig congres, 25 Junij 1878 in de kerk der Hervormden te Assen gehouden (ook in 't verslag opgenomen).
1885. De Hunnebedden in Drenthe en aanverwante onderwerpen, voor rekening van den schrijver, opgedragen aan de staten van Drenthe.

In tijdschriften en periodieke uitgaven.

In de kunst- en letterbode:

1839. Aug. Mededeeling van eene vondst van 30 gouden munten bij Nuis onder Marum van Lodewijk den Vroomen, ook geplaatst in de Drentsche courant van 5 Julij 1839 n°. 54.
1842. N°. 16. April 15. Nadere beschouwingen over de munten van Lodewijk den Vroomen.
1843. N°. 28 en 29. Oordeelkundige beschouwing over: 'de bijdragen tot de geschiedenis en oudheden van Drenthe door Mr. I. de Wal' Groningen. Wolters 1842.
1852. N°. 2. Jan. bl. 24 over het Zwolsche diep.

In het Regt in Nederland van van Vleuten en Perk (1838-1850).

Deel II, bl. 201, over de inzage-kwestie en het droit de recherche op de griffien der Regterlijke clegien.

Deel II, bl. 356, over de Drentsche marktgenootschappen en de wijze van dagvaarding derzelve.

Deel II, bl. 356, over het procesverbal de carence, ingeval van arrest op roerend goed; - voorts tal van vonnissen.

In het tijdschrift, Volksbeschaving, Volksheil 1855-1857. Amsterdam. Belinfante en ter Haar:

Deel I, bl. 171, over beklemmingen van landerijen (IX congres). Jaargang 10 over dwang tot gemeenschappelijk werken (IX congres).

Deel II, bl. 209-224-264 over den strijd tegen den sterken drank (ook geplaatst in de Drentsche courant en in de Groninger).

In de bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde kolonien, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven, van Ackersdijk, Broers, van Hoytema, Rueb, Hora Siccama en Vreede 1844-1847:

**Eenige kleine bijdragen en boekbeoordeelingen.
In de notarieele nieuwsbode bij Nijgh te Rotterdam
1863-65:**

een aantal gewijsden en vonnissen.

In het letterkundig plaatwerk: 'de Tijd:'

Jaargang XI, deel XXI bl. 37 over het IX landhuishoudkundig congres den 27 Junij en volgende dagen te Assen gehouden met eene plaat, voorstellende de komst des Konings in de Buitensocieteit in het bosch te Assen.

In Sloets tijdschrift van staathuishoudkunde en statistiek:

1853 en 1854. Statistische opgaven omtrent het getal huizen, over de hoeveelheid vee op de markten in Drenthe. Deel XIX, stuk 3, de Drentsche kanaalmaatschappij.

In den Drentschen Volksalmanak:

- 1838. Jaargang II, bl. 184-199, over den oorsprong van het spreekwoord: 'ik wil Slatius niet slagten, en mijn bier verlopen.'
- 1843. Jaargang VII, bl. 34-95. Drenthe in 1748 en 1749 (ook afzonderlijk uitgegeven).
- 1845. Jaargang IX, bl. 176. Geschiedkundige bijzonderheden.
- 1845. Jaargang IX, bl. 182-195. Valtherbrug, gevondene Romeinsche munten.
- 1848. Jaargang XII, bl. 114-131. Iets ter gelegenheid van de duurte der levensmiddelen in 1847.
- 1849. Jaargang XIII, bl. 59-89. Een blik op de belastingen en den materieelen toestand van het landschap Drenthe in het begin der XVIIe eeuw.
- 1851. Jaargang XV, bl. 1-25. Fragmentarische geschiedkundige bijzonderheden van het landschap Drenthe in het laatst der XVIe eeuw.

1851. Jaargang XV, bl. 26. Privilegien op 't stuk der belastingen.

1851. Jaargang XV, bl. 45-68. Vijf authentieke stukken van de oprichting van het collegie van Gedeputeerden in Drenthe in 1606 en 1601.

In den Drentschen Volksalmanak (nieuwe Serie):

1868. bl. 101. Aequivalenten, ambtselden, belasting op de ambten.
1868. bi. 261. Titia Brongersma over Drenthe, lof op 't Hunnebed te Borger: Het lof van Assen.

In den Nieuwen Drentschen Volksalmanak:

1883. bl. 24. Assen, ontstaan en opkomst. Naamsorsprong.
1883. bl. 119. Het hunnebed te Rolde, Sage of legende daaromtrent.
1883. bl. 131. Twee oude charters Drenthe betreffende: wijze van landverhuren, lijfeigenschap.
1884. bl. 23. De Hunnebedden in Drenthe. - Geschiedkundig overzicht over het gebeurde met dezelve. - Aard en inrigting bestemming. - Ouderdom. - Stichting.
1884. bl. 148. Heeft Tacitus met de 'zuilen van Hercules in Germania' de Drentsche hunnebedden bedoeld?
1884. bl. 237. Sages en legenden omtrent de hunnebedden in Drenthe.
1884. bl. 263. Naamsorsprong van Ballo en de Ballerkuil.
1885. bl. 22. De Hunnebedden in Drenthe, slot: - Dit artikel uit dezen en den vorigen almanak gewijzigd met andere stukken over Hunnebedden ook afzonderlijk uitgegeven,
1886. bl. 22. Willebrordus, eerste prediker van het Christendom in Drenthe omtrent 778.
1886. bl. 119. Oorsprong van den naam van het dorp de Wijk.

In de Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen, onder de redactie van Stratingh, Feith en Boeles:

1866. Deel III, bl. 74-79. Een Friesch bruno muntje, ten onregte toegeschreven aan de heeren van Kuinre en aan Mewekinus, heer van Ruinen.
1867. Deel IV, bl. 68-73. Een Friesch bruno muntje, ten onregte toegeschreven aan de heeren van Kuinre en aan Mewekinus,

heer van Ruinen, antwoord aan Mr. I. Dirks, die in de Revue numismatique Belge. V. Serie 4, 1886 het vorige stukje daarover had bestreden.

1867.

bl. 1-40, en 18-153. De stadhouders van Drenthe, hunne

- magt en staatsregterlijke verhouding tot de landschap. (Ook afzonderlijk uitgegeven en zeer gunstig hier en daar beoordeeld).
1871. Deel VIII, bl. 1-40. Het ontstaan van de nieuwe of boven-Smilde (ook afzonderlijk uitgegeven met een artikel in de Provinciale Drentsche en Asser courant, van 22 febr. 1871, waarin hij opwekt tot viering van het honderd jarig bestaan van de Smilde).
1871. Deel VIII, bl. 331. Spoorweg tusschen Emmen en Roswinkel.
1872. Deel IX, bl. 161. Over oude wilkeuren in Drenthe.
1873. Deel X, bl. 138. Oude wilkeuren van boerschappen en markten in Drenthe.
1873. Deel X, bl. 33. Conditien, waarnaar in Drenthe de landschapsboerplaatsen in 1751 bij beklemming zijn uitgedaan, vastgesteld door Ridderschap en eigenerfden. 4 Nov. 1749.
1873. Deel X, bl. 36. Aequivalenten, ambts gelden of belasting op de ambten in Groningen.
1873. Deel X, bl. 41. Brief van Gerhardt Werninck aan Lodewijk Gratama te Groningen, geschreven uit Reine 28 Augustus 1582.

In de kroniek van het Historisch genootschap te Utrecht.

1875. Deel 31, jaargang 6e Serie, deel VI, bl. 110. Bijdragen tot het charterboek van Drenthe.
1875. bl. 128. Bijdragen voor bewijs van betaling van zoengeld voor een doodslag van 1541.

In de compte rendu du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique:

1874. 7e Session Stockholm, bl. 266. Sur les monuments mégalithiques de la province de Drenthe.
1876. 8e Session Buda-Pesth. bl. 493. Sur les rapports des hunnebedden avec quelques églises chrétiennes.
Dl. 497. Sur les tumuli ou collines sepulcrales de sable.

In de opmerkingen en mededeelingen betrekke lijk het Nederlandsche regt:

1845. Deel I, bl. 232. Over bevoegdheid van kantongerechtsdeurwaarders.
1846. Deel II, bl. 146. Een woord over het afleggen van den eed en over het veroordeelen tot straf van getuigen, die zich om welke redenen ook, bezwaard vinden den eed te doen.

1847. Deel III, bl. 5. Eenige opmerkingen over het straffen van eene poging tot brandstichting, wanneer de ontvlambare voorwerpen zoodanig geplaatst zijn, dat ze wel in het algemeen, maar door tijdsomstandigheden onmogelijk den brand kunnen mededeelen, naar aanleiding van art. 434. C.P.
1848. Deel IV, bl. 130. Behooren koloniale veldwachters tot de gewapende magt? art. 209, 230, 239. C.P.
1849. Deel V, bl. 214. Over het bewijs van schuldvernieuwing.
1851. Deel VIII, bl. 214. Welke eisch ontstaat uit een mondeling contract van koop en verkoop van vast goed?
1854. Deel X, bl. 174. Over verplichte medewerking van deelgenooten tot gemeenschappelijke werken.

In de Nederlandsche Jaarboeken voor rechtsgeleerdheid en wetgeving, later de nieuwe bijdragen over rechtsgeleerdheid en wetgeving en in het rechtsgeleerd bijblad:

1843. Deel V, bl. 223-253. Over de rechtsmiddelen van schuldeischers van onder het voorregt van boedelbeschrijving aanvaarde boedels tegen de beneficiaire erfgenamen.
1844. Deel VI, bl. 429. Over het als levenloos aangeven in de registers van den burgerlijken stand van pasgeborenen in of na de geboorte overledene kinderen, waarvan de geboorte in die registers niet is ingeschreven in betrekking tot het burgerlijk en het strafrecht.
1870. Deel XX, bl. 620-657. Beoordeeling van het ordelboek van den etstoel van Drenthe uitgegeven door Mr. H.O. Feith in de werken van Pro Excolendo Iure Patrio. (Ook afzonderlijk uitgegeven.)
1871. Deel XXI. Regtsg. bijblad bl. 380. Over gezworenen. (Jurij)
1872. Deel XXII, bl. 361-403. De costuimen en ordonnantien van proceduren en de rechten soe in den lande van Drenthe worden gehouden met eene voorrede en aantekeningen. (Ook afzonderlijk uitgegeven met afzonderlijke titel en motto).
1879. Deel V, bl. 77-79. Welke is het thans voor Nederland aangewezen stelsel van Regterlijke organisatie? antwoord aan den heer Mr. S.J. Hingst. In het rechtsgeleerd bijblad plaatste hij bovendien tal van regterlijke gewijsden.
- In Themis:*
1855. Deel II, verzameling II, bl. 273. Over het bezit van één jaar bij bezitregterlijke actien naar de fransche, oud-Hollandsche en hedendaagsche wetgevingen.

1857. Deel IV, bl. 501. Beschouwingen over een paar punten van de bevoegdheid van Provinciale staten: 1°. zijn P. Staten bevoegd in hunne reglemente de subsidiaire gevangenisstraf te bedreigen, 2°. zijn P. Staten bevoegd in hunne reglementen te bepalen, dat de boete komt ten voordeele van de gemeente?
1860. Deel VII, bl. 139. Beoordeeling van de verhandeling van B.W. Servatius over het verhaal van geldboete en geregtskosten in strafzaken. Leiden 1859.
1866. Deel XIII, bl. 313. Beoordeeling van het werkje van Mr. E. Jongsma: de paardenfokkerij in Friesland, eene studie. Leeuwarden 1865.
1873. Deel XXXIV, bl. 309. Ontwerp regterlijke organisatie 'de Vries' zooals het wat alle artikelen betreft, was aangenomen, maar in 't geheel verworpen.
1874. Deel XXXIV, bl. 345. Welke vruchten heeft het debat in de tweede kamer over de regterlijke organisatie opgeleverd? welk anders dusver niet voorgesteld ontwerp zou kunnen worden gedacht naar aanleiding van de beraadslagingen in de 2e kamer, kans te hebben van te worden aangenomen? ontwerp eener Regterlijke organisatie.
1874. Deel XXXV, bl. 137-189. Het wetsontwerp tot intrekking der bijzondere bescherming dusver aan de Jacht en het jachtbedrijf verleend. (Ook afzonderlijk uitgegeven).
1877. Deel XXXVIII, bl. 417. Verslag van het werk van Jules Favre 'de la reforme Judiciaire' Paris 1877.
1878. Deel XXXIX, bl. 440. 'Over regterlijke organisatie' antwoord aan een justiciable.
In het regtsgeleerd Magazijn van Drucker, Katz en Molengraaf.
1883. Deel II, bl. 455. Komt voor eene textverklaring van art. 10 van het rapport van Mr. Gerard van Oostendorp (1557-1558), antwoord aan professor Fockema Andreae.

In het weekblad van het Regt:

- Hij zond steeds en aanhoudend ter plaatsing in tal van regterlijke gewijsden en ook beredeneerde artikelen.
1842. In n°. 345. Over de heerlijke regten-circulaire van den minister van Binnenlandsche zaken (ook over genomen in de Arnhemsche courant).
1844. In n°. 541. Over solidaire verplichting tot alimentatie van ouders door kinderen.
1862. In n°. 2373. De afschaffing der rijksadvocaten.
1862. In n°. 2374. Opvolging van notarissen door hunne zonen.

1870. In n°. 3223. Waarom het eigendom der hunnebedden niet bij particulieren kan zijn?
1875. In n°. 3865. Regeling van de orde van studie van het Rom. regt aan de academie. (zie ook n°. 3885).
1876. In n°. 3942. Regeling van de orde van studie van het Rom. regt aan de academie: Dupliek aan de redactie van den Juridischen spectator. 15 Aug. 1875. n°. 22.
1876. In n°. 3948. Orde van studie van het Rom. regt aan de academie: nota aan de Tweede Kamer overgelegd bij beraadslaging over het Hooger Onderwijs.
1877. In n°. 4181 en 4217. Over regterlijke organisatie.

In verschillende dagbladen:

- In de Provinciale Drentsche en Asser courant* schreef hij talrijke artikelen van regtskundigen, oudheidkundigen, staatkundigen of oeconomischen aard; ze betroffen veelal de belangen van Assen en Drenthe in beoordeelingen van boeken over Drenthe, van Drenthe door de podagrissen in de courant van 2 December 1842, van de oudheidkundige werken van I. van der Veen Azn., A. Steenbergen en anderen, over 't Zwolsche diep, over de hoofdvaart, over de Staphorster schutsluis, over de opbouw en verzetting der weekmarkt te Assen, over het Noordwillems-kanaal, over kanalisatie in verbinding met Friesland en Pruisen; het getal dier stukken is te groot om ze op te noemen, alleen vermeld ik nog:
1873. n°. 23. 28 Januarij. Over doorvaartswijdte op de Drentsche hoofdvaart.
1878. n°. 40. 16 Februari. Unie van Utrecht - Drenthe - feestviering (in de Utrechtsche en andere couranten overgenomen).
1880. n°. 331. 9 Februari. Verslag over de Hunnebedden in Drenthe den 20 Febr. 1879 in de vereeniging van oudheidkundigen te Londen uitgebragt door den referend. W.C. Lukis van Ripon.
1880. n°. 9. 12 Januarij. Beoordeelingen van C.L. Rahder's landregt van Drenthe van bisschop Frederik van Blankenheim van 1412.
1884. n°. 164. Juli. Over de doorvaartswijdte der hoofdvaart. (Twistgeschrijf met Mr. H.J. Carsten).
1885. n°. 11, 21, 29 Januarij en Februari. Over de stichters der Hunnebedden, twistgeschrijf met Dr. Pleite.

In het Vaderland:

1870.   11 Augustus n°. 188. Een hoofdartikel: 'onze neutraliteit' ter

- gelegenheid van den Fransch-Duitschen oorlog; ook nog aangehaald bij gelegenheid van de Transvaal-bewegingen.
1876. 17 Januari n°. 14. Jachtbeweging in Engeland.
1876. 11 Maart n°. 76. Jachtbeweging in Engeland.
1877. 30 Maart n°. 76. Jachtbeweging in Engeland.
1877. 3 December n°. 284. Welk is het thans voor Nederland aangewezen stelsel van regterlijke organisatie?
1878. 15 en 16 Februari n°. 39 en 40. Welk is het thans voor Nederland aangewezen stelsel van regterlijke organisatie? antwoord op de hem bestrijdende artikelen in de Arnhemsche courant van 14, 15 en 17 Jan 1878.

In de Utrechtsche courant:

Daarin schreef hij van 1863-1867 tal van ongeteekende artikelen, meestal als hoofdartikelen geplaatst, onder den titel: 'het noorden des Rijks'. Zijn doel daarbij was het noorden des Rijks en de verschillende belangen daarvan meer bekend te maken, en verkeerde oordeelvellingen daarover te voor komen; hij behandelde daarin, wat in de Provinciën Groningen, Friesland en Drenthe voor de kanalen, handel en scheepvaart gedaan was en nog gebeuren kon, de opruiming van de dammen te Bareveld, Appelscha en Haulerwijk, de noodzaak om verbinding te krijgen tusschen het Oranje-kanaal het Drentsche en de Pruisische kanalen, de haven van Harlingen, vergelijking van Drenthe met de andere provinciën, de Vledderquestie, zijnde een verschil tusschen den staat en de gemeente Vledder over de scholen den maatschappij van weldadigheid, over floreenplichtigen in friesland, over de bezwaren der schipperij bij het afsluiten van het IJ, over verkeerdheid van tolheffing aldaar, over de academie van Groningen en de aanstelling van professoren, over de afsluiting wegens de veepest, over afvaartsgelden op de hoofdvaart, over het congres te Assen in 1865, over de kanalisatie van de Tjonger, over den ijk der botervaten, over noodzaak van directe verkiezingen ook in het kerkelijke enz.; deze artikelen trokken zeer de aandacht; enkele lokten toestemming of tegenspraak uit, onder anderen die over Friesland welke in de Utrechtsche courant zelf en in de Leeuwarder couranten van April 1873 fel werden bestreden; hij schreef ook in n°. 42 van 11 februari 1881 over het verplicht gebruik der systematische namen voor maten en gewigten.

Levensbericht van Mr. S.J.E. Rau.

De 19de eeuw was nauwelijks begonnen, toen hij, wien dit levensbericht geldt, geboren werd. Sedert jaren door vriendschapsbanden met Mr. Rau verbonden, kwijt ik mij met liefde van eene eervolle opdracht, zonder de moeilijkheden gering te schatten, daaraan verbonden. Tot eene juiste waardeering zijner degelijke geschriften, behoort stellig meer wetenschap dan waarover de levensbeschrijver mag beschikken. De eischen van mijn ontslapen vriend te dien opzichte waren echter niet hoog gesteld; en dit te weten, deed mij niet terugschrikken voor eene zoo veel omvattende taak.

Mr. Sebald Jean Everhard Rau aanschouwde het levenslicht op den 19^{en} November 1801 te Leiden. Zijn vader was de in zijnen tijd als geliefd kanselredenaar, geleerde, letterkundige en dichter beroemde Sebald Fulco Johannes Rau, Waalsch predikant in genoemde stad en hoogleeraar in de godgeleerdheid. Zijne moeder was eene geboren Gravin Van Randwijck, afkomstig uit Gelderland, waar haar geslacht reeds lang had bestaan.

Voor het vaderland waren de tijden in de eerste levensjaren van Rau, wien wij van nu af alleen bij zijn familie-

naam willen noemen, alles behalve voorspoedig: zes jaren te voren, in 1795, had de Republiek der Vereenigde Nederlanden, eens zoo roemrijk en machtig, hare onafhankelijkheid verloren. Voortaan moest zij gaan aan den leiband van vreemde indringers en heette de Bataafsche republiek. Vele jaren zouden voorbijgaan eer Nederland zijne vrijheid terugontving en weder optrad onder den ouden en geliefden stam van Oranje. Die jaren moesten onder veel vernedering, zorg en last worden doorgebracht.

Zwaar lag de hand des vreemdelings op het vaderland. Geen stand was uitgezonderd van den druk, dien de vreemde overheersching oplegde. Buitengewone belastingen, onder allerlei naam en vorm geheven, die soms zeer op willekeurige geldafpersingen geleken, kwamen telkens terug. Er was allerwege kwijning en teruggang, veroorzaakt door oorlog, verlies van volkplantingen en schepen, bovenal van ware vrijheid.

Toen, daar de algemeene druk reeds zoo groot was, werd op den 12^{den} Januari 1807, Leiden, een der voornaamste Hollandsche steden, zwaar getroffen door het springen van een kruitschip, waardoor 130 menschen het leven verloren. Deze ramp, waarbij Rau als kind in levensgevaar had verkeerd, bleef diep in zijn geheugen gegrift, en gretig luisterden de kinderen zijns broeders, als de tachtigjare oom op het 'huis te Lent' van die gebeurtenis verhaalde. En geen wonder! Het verhaal was boeiend genoeg. Rau's moeder, al meermalen iets bouwvalligs aan het door de familie bewoonde huis bespeurd hebbende, had telkens gezegd: 'het komt ons nog eens op het hoofd vallen'.

Voor dit huis lag sedert een paar dagen een klein schip, waaraan niets bijzonders te bespeuren was, maar dat, volgens geruchten, over de 30.000 pond buskruit inhield.

Bij de ouders van Rau waren gelogeerd zijn oom, de Graaf van Randwijck met zijne jonge vrouw, de freule Van Zuijlen, wier vader *maréchal du palais* was. Om twee ure

was er gegeten. Op het oogenblik der ontploffing zat de vijfjarige Rau op de canapé, tusschen zijne moeder en zijne tante, bezig prentjes te bekijken. De vader en de overige kinderen waren afwezig. De heer Van Randwcijk zat, de laatste lichtstralen opvangend (het was 12 Januari en ruim vier ure des namiddags) op de vensterbank een brochure te lezen, nu en dan eene opmerking mededeelende aan zijne vrouw, weinig vermoedend, dat zijn laatste levensuur had geslagen. De kamenier was reeds in den gang om den jongeheer Rau te halen en naar de kinderkamer te brengen. Een knecht liep om de tafel, bezig met afnemen.

Daar donderde de slag!!

Rau kon zich nog duidelijk voorstellen, dat het was alsof opeens een zwart gordijn hem over de oogen viel. Zijne moeder, meenende dat het 'bouvvallige' huis bezweken was, riep: 'Daar heb je het al, de oude cavaille valt in!' En toen zij het steunen en klagen van Mijnheer Van Randwijck vernam, voegde zij hem toe: 'Zij komen dadelijk met een lantaarn!' meenende dat de dienstboden onmiddellijk te hulp zouden snellen, en weinig vermoedende dat alles om haar heen was verwoest. Zelve eene moedige vrouw, kroop zij rond om te onderzoeken of ergens een uitweg was. Vergeefs. Het bovenhuis was weggeslingerd, het benedenhuis in elkaâr gestort. Met hun drieën waren zij binnen eene kleine ruimte opgesloten tusschen de canapé en eenige daarover gestorte balken. Een balk drukte den ongelukkigen Van Randwijck dermate op de borst dat de ademhaling onmogelijk was geworden. Een andere balk had den knecht naar de vensterbank geslingerd en hem een arm gebroken.

Professor Rau, van de ramp onderricht, ijldde naar huis, doch konde het niet terugvinden. Gelukkig wist hij aan een pereboom de plaats te herkennen, waar de zijnen bedolven moesten zijn, en door eene opening roepende, of er iemand was, riep mevrouw Rau terug: 'Wel zeker is er iemand!'

Bijgestaan door eenige studenten, begonnen zij naar hun beste weten de steenen op te ruimen, doch zoo dat mevrouw Rau hun toeriep: 'Vous jetez les pierres sur nous!' - 'De quel côté faut-il les jeter?' - 'Du côté de la fenêtre', werd geantwoord. Eindelijk ontstond er eene opening, groot genoeg om het kind er door te krijgen. Uit het 'graf' komende, is hem het beeld van al de huizen in vlammen, die hij zag, steeds bijgebleven. Hijzelf vertelde later: 'Ik werd gebracht bij den heer H .....; daar liepen de huisgenooten, allen door het springen der glasruiten gekwetst, met bebloede gezichten, wat te meer trof, daar de dames, gereed staande om naar eene partij te gaan, met bloemen waren gekapt. Die bloemen, dat bloed en de wijn, mij in de algemeene verwarring voor den schrik toegediend, alsmede de benauwde, maffe lucht van stof en puin.... zijn mij klaar voor den geest gebleven, en tot op heden is mij de lucht van stof en puin nog onaangenaam.'

Aan mevrouw Van Randwijck, die vier maanden later haar eerste kind verwachtte, besteedde professor Brugmans de beste zorgen.... Zij beviel te rechter tijd van een welgeschapen en gezond kind, dat de namen ontving van Louis Napoleon, naar koning Lodewijk die zelf had aangeboden peet te zijn.

Toen mijnheer Van Randwijck des avonds om elf uur onder het puin weg werd gehaald, was hij onkenbaar en reeds een lijk. De knecht herstelde van den gebroken arm en diende mevrouw Rau nog vele jaren. De ongelukkige kamenier werd dood in den gang gevonden, haar hoofd was verbrijzeld.

Van den kostbaren inboedel werd, buiten de effecten en juweelen, niets gered. De geheele bibliotheek, met de handschriften van twintig jaren arbeids van professor Rau, die kort daarop overleed, 42 jaren oud, ging verloren.

In antwoord op het schrijven van mevrouw Rau, het

overlijden haars echtsgenoots mededeelende aan koning Lodewijk Napoleon, ontving zij nevens een zeer verplichtend schrijven van genoemden vorst, het bericht dat zij levenslang de helft van het jaargeld behield, aan professor Rau toegezegd, en dat haar na het vertrek des konings als lands-pensioen is uitbetaald geworden. Nevensgaande brief geeft daarvan bescheid.

‘Monsieur le Chevalier Rau!

J'ai vu avec plaisir que vous n'avez point perdu le courage ni le sangfroid nécessaires, dans le malheureux évènement du 12e.

Le grand Trésorier de l'Ordre vous fera part qu'une pension viagère de trois mille florins vous a été assignée.

Je vous envoie dix mille florins afin que vous vous occupiez de rétablir votre cabinet et de donner l'exemple de la persévérance et de l'activité, si nécessaires pour réparer les malheurs de cette journée.¹.

(was geteekend)

Louis.

La Haye ce Mercredi

14 Janvier 1807.

Mevrouw Rau kocht, na sedert 1809 des zomers op de Plack te Bommel, des winters te Arnhem gewoond te hebben, in 1835 het ‘Huis te Lent’, waar onze vriend tot zijnen dood verblijf hield.

In 1818 was de opvoeding der kinderen van Mevrouw

1 Deze bijzonderheden dankt de schrijver van dit levensbericht aan mevrouw Van Eck, geboren Rau van Gameren, die het verhaal van de ramp opstelde, zooals zij het uit den mond haars ooms had opgevangen. Voor ons bestek hebben wij ons moeten beperken en aan het verhaal van de ramp alleen het meest gewichtige kunnen ontleenen.

Rau zoo ver gevorderd dat de jongste, wiens levensbericht wij schrijven, na op de latijnsche school onder rector Bosse (1814) de classieke talen te hebben beoefend, als student naar Leiden konde gaan, alwaar hij zijn ouderen broeder, Jacob, den lateren president van het Gerechtshof van Gelderland en Dijkgraaf van Overbetuwe, reeds studeerende vond. De professoren waren toenmaals de heeren Brugmans, Borger, Bake en van Assen.

Een privaat collegie was geopend door Bilderdijk: het liep over de Vaderlandsche Geschiedenis. De gebroeders Rau woonden beide dit collegie bij, evenals Groen van Prinsterer, die later eene zoo bijzondere plaats innam in ons vaderland, als hoofd eener invloedrijke staatkundiggodsdienstige school of partij. Voor Bilderdijk bleef hij, Rau, altijd de hoogste achting en genegenheid koesteren. Ook bleef tusschen hem en Groen van Prinsterer de vriendschap altijd onverminderd bestaan, al was hij het niet in alle opzichten met zijnen vriend eens, en al betreurde hij dat Groen een partij-hoofd was geworden, naar R. meende, ondanks zich zelve en door den invloed der heerschende omstandigheden.

Als vriend hechtte R. zich in zijn studie-tijd wel het meest aan den heer Mounier, den thans nog in leven zijnden Emeritus predikant der Waalsche Gemeente te Amsterdam, die elken zomer, of ten minste dikwijls den vriend der jeugd kwam bezoeken.

Bij menschen, die bestemd zijn meer dan gewoon te worden, komt meestal de aanleg daartoe reeds vroegtijdig uit. Zoo was het met R. reeds in zijn studenten-tijd: hij stond zoo wat buiten de eigenlijke studenten-wereld, waar het immers nog al luidruchtig placht toe te gaan. In niet gewone mate was hij eene fijne, edele natuur, die zich een heerlijk verheven doel voorstelde; een dichterlijk gemoed, tot peinzen geneigd, een ontvankelijke, omvangrijke geest, weetgierig, dorstende naar hoogere kennis.

Voor al de classieke letterkunde trok hem aan, maar

ook in andere vakken van wetenschap en kunst stelde hij belang. In zijn handel en wandel was hij, zelfs in die jongelingsjaren, streng zedelijk en diep godsdienstig. Van al wat onedel, laag, gemeen, onoprecht is; van al wat een karakter ontsiert, was hij afkeerig. Vatbaar voor hoogere genietingen, ja voor de hoogste, kon niets hem bekoren, wat zelfs maar eenigszins afweek van het geestelijk schoone. Daarmede in overeenstemming beoefende hij de muziek, de poëzie, de welsprekendheid.

De gewone vermakelijkheden en verstrooiingen van het gezellig leven trokken hem slechts aan voor zoo verre verstand en hart deel daaraan hadden. Woelige gasten feestmalen waren niet zijne gading. Hoewel niet eenzelvig, waren toch zijne gedachten, evenals zijn gemoedsleven, niet voor iedereen toegankelijk. Hij konde, wat in hem leefde, zeer wel voor zich zelve bewaren. Ook dorste hij niet naar bijval of toejuicing. In die jaren, waarin de meesten gaarne iets zeggen of doen, waarvan zij verwachten dat van hen zal worden gesproken, was de student Sebald Rau er op uit om zoo min mogelijk te worden opgemerkt. Het was hem niet aangenaam dat er veel beweging werd gemaakt van hetgene hij deed. Voldoening, dat gevoelde hij, kon alleen voor hem voortvloeien uit wat zijn innigst bewustzijn hem als verdienstelijk of lofwaardig deed kennen. Dit kwam vooral uit bij afgelegde examens: de zijnen waren doorgaans schitterend, zoowel in rechten als in letteren. Zeer fijngevoelig, konde hij ook, als deelnemend vriend, door aanmerkingen of oordeelvellingen licht pijnlijk worden gegriefd. In latere levensjaren moge de strijd met zijnen zoozeer gevoeligen geest gemakkelijker zijn geworden, die strijd bleef toch altijd voor hem open.

Men denke niet dat hij steeds in zich zelve was gekeerd, of moeilijk was te voldoen, neen! zijn omgang was aangenaam, hoogst beschaafd, innemend, vriendelijk en dienstvaardig. Ook bezat hij muzikale gaven, die, al het andere daargelaten, hem in gezelschap zeer op prijs deden

stellen, terwijl hij ook met zeer veel smaak uit hollandsche en fransche dichters voordroeg.

Doch in de genootschappen en dispuut-colleges schitterden Groen en Rau door hun smaakvol Latijn. Ook aan fransche en hollandsche stijloefeningen ontbrak het niet. Vele begaafde jongelieden, waaronder Mounier, namen daaraan lofwaardig deel. Bij Groen's voordrachten had men behoefte aan zeker voorbehoud; bij die van Rau werd men weldadig aangedaan. Ook kwamen de gaven van den heer Anthonie Brugmans luisterrijk uit, die later zoozeer schitterden, wanneer hij als advokaat in de pleitzaal het woord voerde.

Er bestond een rechtskundig Dispuut-college, onder de zinspreuk *per angusta ad angusta*: de meeste juristen behoorden daartoe. Rau was nu niet meer de weinig opgemerkte student van 't eerste studie-jaar: meer en meer was hij als literator en jurist van ongemeene gaven algemeen bekend en bij allen geacht. Populair als zijn oudere broeder in hooge mate was, is hij echter aan de academie nooit geweest.

Buiten den niet breeden kring zijner kennissen en den nog nauweren kring zijner vrienden met velen in aanraking te komen, daartoe werd door hem geene poging aangewend. Zij baarde geene vriendschap die hij niet zocht, maar dit schaadde niet aan de achting die hij verdiende.

Hoog aangeschreven stond Rau bij den Hoogleraar in de Latijnsche en Grieksche letterkunde Bake, wiens fijne kritiek, tegenover welke menige plaats uit Cicero en verzen van Homerus het hard te verantwoorden hadden, zeer door R. werd gewaardeerd en op zijn eigen lateren kritischen arbeid merkbaren invloed heeft gehad.

Professor Peerlkamp, Borgers opvolger, en Sebald Rau hebben elkander wederzijds weten te waardeeren. Het portret van eerstgenoemden bevond zich dan ook later op het Huis te Lent in zijn studeerkamer, evenals dat van

Da Costa en het grootsche wel uitgevallen borstbeeld in gips van Bilderdijk.

Ten aanzien der juridische professoren erkende hij de uitgebreide kennis, scherpzinnigheid en hulpvaardigheid van den beweeglijken, niet altijd gemakkelijken Tydeman.

Tot den begaafden en hoogst beschaafden professor Van Assen gevoelde hij zich aangetrokken, en terwijl anderen zich vroolijk maakten over het eenigszins hoofsche in de manieren van den Oud-Gouverneur van Prins Frederik, vond R. in diens wijze van het romeinsche recht te behandelen groot behagen. Tusschen leermeester en leerling bleef ook na den academischen tijd de vriendschap voortduren. Van Assen was rector-magnificus in 1830. De redevoering, waarmede hij het rectoraat overdroeg was in 't Latijn. Door het bewerken eener zeer goed geslaagde fransche vertaling, die Van Assen in druk deed verschijnen, heeft R. zijn hooggeleerden vriend toen zeer verplicht. Door aard en opvoeding behoorde hij tot diens aan de beginselen en begrippen der Fransche revolutie scherp tegenovergestelde zijde, zonder daarom in zijne vinnige, niet altijd billijke invallen en oordeelvellingen onverdeeld behagen te scheppen.

Rau woonde ook Van der Palm's litterarische redevoeringen bij, zelfs meer dan zijne preêken, maar in zijne latere levensjaren stelde hij op deze stukken hoogen prijs.

Na Mevrouw Rau's vertrek naar Gelderland woonde hij te Leiden met zijn vriend Mounier, theologisch student toenmaals. De uren door hen gemeenschappelijk doorgebracht, waren gewijd aan muziek en poëzie, de laatste R.'s verlustiging. Zij trachtten het ware schoone door dieper inzicht te genieten en deelden elkaâr hunne meening en zienswijze mede omtrent hoogere letterkunde en trachtten door te dringen in de roerselen der geschiedenis van de Grieken en Romeinen, hun staatkunde en de karakters hunner groote mannen. Zij verdiepten zich mede in de schoone poëzie van Racine en Corneille, Shakspeare

en Milton, Schiller, Goethe en Lamartine. In deze studiën ging Mounier wellicht niet zoo ver als R. omdat de theologische studiën natuurlijk eene eigenaardige richting behoorden te houden, waarbij ook aan de beoefening der uiterlijke welsprekendheid moest worden gedacht.

Die met R. omging nam noodzakelijk iets over van zijne hoogere beschaving: hij vleide niemand, maar ontmoedigde evenmin. Hij besepte wat het wezen moest, strevende naar 't idéaal, dat hem voor den geest stond Zelden kwam het gemoedsleven ter sprake: R. was daarin meer gesloten en openbaarde ook niet licht zijn gevoel aan nauwe vrienden. In breede uiteenzettingen had hij minder lust, meer *in ethicis* dan *dogmaticis*; hij hield zich in zijne jeugd aan de bijbelsche theologie, in 't begin dezer eeuw wel vijf en twintig jaren lang de heerschende; de vrijzinnige deed zich toen reeds gelden; - R. volgde die richting niet; M. werd meer vrijzinnig ten gevolge zijner eigen studie; R. was meer vasthoudend aan het oude.

In 1825 promoveerde R. in de rechten. Leiden's universiteit was toen 250 jaren oud; de *Dies natalis* 5 Februari plechtig gevierd; promotie met de kap; *more majorum*: die onderscheiding viel te beurt aan eenige verdienstelijke jongelingen uit de verschillende faculteiten, wanneer ze door hen of de familie werd begeerd en deze laatste de kosten wilde dragen. Tot de daartoe als van zelf aangewezenen behoorde Sebald Rau in 1825. Mounier heeft echter altijd vermoed dat hij die eer noch begeerd, noch aanvaard zoude hebben, ware het niet op verlangen van Mevrouw Rau, zijne moeder. Als paranymfen bij de plechtige promotie zou nevens Toon Brugmans ook M. fungeeren. R. meende dat dit van zelf sprak. M. meende dat wegens zienswijze aangaande stand, geboorte, omstandigheden, Groen van Prinsterer behoorde te worden gekozen als paranymf. Maar R. zeide op stelligen toon: Gij, Mounier! en geen ander!! en zoo gebeurde het: *Sebald Johannes Everard Rau werd Doctor in het Romeinsche en*

hedendaagsche recht, hiertoe gepromoveerd op eene *dissertatio de Ciceronis oratione pro P. Quinctio*¹.

De dissertatie was, zooals men haar na studiën als die van R., mocht verwachten, in keurig Latijn; beide als rechts- en als letterkundig stuk zeer verdienstelijk.

De verdediging had plaats op 4 Februari in het gewone academisch auditorium. De eigenlijke promotie met hare symbolische handelingen, het opzetten der doctorale muts of kap, het aan den vinger steken van den gouden ring, enz. moest het toppunt van den volgenden dag, den *dies natalis* uitmaken, toen nog met louter latijnsche toespraken. Het had plaats in de daartoe ingerichte zeer ruime Pieterskerk, overbezet door eene dichte schare van aanzienlijke mannen en vrouwen van overal opgekomen, verre de meesten geen Latijn verstaande. Voor die menigte ging Rau's korte en schoone rede, met kracht en warmte uitgesproken, schier onopgemerkt voorbij.

Daarna het groote feestmaal in de schouwburgzaal, waaraan Curatoren, Professoren, hooge staatsleden, met de nieuwe doctoren en hunne paranymfen waren aangezeten, gedurende hetwelk de onverwachte Jobsmare van den watersnood in N. Holland onder de aanzittenden veel schrik en deelneming verwekte.

De inzameling voor de noodlijdenden bracht onder tafel *f* 2500 op. Later in den avond was er vuurwerk op de ruïne. Den volgenden dag was het feestmaal, door de gepromoveerden aan de studenten aangeboden.

Na zijne promotie verliet Sebald Rau de Academie en vestigde zich op den huize de Plack onder Bemmell, om daar verder zijne geliefkoosde studiën te boefenen. Het verkeer, dagelijks gedurende eenige jaren zoo veelvuldig tusschen hem en zijn vriend Mounier, had voortaan slechts bij gelegenheid plaats, doch beider vriendschap bleef in

1 *Verhandeling over Cicero's pleitrede voor Quinctius.*

hare hechtheid bestaan. In November 1825 werd M. doctor in de theologie, waarmede ook zijne academische loopbaan besloten was. Rau was paranymf bij zijne promotie.

In het jaar 1828 werd Mounier door zware vermoeninissen en koortsen aangetast en bleef onwel tot in 1835. In dit jaar betrok Mevrouw Rau het Huis te Lent, daar haar neef, de Graaf Van Randwijck, het buitengoed de Plack, zijn eigendom, zelf bewonen ging. Mounier hield in laatst vermeld jaar een langdurig verblijf te Lent ten einde geheel te herstellen. Van dien tijd dagteekent de vermaning, door zijne vrienden en vriendinnen Rau aan M. voorgehouden: 'Monsieur Mounier! vous êtes ici dans une maison de santé, mais si vous ne faites pas ce qu'on vous dit, on vous mettra dans une maison de force!'

Was het die energieke bedreiging, of was 't het schoone en grootsche landschap dat hij voor oogen had, 't welk den verzwakte deed herstellen? Het uitzicht op de breede, kronkelende rivier de Waal, op het bosch en de ruïne der aloude Karels-burg, de bergen en bosschen van Upbergen en Beek? het aangename gepeins aan vrouw en kroost, gepaard aan 't gevoel van dagelijks in krachten toe te nemen.? genoeg! de predikant Mounier herstelde geheel en konde zijn werk hervatten¹.

Het was toen bovendien een aardige, aanmoedigende tijd in ons vaderland, wel geschikt om het gevoel te ontvonken van beschaafde en begaafde jongelieden: Beets begon van zich te doen spreken, Hazebroek en zijne zuster, Ten Kate, Kneppehout en anderen. Rau en zijn vriend gevoelden dat dit de onluiking was van dichterlijk genie en zij bedrogen zich daarin niet.

Rau had intusschen zijne klassieke letteroefeningen niet

1 Van de betrekkingen tusschen Mr. Rau en den heer Mounier dankt de biograaf de mededeeling aan de vriendelijk hem door den aatste verstrekte opgaven.

gestaakt: in 1832 had hij in 't licht gegeven: *Epistola de Euripidis Phaëthonte*¹.

Niet alleen in bovengenoemde *epistola* heeft Rau het onderwerp 'Phaethon' behandeld: eenige jaren later, in 1838, hield hij eene verhandeling daarover in de Vergadering der Maatschappij van Letterkunde te Leiden, welke hem zeven jaren te voren daarvan het lidmaatschap had aangeboden.

De spreker toonde eene grondige studie te hebben gemaakt van de geschiedkundige gebeurtenissen, die oorzaak waren van het geheel of ten deele te loor gaan van zoovele meesterstukken der Oudheid, vooral van kunstgewrochten der Grieken. De oorlogen der Barbaren onder elkander, hun gemis aan beschaving, hunne woestheid en onvatbaarheid alsnog voor het schoone, dat zij in de schoonste landen vonden zonder er eenigen prijs op te stellen, hebben ontzaglijk veel te niet doen gaan, dat wegens zijne voortreffelijkheid zelfs door latere, zeer beschaafde volken niet konde worden vergoed. Zoo was het met de beeldende kunst der Grieken, waarvan slechts weinig en dat zelden geheel ongeschonden, tot ons is gekomen. Van de 76 stukken die Euripides op het tooneel deed vertoonen, bestaan er nog slechts 19. Van een dier lang verdwenen gewrochten zijn gedeelten gevonden, die ons, als Rau verklaarde, den omvang van een tooneelstuk doen gissen, dat in oorspronkelijkheid en rijkheid van vinding, in gepastheid van leiding en bevalligheid van uitvoering, voor geene der overgeblevenen, die ons geboeid houden, behoefde onder te doen.

Wij kunnen ons hier niet begeven in eene schets van het stuk dat Faëthon tot onderwerp had, doch op verrassend oordeelkundige wijze heeft R. door vernuftige vinding in het stuk aangevuld en zoo voor ons doen verrijzen, wat onherroepelijk scheen verdwenen. En dat was moge-

1 Brief over den Phaëthon van Euripides. verloren drama, waarvan enkele fragmenten zijn bewaard gebleven.

lijk door eenigermate dezelfde methode te volgen, als die van den zoöloog, die in 't algemeen door de wetenschap voorgelicht, uit eenige wervels het geheele geraamte van een voorwereldlijk dier bepalen kan. Met een door den mensch geschapen kunstwerk, 't zij gedicht, gebouw of beeld, is dit evenzeer doenlijk, mits de bekwaamheid daartoe aanwezig is. Door vernuftige gissing en vergelijking met andere stukken van Euripides drong Rau als door in de werkplaats van dit genie en konde onder zijne hand alzoö iets ontstaan dat de kentrekken van Euripides niet als kunstwerk verloochende.

Wij hebben ook eenige behoefte enkele schoone verzen mede te deelen, die een diepen zien hebben. Zoo de volgende uit Faëthon's mond:

‘Ons vaderland ligt daar waar ons het aardrijk voedt;
De vrucht van Ceres toch, en 't water uit den vloed,
Meer eischt de menschheid niet, en dit heeft allerwegen
Natuur ons toegereikt; maar wij versmâan dien zegen
Voor vindingrijke kunst, die 't weeldrig maal bereidt.’

Uit den bruiloftszang moge het vergund zijn een paar strophen aan te halen:

‘Hymen! Hymen! Echtgodin!
O Gij; der lusten Koningin!
Gij dochter van Jupijn, aan 's Hemels trans verheven,
Die 't maagdenhart ontvlamt in huwlijksmin!
't Verschuldigd lied wil opwaarts tot u streven
O Cypris, schoonste van de Gôon!
Aanvaard het met uw dartlen zoon,
Den onbedwingbren, die gewoon om u te zweven,
Zich schuil houdt bij uw wolkentron.’

In 1834 gaf hij het geschrift uit: ‘Variarum lectionum liber ad Ciceronis orationes pertinens’¹.

1 Deze titel is moeilijk letterlijk te vertalen: men kan zeggen: ‘vrucht van belezeneheid, studie, verscheidenheden.’ ‘Variae lectionis’, zoo luidt de titel van een werk van Muretus, ook van Cobet. (litterarische mengelingen, *miscellaneous* in 't engelsch).

In het volgende jaar werd Rau benoemd Honoris causa ‘Litterarum humaniorum Doctor et Philosophiae theoreticae magister’¹.

Intusschen schijnt bij hem het denkbeeld te zijn ontstaan dat het niet goed is geheel in een bespiegelend leven op te gaan, wijl ook de naar zijne omstandigheden onafhankelijke mensch in de samenleving verplicht is zich te wijden aan eenig ambt of betrekking. Zoo volgde den 16^e September 1838 zijne benoeming tot substituut officier, en den 19 Februari 1850 die tot rechter in de arrondissements rechtbank te Nijmegen, welke betrekking hij tot 31 December 1859 met lust en ijver waarnam.

Z.M. de Koning schonk hem op den 9 September 1860 als bewijs van waardeering zijner diensten de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Gedurende zijn ambtelijk leven had hij echter zijne letterkundige studiën, waartoe zijn aanleg hem meer bepaald bestemd had, niet verwaarloosd, noch uit het oog verloren. Het eerste geschrift, door hem in de Nederlandsche taal geleverd was, in 1836, ‘De Dood van Orfeus’, lyrisch treurspel in vijf bedrijven, eene niet onverdienstelijke proeve van vereeniging der muziek met de dramatische dichtkunst. Hij bleef deze lettervrucht zijner jeugd verbeteren met dit gevolg dat in het jaar 1873 eene nieuwe, meer ontwikkelde uitgave van dit ‘Oorspronkelijk Nederlandsch Zangspel’ verscheen.

Nog zelden was een kunstvorm als deze hier te lande toegepast. Geel noemde het een ‘nieuw genre.’ Wat de schrijver bovenal beoogde, was niet de vereeniging van een zouteloos opera-livret met muziek, maar deze gepaard

1 Was de titel van een Doctor in de Letteren, volgens het K. Besluit van 1815; bij de nieuwe wet gedeeltelijk vervangen door Doctor in de klassieke letteren. Phil. th. et Litt: meester in de bespiegelende wijsbegeerte.

te doen gaan met een dichtkundigen inhoud, met eene edele, dichterlijke taal, die den naam van poëzie mocht dragen. Dat niet elke taal zich daartoe leende en in 't bijzonder het Nederlandsch eigenaardige zwarigheden medebracht, die overwonnen moesten worden, behoeft wel geen betoog.

'Jeugdige vermetelheid dreef Mr. Rau er toe in deze richting eene schrede te doen, en het gunstig oordeel van bevoegde kunstrechters, zooals van Mr. Johannes Kinker en Jacob Geel, waren den jeugdigen schrijver eene 'verrassende' belooning voor zijn gewaagd 'kunststuk.'

De groote Kinker schreef: 'Van eene dergelijke onderneming (het schrijven van een oorspronkelijk Nederlandsch zangspel) is mij geene vroegere of latere belangrijke proeve bekend dan die van S.J.E. Rau: 'De dood van Orfeus'.

Niet minder gunstig luidde het oordeel van Geel, in een brief, tot den dichter gericht. (18 Juli 1836) 'Dat gij dichter zijt, heb ik nu gezien. Gelukkig - die bij afwisseling streng grammaticus en teeder zanger zijn (kan)! Ik raad u volstrekt niet af, beide talenten gezamenlijk te oefenen, zoo gij ze kunt blijven vereenigen.'

De brief eindigt met een vraag, niet vrij van dien schalkschen humor, die Geel in hooge mate bezat.

'Nog iets: hebt gij wel gezien, dat uw Orfeus nog al geleerd is? kan het gros der toehoorders op de hoogte komen? De eerste *Nubes* van Aristofanes moeten heerlijk geweest zijn; maar het stuk was te geleerd en het viel: en toch het waren eigenlijk dingen van den dag, terwijl uwe opera ons 3000 jaren terugzet.'

Mocht het gebeuren, dat zij die eenig belang in mij stelden, mijne werken opzochten wanneer ik onder hen niet meer zijn zal, dan zullen zij, hoop ik, van dit gedicht met iets meer genoeg kennis nemen in deze uitgave, dan indien het gebleven was zooals het eerst door mij is in het licht gegeven, en ik zal gedaan hebben wat in mijn vermogen was, om aan de toegevendheid van ver-

lichte en oprechte kunstvrienden te beantwoorden, door mijn streven naar de verwezenlijking van hetgeen goed mocht zijn in mijn denkbeeld. Dit is toch waar wij ons allen op moeten toeleggen, dat wij aan hen behagen die in elk opzicht *wel* denken: - 'aux esprits bien faits', als Pascal het uitdrukt; - en dat al wat wij leveren zoo na mogelijk kome bij die aan onze krachten geëvenredigde volmaaktheid, die ieder van ons zich voor moet stellen¹.

Wij mogen niet van 'Orfeus' scheiden zonder er eenige strophen uit te hebben overgeschreven, en wel uit het laatste bedrijf.

Het tooneel stelt eene zeer woeste streek van het gebergte voor. Men ziet de oevers van den Hebrus die met steilten zijn bezet.

Orfeus alleen.

Reeds spreidde zich om mij die onspoed die me omzweeft. -
Ik moet van daar. - Die strijd, daar nog mijn ziel van beeft;
Herinn'ring eener vlam die nimmer moest herleven;
Haar teêrheid; - Linus' heil, indien ik waar' gebleven,
Verwoest!.. Ik zag de hand die wenkte: ik volg. - Waarheen?
Waar wende ik thans mijn weifelende treên? -
Mijn vader! 'k ben gehaat, verstooten,
Waar gij den sceppter zwaait; en voor de onschatbre reên
In 't morgenland vergaard, vond ik uw hart gesloten. -

1 Om het woord 'rebarbatief' te gebruiken, dat hij nogal eens bezigde, het boek zag er afstootend uit: langs de voorzijde van het geelachtige omslag was eene omlijsting van doodshoofden en knekelbeenen, symbool van dood en graf, in verband met den titel. In den druk van 1873 is dit veranderd.

Maar het boek heeft bij zijne tweede uitgave niet alleen naar 't uiterlijke gewonnen. De handeling - de dichter had het zelf ingezien - was in geheel hare ontwikkeling een weinig schraal en mager. In zijn nieuwen vorm is het in alle opzichten zeer verbeterd, zelfs zóó dat schrijver dezes wellicht niet alleen staat met de meening dat 'Orfeus' almede het beste is dat R. geschreven heeft.

Van hier verbant mij de eer, verbant de vriendschap mij.
 En waar ik ga vervolgt mij 't geen ik lij'.
 O hoogst Begin! 'k zal nooit uw wet verstoren;
 Geen lot ontvlien door haar mijn moed beschoren.
 Maar gij, zie neêr, en maak mij vrij.

Ik hoop niet meer door groote daden
 Mijn volk tot vreugd te zijn: - mijn toekomst is beslist.
 'k Voel, in 't gemoed door rampen overladen,
 Een kreuk, die nooit wordt uitgewischt.

Eurydicé! Eurydicé, die smart
 Wacht niets op aarde dat haar lenigt:
 Maar 'k bei de stond (haar voorsmaak streelt mijn hart)
 De zaal'ge stond die mij met u vereenigt.

Waar in gulden hemelschijn,
 Onverwelk'bre rozen bloeien,
 Zal, in 't eind, een balsem vloeien
 Op die nooit-gestilde pijn.

Waar in 't Elyzeesch genieten,
 Zuivre zielen samenvlieten,
 Zal ik eeuwig met u zijn.

In 1842 verscheen 'Variarum lectionum liber alter' het tweede deel van 't zelfde werk. Daarna kwam uit in 1846, 'Schediasma de versibus spuricis in libro primo Aeneidos virgiliana¹'.

In het jaar 1855 voltooide Rau zijne Philoktetes, een treurspel naar het Grieksch van Sofokles, in metrische Nederlandsche verzen.

Hij was overtuigd dat men zulke verzen in onze taal

1 Een zonder veel voorbereiding opgesteld werk, improvisatie, vluchtige beschouwingen, opmerkingen; over de onechtheid van versregelen in 't eerste boek van de Enëis van Virgilius.

kan schrijven, en dat men de oorspronkelijke stukken, zoo men die wil vertalen, zooveel mogelijk in hun oorspronkelijken vorm behoort over te brengen. Hij wilde met dit werk eene proeve leveren, waaruit konde blijken, dat onze moedertaal, evenmin als de Hoogduitsche, voor de moeilijke taak behoeft terug te deinzen van de metrische poëzie der ouden, niet zoo volkomen uit te drukken, althans na te bootsen' (Inleiding VI).

Rau was niet de man, om met eene door hem uit te voeren taak de hand te lichten; integendeel, hij was daarin de nauwgezetheid zelf. Nogtans is het niet onmogelijk dat hij in zijne eerste proeve van metrische verzen het nog niet tot volmaaktheid had gebracht.

Mij komt het ten minste voor dat de 'Eneis' het heldendicht van Virgilius, waarvan de Nederlandsche vertaling in metrische versmaat in 1862 verscheen, de proeve in den Philoktetes geleverd, in de uitvoering overtreft. In zijne 'Eneis' is hij er geheel in. Standvastige volharding was eene hoofdeigenschap van zijnen geest, ja evenzeer van zijn gemoed.

In de 'Eneis' had hem aangetrokken de meesterlijke behandeling der taal.' Virgilius na te volgen in de met 'sierlijkheid getemperde majesteit, eene telkens naar het onderwerp en den zin afwisselende harmonie, eene naar den aard der beschrijving of de taal der hartstochten zich voegende beweging', dit zou 'belachelijke laatdunkendheid' zijn geweest. Maar eene vertaling te geven, waarin de oorspronkelijke versmaat werd behouden, eene vertaling, welke eene 'getrouwe terugkaatsing van haar voorbeeld' gaf, en den dichter eenigszins leerde kennen in den vorm, die hem tot voertuig diende, - dit was te beproeven.

Dat deze taak zwaar was, wie zal het ontkennen?

De metrische poëzie had tot heden weinig opgang gemaakt in onze taal. Kenners van de klassieke letterkunde betwistten zelfs, uit vooringenomenheid met haar, aan

onze taal de mogelijkheid om zich in metrische poëzie uit te drukken. De schare, met het werk der classieken onbekend, ziet alleen in het rijm het kenmerk der poëzie.

Het fijne taalgevoel van Rau spiegelde hem de kans van slagen voor. Zijn ontwikkeld gehoor voor talen deed hem blijken, dat in onze taal 'de eene lettergreep meer in de uitspraak gerekt wordt dan de andere', en daardoor ontstaat duur of *quantiteit*.

'Waar nu quantiteit is', zegt R. - 'daar is metrische poëzie mogelijk, want zij behoeft geene andere hoofdstof.' Wel biedt de hexameter, wil men deze versmaat zuiver behouden, eigenaardige zwarigheden aan, die 'voornamelijk aan het bij uitstek jambische onzer moederspraak liggen. Die moeilijkheden zijn evenwel volgens hem niet van dien aard 'dat zij de juiste uitdrukking der gedachte belemmeren, of haar ongeschikt maken om het oor te behagen, en dat zij haar dus niet beletten, ook in een gedicht van langeren adem, de vertaling tot voertuig te strekken.

En zoo kwam dit kunstvolle werk tot stand, ten doel hebbende om zijne landgenooten, die Virgilius niet kenden, hem eenigszins te doen kennen. Hij heeft dit heldendicht van langen adem overgebracht zooals een kunstenaar behoort te doen: niet slaafsch, maar critisch. Uitnemend kenner der classieke letteren, heeft hij veel weggelaten, wat hij niet als het werk van Virgilius konde erkennen, maar als toegevoegd beschouwde. De hoogheid der gevoelens, de eerbied voor gevestigde instellingen, welke uit dit heldendicht spreken, wilde Rau als in eene nieuwe, treffende taalmuziek aan zijne landgenooten doen kennen.

Den ondergeteekende staat het nog levendig voor den geest met welk een volhardenden ijver hij aan dit werk arbeidde in zijne studeerkamer op het huis te Lent, waar zijn leermeesters, professor Peerlkamps beeltenis, als goedkeurend op hem nederzag. Ik moet met schaamte bekennen dat Rau's edele, gevoelvolle voordracht mij soms als in een onuitsprekelijk heerlijken slaap tooverde, waarin

Dido's en Eneas' gestalten boven mij schenen te zweven, terwijl de baren der zee haar gemurmur aan beider stemmen paarden. Beteekenisvol, met een zweem van afkeuring, zeide hij dan soms: laat ons maar eens in den tuin gaan.

Alcestis, 1864.

Het deels in rhythmische en deels in berijmde versmaat vrij overgebracht tooneelstuk van Euripides zag in 1864 het licht. Drie-en-twintig eeuwen was het toen geleden dat Euripides het voor de eerste maal deed vertoonen. De dichter van het stuk dong toen mede naar den prijs der scenische spelen met vier tooneelstukken, waarvan 'Alcestis' het laatste was. Alhoewel onze smaak en de behoeften van ons verstand aanmerkelijk verschillen van die der oude Grieken, met betrekking tot de dramatische kunst, zoowel wat vinding betreft als uitvoering, zoo zal toch ieder, die voor het schoone in dichtkunst vatbaar is, moeten erkennen dat hetgene in 'Alcestis' door den Atheenschen kunstenaar geleverd werd, van zulk eene bekoorlijkheid en levendigheid is, dat het verdient ook nog in onzen tijd te worden geëerd.

De persoon van Alcestis, die zich opofferde voor haren echtgenoot, wien het aan moed ontbrak om te sterven en zich in dezen liet vervangen door zijne beminnelijke gade, is als voorbeeld eener zich zelve verloochenende echtvriendin zoo heerlijk, dat reeds alleen om dezen trek Euripides tot de groote dichters mag worden geteld.

'Alcestis' moest het réalisme vertegenwoordigen, eene richting, die ook door onze beschaving niet wordt afgewezen of veroordeeld. Het is dus geenszins van gisteren. In dit tooneelstuk moest het mede ten schouw dragen, wat het werkelijk ook naar Rau's zienswijze prijzenswaardigs heeft. Dat hij overigens deze richting binnen enge grenzen wil beperken, en zelfs Euripides hem te ver gaat, behoeft wel geene nadere verklaring. Hij, door zijn kieschen zin geleid, door zijn ingetogen hart gewaarschuwd,

konde moeilijk eene andere richting voor de zijne kiezen dan die van 't ideale schoon. Tafreelen als die van Jan Steen, hoe levend op doek gebracht, zouden hem moeilijk een glimlach hebben afgedwongen.

In Euripides trok hem vooral de leer der onsterfelijkheid aan, waarvan de waarde volgens hem in dit tooneelstuk diep wordt gevoeld, terwijl door den antieken eenvoud van den stijl zijn smaak werd voldaan.

De 'afwisseling van toon, die een der eigenaardigheden van dit tooneelstuk uitmaakt' heeft de vertolker zorgvuldig weten te bewaren. Hij had het werk van den griekschen meester in zijne velerlei bewegingen en strekkingen doorschouwd; hij las het met instemming en gevoel, met tranen misschien, doch die tranen waren de hulde aan het Helleensche genie dankend opgedragen.

Cedwalla 1864.

Het oorspronkelijk dramatisch gedicht, dat nu in Rau's levensschets behoort te worden vermeld, is, wat aangaat de stof, ontleend aan eenige bladzijden van het bekende werk van Emile de Bonnechose: 'Histoire des quatre conquêtes de l'Angleterre', livre II. chap III.

Wat wordt den lezer in 'Cedwalla' hier geboden? eene op zich zelve weinig belangrijke, men zoude zeggen, weinig dankbare gebeurtenis, door Rau's dichtkunst verheven tot een belangwekkend drama, behandeld met die edele, klassieke soberheid en eenvoud, waarvan hij nimmer afweek. Doch ondanks zijne bekwaamheid schijnt het stuk hier en daar een weinig te zeer afhankelijk gehouden van staatkundige, meer bepaald dinastische bijzonderheden, waarin de lezer zoude kunnen verdolen, doch dit is misschien een persoonlijke indruk van den ondergeteekende.

Nogtans bevat het stuk onmiskenbare schoonheden. Een voortreffelijk dichterlijk gevoel is een der bekoringen ervan.

'Dicht- en Zedekundige studiën', in 1865 uitgekomen,

bevat eene reeks voordrachten, door den dichter gehouden in de openbare vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde: over de Lamartine's 'Méditation poétique' getiteld: 'La Foi' op den 24 Januari 1834; over 'Inleiding van het gedicht 'Jocelyn', op den 14 Maart 1837; over 'Thomson's jaargetijden', op den 21 Januari 1845, eindelijk over 'het verkieslijke van, bij de vertaling van dichtstukken, zooveel mogelijk de oorspronkelijke versmaten te behouden', den 5^{den} October 1855.

Uit deze opgave blijkt dat buiten de classieke letterkunde ook de moderne letteren door hem met belangstelling werden gevolgd.

In de vorige eeuw bezat het Duitsche volk twee boven alle andere bij die natie bewonderde en geliefde dichters: Goethe en Schiller. In alle deelen der dichtkunde waren zij uitstekend, maar overigens onderscheidden zij zich van elkander in vele opzichten. Een zelfde geluk had in de eeuw, waarin wij leven, het Fransche volk in zijn Victor Hugo en De Lamartine. Tusschen deze twee paren had, zou men mogen beweren, eene zelfde eigenaardigheid plaats: namelijk deze, dat bij het eerste en oudste paar Goethe de in wijsgeerige diepte meest omvangrijke was, doch Schiller de teederste en alzoo de beminnelijkste.

Hetzelfde geldt van het tweede en jongere paar: Victor Hugo was een genie van grootsche uitgebreidheid en verbazende kracht, maar de teedere zanger der 'Méditations' en van 'Jocelyn' ondervond toch bij zijn volk van beiden de meeste liefde.

Eerst later stal Victor Hugo, voornamelijk door zijn gedicht, 'L'art d'être Grand Père' de harten der natie.

Rau had aanvankelijk weinig welgevallen in Victor Hugo, omdat hij hem ten deele voor *gemaakt* hield en dus voor niet natuurlijk. Maar in Lamartine bewonderde hij vooral wegens de 'Méditations' een dichter, die in onze eeuw de beminnelijkste en teederste mag worden genoemd. Bevreemden kan het dus niet dat R. een dichtstuk van hem

in onze taal overbracht, en daarvoor eene goede keuze deed in de 'Overdenking' welke 'La foi' heet. Op bl. 4 zegt hij: 'Het onderscheid van landaard heeft bij de hedendaagsche volken een dichtsoort doen ontstaan dat, bij de Ouden onbekend, de gevolgen eener met rustelooze oefening voortgezette beschaving op den menschelijken geest ten duidelijkste kenbaar maakt. De gedichten daartoe behoorend stellen ons de gewaarwordingen der ziel voor in hare werking op haar zelve: zij toonen ons den mensch, niet in zijne beschouwing der natuur of in betrekking met den samenhang, maar waar hij zijn blik op eene andere dan op deze zichtbare wereld gevestigd houdt, niet waar hij zijn gevoel jegens zijn medemensch uitdrukt, maar waar hij in zich zelve terugkeert en in de geheimenissen zoekt te dringen van zijn bestaan. Het is de zang der zelfbeschouwing.

De toon van dezen zang is als die van Phedra's voedster bij den jongsten van de drie Grieksche treurspeldichters: 'Ach het gansche leven der menschen is vol smarte en heeft geen oogenblik verademing: maar zoo er iets beters dan dit leven is, het ligt in duistere nevelen omhuld'. .... Dit is eenigermate de taal van Byron, doch men meene niet dat de eerbiediging van godsdienstige en zedelijke beginselen een beletsel zoude wezen voor de poëzie om zich in den kring der dichting waar wij van spreken te bewegen.... Neen! zij kan hare fakkel in den afgrond der vertwijfeling doen schijnen, en van daar de wicken weder uitslaan en haren klimmenden zang de zaligheid des vertrouwens doen ademen.

De aanhef van het stuk, volgens den vertaler niet vrij van overdrijving, heeft eenige versregels, waarin het scepticisme met zijne overspannen bespiegelingen aan het woord is:

'O Grensloos Niet! ('k erken geen andre godheid meer:)
Onpeilbare afgrond, waar ik eens toe wederkeer,

O! waarom werd de mensch toch uit uw schoot geboren?
Hoe zalig sliep ik in bewusteloosheid verloren?

Ons dunkt dat van een toestand van bewusteloosheid te spreken al dadelijk overdreven is.

't Waar beter nooit gewekt uit de eindeloze nacht;
Noch 't haatlijk schemerlicht aanschouwd.'

Toch erkent de dichter dat het leven veel schoons heeft:

----- 'als
De hoop ons toestroomt, die het mijm'rend harte voedt;'

Hij beseft de grootschheid, de heerlijkheid der schepping:

'Gij wereld door den tijd me als lustplaats toegewezen,
Getuige mijner vreugd bij d'oorprong van mijn wezen;
O Zon! o voedster van die juichende natuur!'

Al is de wereld nog zoo schoon, 'hij is een wereld
moê, waar niets bestendig is'.... Doch als nu eens alles
bestendig was, dan was er aan de smart, het verdriet, de
ellende, nimmer een eind. Nu zijn goed en kwaad, vreugde
en smart ten minste gemengd en ..... eindig, want men
sterft.

'Wat zijt ge, o ziel! gij vlam, die mij verteert van binnen?
Moet, als ik sterf, voor u een nieuw bestaan beginnen?'

Zie, dat is het wat de zanger vreest. Hij heeft genoeg
van 't bestaan in 't algemeen:

'Uw lijden moê, en slaaf van uw bestaan,
Wenscht gij niet meer te zijn en siddert voor 't vergaan.'

Er komt eene wending in de stemming van den zanger, die bij Byron ter schole is geweest. 'Het geloof brak in mijn harte door,' zegt hij. Dan volgen de schoone verzen:

't Heeft, (het geloof) als de zuivre melk, der moederborst
ontvloten,
Den moedermond ontvloed, zijn zoet voor 't hart ontsloten.
't Was in onze eerste jeugd onze eêlste levensvonk,
Geliefde en trouwe baak, eer nog de reden blonk.

't Geloof is hem nu meer dan de rede. Maar waar komt dit nu van daan, vragen wij met den vertaler? In de Aanteekening, blz. 15, leest men: 'Het geloof, zooals het in dit voorgaande dichtstuk van de Lamartine wordt ingevoerd, is een geheel onbestemd woord, waaraan geen bepaald denkbeeld kan gehecht worden. Men krijgt niet te hooren 'hoe dit geloof, waarvan gesproken wordt, verloren is gegaan, en vanwaar het weder in de ziel opkomt.

- - - - - 't Geloof in den echt godsdienstigen zin 'veronderstelt plicht - en schuldgevoel, waarvan de denkbeelden in de poëzy van De Lamartine, maar al te dikwijls, of duister zijn of gemist worden.'

In Thomson's 'Jaargetijden', trok hem de zedekundige stoffe aan. De keuze dier stof bewijst dat hij, met ernstige, belangrijke wijsgeerige denkbeelden zich bezighoudende, een bemoedigend gids trachtte te zijn voor anderen, door hun in dezen de schoonste menschelijke plichten voor te spiegelen ter aanmoediging, om zooveel doenlijk niet slechts rechtvaardig maar ook liefderijk te zijn, hun een kostelijk voorbeeld. Inderdaad, wij mogen hem vertrouwen, niet zoozeer om zijne redeneering, maar om zijne begeerte van ons in deugd, dus in vreugde, te doen wassen.

Ook heeft Rau ons een fragment van het fransche gedicht, 'Jocelyn' van De Lamartine, naar zijne vertolking willen schenken. 'Onze moedertaal kwam mij meer dan eenige andere taal geschikt voor,' zegt hij, 'tot dit bijzonder mengsel van natuurlijke eenvoudigheid en onge-

zochte verhevenheid; en om mij zelven hiervan door eene poging, hoe zwak dan ook, te overtuigen, waagde ik de navolging van een klein gedeelte van dit gedicht.

‘Hij had geen vrienden, dan zijne arme kudde en mij
 Hier op deze aarde. Ik nam den weg der pastory,
 Als elken zomer, op 't Sint-Jansfeest, langs de paden
 Waar zich de gems vermeidt’, - en vond alleen zijn
 lijk.... Hij was niet meer!) [heer.
 ‘De dienstmaagd weende om haar zoo trouw verpleegden
 'k Riep: Martha! 't Is dan waar?... Zij, op mijn stem
 bewogen,
 Rijst op, wischt met de hand de tranen uit hare oogen,
 En zegt: te waar, Mijnheer! - kom op: - gij kunt hem
 zien.
 Men moet, als de uchtend komt, hem de uiterste eere biên.
 Zijn ziel zal van deze aard met zoeter vrede scheiden,
 Indien ook uw gebeên hare uitvaart begeleiden,
 Zelfs in zijn laatsten strijd vergat zijn mond u niet.’

Voorwaar men zoude een zeer moeilijk te voldoen kunstrechter wezen, als men dit begin van 't gedicht niet schoon en indrukwekkend vond.

Men mag niet verder gaan met afschrijven; maar is deze vertolking niet den man waardig, die ons zooveel schoons in zijne eigen werk schonk?

Een enkel woord mag hier nog volgen over ‘Eenige Taal- en Dichtkundige Aanmerkingen’ naar aanleiding van de twee eerste afleveringen van het Woordenboek der Nederlandsche taal’, wjl Rau in de vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, op 2 December 1865 te Leiden eene voordracht daarover hield.

‘Een goed begin is 't halve werk’, riep hij goedkeurend en zonder eenige aanmatiging der Redactie toe. Toch had hij aanmerkingen: zij golden de uitbreiding, die het werk noodwendig zoude bekomen, indien men voortging zooals men begonnen was. Hij drong aan op bekorting, zooveel

mogelijk was. Hij meende 'dat men in de ter verduidelijking aangevoerde voorbeelden, wanneer het geene aanhalingen zijn', minder woorden noodig had. Het kwam hem voor dat het overtollig was 'ten aanzien van samengestelde werkwoorden, wanneer bij de behandeling van het voorzetsel of bijwoord zekere kracht duidelijk is aangewezen, die dit reedeel aan een bepaald slag van werkwoorden waar het meê samengesteld kan worden geeft, de gansche reeks dier samenstellingen, waar zij slechts de zuivere toepassing zijn van het reeds opgegeven taaleigen in het Woordenboek op te nemen.

Doch waarom zoude men voortgaan met te vermelden wat R. of aanmerkelijk bekort of eenigszins anders zoude gewild hebben?

Sedert het jaar 1865, toen R. zijne rede uitsprak, zijn er vele afleveringen van het Woordenboek verschenen.

Tot aan zijn laatste levensdagen bleef hij de onderneming een belangstellend hart toedragen, telkens betreurende dat zijn geklommen jaren hem niet zouden vergunnen het geheele, omvangrijke werk voltooid te zien.

Al wat het vaderland tot eer konde strekken vond bij hem bijval, aanmoediging, deelneming; daarom konde hij niet dulden dat met de letteren een onwaardig spel werd gedreven. Streng, misschien te streng, zoude men het oordeel kunnen achten, dat hij velde over de aardigheden van den 'Schoolmeester': hij vond die niet geestig, en 't verwonderde hem bijna op pijnlijke wijze dat een letterkundige en dichter, als de schrijver van werkelijk aardige en geestige stukken, als die 'Het Dorp aan de grenzen'. 'De betooverde Viool' en zoo menig ander werk had geschreven, er toe konde komen het geschrijf van dien schoolmeester aan te moedigen.

Maar men mag het spreekwoord dat de smaak der menschen verschillend is, hier niet buiten rekening laten. Wie heeft ook niet soms om zekere aardigheden gelachen, waar niet veel geestigs in stak.

De in onze letteren zoo belangstellende en nijvere verzamelaar deed in 1867 zijne 'Proeve van Aanteekeningen op de Treurspelen van Vondel' verschijnen, meest naar aanleiding der uitgave van 'Vondels werken, in verband gebracht met zijn leven - door Mr. J. Van Lennep.'

Over Horatius, Carm. 1. Od. XII. 33. Sqq¹.

Vervolgens verscheen in 1869 het gedicht 'Osmund' in drie zangen, dat hoewel geheel verdichting, in sommige trekken der eigenschappen zijns geestes den dichter zelve maalt, althans eenigermate afspiegelt.

De levenssmart eener edele, diep en schoon gevoelende menschenziel is in deze zangen uitgedrukt.

Hoewel in zekeren zin eenzaam door het leven gaande, heeft Osmund nogthans de menschen lief en is hij niet vermetel genoeg om naar een geluk te streven hier op aarde, zooals zij niet geven kan. Hij had zijne lotgevallen en diep prentten zij zich in zijn gevoelig, ook door hartstochten bewogen gemoed, doch de heerschappij van een naar het voortreffelijke gericht wil deed hem staan boven al wat hem ten strijde daagde.

Hem kon alleen de waarheid, nimmer de leugen of het onnatuurlijk opgeschroefde ook maar een oogenblik bekoren. Hij is wijsgeer en zich bewust dat er noodwendig zijn, dien het lot beschoor 'alleen te wezen.' Hij had liefgehad, rein en edel, in vroeger levensjaren. Eenzaam bewandelde hij nu zijn pad. De 'schijngoden' der wereld trokken hem niet aan, en de vrienden, in wie hij zich mocht verheugen, waren hem door den 'breeden stroom van het werkzaam leven ontvoerd. Hij vond lust in zich zelf genoeg te wezen.'

In deze gemoedsstemming doolde hij vaak rond door de wouden om Groesbeek, eertijds vermaard wegens de

1 Over Horatius, Carm. 1. enz. is de schrijver van dit levensbericht een onbevoegd beoordeelaar.

wilddieven, die met de dienaren der wet als in een nimmer rustenden krijg leefden. Het gebeurde wel dat Osmund, daar omzwerfende, een lood fluitende om het hoofd vloog. Nogtans, als behoedden hem de gepeinzen zijns geestes, vreesde hij het gevaar niet.

Op zekeren dag valt een bekend strooper doodelijk getroffen voor zijne voeten neder. Osmund, edelmoedig, door zijn hart gedrongen, neemt de zorg op zich voor het onverzorgde dochtertje des gestorvenen, voortaan een wees.

Thans heeft het leven voor Osmund weêr een doel. Hij scheen nu alleen voor ouderplicht te leven. Regina, zoo was haar naam, groeit voorspoedig op tot eene bloeiende maagd, en tot zijn schrik ontdekt Osmund dat hij haar bemint. Doch hij dacht te edel om aan dit gevoel, dat hij veroordeelde, toe te geven, en voortaan was er in hem geen andere zucht dan zich zelve te overwinnen.

't Was kort geleden dat Osmund een Kleefsch ingezetene uit een groot gevaar had gered, waarin deze door zijn paard was gekomen. De geredde bezocht Osmund in zijne woning, waar hij Regina leerde kennen. Eene verloving was 't gevolg daarvan. Osmunds milde hand nam zulke maatregelen dat niemand de ouderlooze als arm mocht aanzien. De verloving volgde.

Het 'Valkhof' te Nijmegen met zijne geschiedkundige herinneringen strekt voor een goed deel tot onderwerp van den tweeden zang.

Daar ginds in de laagte, waar een nederig kerkje verrijst, werd Regina met haren Baldewijn in den echt verbonden, aan welke plechtigheid haar pleegvader deel nam, aan hare zijde staande. Daarna zocht hij in gemoedsbebeweging de plek bij de eeuwenheugende Heidensche Kapel, waar hij wil toeven tot de scheiding onherroepelijk zal zijn.

Zijne gedachten ijlen eene wijle terug van 't vluchtig heden naar vroeger eeuw. Karel de Groote, die eens daar

troonde, zijne opvolgers, Neêrlandsch veldheeren en hunne tegenstanders, Alva en de Nassau's, hij aanschouwt ze in zijne verbeelding, met al wat de geschiedenis in haren loop op deze plek voorbij voerde. Doch hij scheidt van deze herinneringen om den blik te vestigen op één punt, een stoomboot, die den steven naar Duitschland heeft gewend en langs de bochten der kronkelende rivier naar 't Oosten spoedt. Doch meer en meer stelt zich de afstand tusschen 't vaartuig en het oog dat nog den stijgenden damp van de wolken tracht te onderscheiden. Met wankelende schreden daalt hij neder om de woning te zoeken waar hem nu de eenzaamheid wacht, die hij niet dan met zijne gepeinzen kan vullen.

De derde zang bezingt den 'Duivelsberg' een heuvel achter het dorp Beek, aan gene zijde der Pruisische grenzen.

Osmund is getuige geweest van het 'echtheid' dat Regina met haren Baldewijn smaakt. De wonde heeft zich weêr geopend en Osmund, in zijn binnenst van onuitsprekelijke gedachten gefolterd, ontvlucht zijne woning om in nacht en nevel om te zwerven 'het geweld des weêrs trotseerende.'

Van het diepste der valleikloof stijgt het klagende der pijnen, in wier top de nachtwind zucht, als een gedempt rumoer; waarvan 't gerucht soms klimt tot loeien. Hij wenscht dat een bliksemstraal hem den schedel kloofde, het broeiness dier gedachten.

'De maan klieft den drang der wolken aan den hemeltrans ..... misleiding! de wolken ijlen haar traagheid tegen. 't Zintuig misleidt ons, hier en overal. Wat is waarheid, wat is dwaling? ligt in 't grenzenlooze van 't bedrog het geheim, dat ons verstand te boven gaat? Is ook wat eeuwig schijnt vergankelijk, als de schaduw die verdwijnt, en is het heelal niet een gewrocht van 't Alvermogen, maar 't beeld door 't brein gevormd?'

Alzoo gaat Osmund, wiens geest als van 't anker der

zekerheid is weggeslagen, steeds verder van 't eene hersenbeeld door 't andere voortgestuwd....

‘k Zag voor 't beeld eens Vaders de afgoden verstomd, en is ook dit een denkbeeld? het gewrocht eens geestes hoog te waardeeren, maar 't geen de ziel niet als werkelijkheid durft aanvaarden?’ . . . . .

De nacht is voorbij gegaan, en meer beraden na de worsteling met zijn gepeinen, zocht Osmund de woning die hij ontvluchtte, en waar niemand hem gemist had. Hij gaat in 't kleine vertrek, waar hij sinds jaren niet was geweest, waar Regina placht te rusten en waar nu het kind sluimert. Hij werpt zich neder voor het kleine leger, kust het kind en draagt het weenend op aan God, hem dankende, die eens hem troostte in zijne verlatenheid door haar die van dit kind de moeder is. Hij die twijfelde aan Gods liefde is tot Hem teruggekeerd om voortaan onwankelbaar aan de oneindige liefde te gelooven.

Al was Rau in het ambtelooze leven overgegaan, toch bleef hij belangstellen in al wat de maatschappij betreft. Als Oud-Curator van het Gymnasium te Nijmegen, vierde hij mede het 325 jarig bestaan van de Apostolische school aldaar, thans het Gymnasium, en luisterde hij, na de rede van Mr. J.B. Kan, rector, de plechtigheid op met een Dichtstuk, door hem voorgedragen, dat getuigenis aflegde van zijne vaardigheid en van zijne liefde voor de jeugd en de stad zijner inwoning.

Welk gevoelig hart hij bezat, daarvan legt het lied ‘Smart en Troost’ eene schitterende getuigenis af. De bloedige gebeurtenissen van het jaar 1870 hadden hem aangegrepen.

Door opvoeding in de fransche taal - immers zijn vader had als Waalsch predikant en professor, reeds in vroege jaren die taal in zijn huisgezin ingevoerd, 't geen in dien

tijd, toen ons land onder de Franschen was gekomen niets vreemds was - alsmede door de waardeering van hetgene ons volk aan de zonen van Frankrijk te danken had - men denke aan de *R e f u g i é s*, was Rau spoediger dan vele anderen van zijn stand in aanraking gekomen met fransche beschaving en las hij doorgaans met nut en genoegen, wat van die zijde kwam. Dies ontboezemde zich het hart van den edelen, nog altijd krachtigen dichter - toch reeds bijna zeventig jaren oud - toen de oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland uitbrak, bestemd zoovele slachtoffers der staatkunde in het breede graf neder te maaien. De toon waarin hij zijne smart, zijne diep zedelijke afkeuring van het aan te richten bloedbad lucht gaf, werd toen zeker door velen gedeeld, doch weinigen slaakten hun leedgevoel op zulk eene krachtige, het hart verheffende wijze als de zanger van 'Smart en Troost'¹.

En wie hem kenden, in zijne echte gemoedelijkheid, in zijne bewustheid van den nauwen band, die mensch aan mensch, volk aan volk verbindt, wisten dat hij diepe *smart* gevoelde over de gebeurtenissen en alleen nog *troost* konde vinden in een diep vertrouwen op den leider van al wat ons menschen betreft, dat bij hem de grondslag van het gemoedsleven was.

In dien tijd werd het 'Roode Kruis' gesticht. Vele edele, menschievende vrouwen meldden zich aan ter verpleging der zieken en gewonden en trotseerden op de slagvelden en in de hospitalen wezenlijke gevaren. In zijn zang zegt de dichter aan het slot:

'Gaat, toont de Wereld Liefdes krachten:
Weest dus de band der volken: vlijt de baan
Tot betere eeuwen, die wij wachten;
Als de Evangelie-zon zal in haar toppunt staan.
Christinnen! 't voegde u met de palmen

1 1870.

Dier vrede voor te trêen, waar, nog met bloed bemorst,
 `t Geteisterd wereldrond naar dorst.
 Eens treedt ge ook ons vooruit met zegepsalmen,
 Bij `t dalen van den VREDEVORST.

Als een vervolg op dit lied dichtte Rau in 1871 zijn 'Oorlogszang', waarin de zanger in krachtige beelden het gevaar schildert voor de vreedzame maatschappij van die zeden en behoeften, waarmede de soldaat, na het onvermijdelijk bloedvergieten, huiswaarts keert.

Beide zangen worden waardig besloten door het gedicht 'Aan een Verwonnen Volk' (1872). Aangaande dit Lied mag men zeggen dat wellicht dichterlijke deernis zich nimmer schooner en edeler paarde aan strengen ernst en verheven smart dan in dezen zang, gewijd aan het Fransche volk.

Nu wacht den lezer kennismaking met een grooter, meer omvattend dichtwerk dan de laatst vorige: een zoodanig waarin Rau als wijsgeer en als ernstig, gemoedelijk Christen geheel zijn hart trachtte uit te storten, eene poging die niet is mislukt. Het is alsof hij besepte het nu volgende te mogen, ja, te moeten openbaar maken, daar het hemzelven werkelijk geslaagd scheen. En welke keuze deed hij? misschien die van een episch fragment, of een wijsgeerig dichterlijk betoog, of iets anders? Neen! van dit alles niets. Hij schonk ons een stuk, dat hoewel naar het onderwerp niet nieuw, toch wegens zijne bewerking wellicht in geene letterkunde een voorbeeld kent: hij schonk ons een gebed, het 'Gebed des Heeren' in schoone, stoute, verhevene poëzie, `t welk in 1876 werd openbaar gemaakt. Iedere afdeeling is als een lierzang op zich zelve.

Het komt ons natuurlijk voor dat de zanger lang zal hebben gearzeld, eer hij als kunstenaar en gemoedelijk Christen dit gewrocht van zijnen geest, gerekend naar het onderwerp, goed genoeg zal hebben geacht om het in `t licht te geven. Doch hij ondernam dit ernstig-verhevene werk met een nederig hart, en in de hoop dat menig

christelijk gemoed er door gesticht zoude worden. Was het onderwerp hoog ernstig, zijne bekwaamheid als dichter stond, getuige de kracht zijner gedachten, het stoute van den stijl en flinke van den versbouw - tevens merkwaardig om de rijke afwisseling der vormen - op eene hoogte, die hij wellicht nimmer meer zoude overtreffen, en ook niet overtroffen heeft.

In hetzelfde jaar 1876 leverde R. aan de openbaarheid 'Het Ontwerp van Bilderdijk's Epos.'

In 1880 deed hij dit stuk volgen door 'De Ondergang der Eerste Wareld', door Mr. Willem Bilderdijk, met eenige aanteekeningen en een ontwerp van den Epos.

Alsnu volgt vier jaren later, alzoo in 1884, de uitgave van het fragment uit Ovidius 'Herscheppingen' XIV Boek, vs. 622-771.

Den ondergeteekende is het bekend dat het geheele dichtstuk 'de Metamorphosen', in Nederlandsche hexameters in handschrift aanwezig is, behoudens een aantal plaatsen die hij beter oordeelde onvertaald te laten wegens den minder oorbaren inhoud, beoordeeld naar onze zeden en het standpunt onzer beschaving.

Al de in 't *openbaar* verschenen werken van R. zijn vermeld. Eén bundel dichtstukken moge alsnog worden genoemd, die *niet in den handel* werd gebracht. De titel dezer verzameling luidt: 'Zangen eens Levens'.

Al de stukken van dien Bundel ontstonden tusschen de jaren 1826 en 1861.

Hier plaatsen wij nog eenige korte stukken uit het Dagboek van Rau, die men misschien met eenige instemming zal lezen:

Uit het Dagboek.

De gedachte van vroeg te sterven mag voor mij iets schrikkelijks hebben; maar dat ik zou voorbij gaan zonder

mijn innigst gevoel te hebben mogen uiten, zonder getoond te hebben hoezeer ik kan liefhebben, dat heeft iets bitters en wreeds voor mijne voorstelling. De gedachten, die op dit papier vloeien, broeden op den bodem des harten, terwijl de oppervlakte de kalmte weërkaatst waardoor het omsloten is.

1834.

Er is in 't gevoel dat men nog vatbaar is voor genieting, wanneer deze onschuldig is, op zich zelf iets verheffends en streelends: het is een bewijs van veerkracht, van zedelijke gezondheid; het is eene verzekering dat wij Gode nog iets kunnen offeren. Ik weet niet of neerslachtigheid niet de gedachte zoude kunnen voeden, dat men tot niets meer goed is en dus ook niet om God te dienen.

id.

Die zijn vriend ziet, gevoelt zich zoodanig als hij voor het oog zijns vriends zijn wil. Het is onbegrijpelijk voor die niet wezenlijk liefheeft, welk een invloed het gezicht van een vriend op ons heeft. Het valt ook minder moeilijk deugdzaam te zijn in tegenwoordigheid van hem die ons voor deugdzaam houdt.

Possumus quia posse videmus. De onverschilligheid voor ons zelf en voor het leven valt weg; wij hechten meer waarde aan hetgene onzen vriend dierbaar is.

1836.

Het genot dient ons niet, daarom wordt het ons veelal onthouden, al hoewel er zijn die door de onbestemde opwinding van het genot, vooral dat der vrije natuur, meer tot het Opperwezen getrokken worden dan door de ernstige stem der beproeving. Maar deze godsdienst is zelden van den echten stempel en draagt geene vruchten. Indien het berouw het hart niet verteedert, blijft die godsdienst schraal en stroef. Zonderlinge wegen der Voorzienigheid!

wie beeft niet van ze te peilen! Moet het kwaad dan in ons door de gevolgen van het kwaad worden uitgedreven? Is de gisting van dien strijd het noodzakelijke, althans het laatste redmiddel tegen hetgene ons, aan ons zelve overgelaten, zou verderven, maar door de Hoogste Wijsheid tot loutering bestierd wordt?

1837.

Wat baat een onzekere en schemerende blik in de toekomst? Aan God zij opgedragen, wat onze beperktheid niet is geroepen te bestieren. Ook hetgene onze zorg is toevertrouwd, wacht zijnen zegen om voltooid te worden en vertrouwend op zijne genade sluimeren wij in, wanneer onze hand het weêr moet laten glippen, en geven het gerust over aan den Almachtigen Bestierder der wereld.

1836.

Tot wien spreek ik toch wanneer ik dit dagboek schrijf? Tegen mij zelven? Ik moet dan in den tweeden persoon spreken. Tegen dengene die na mijn dood dit boek zal vinden? dan moest ik in den verleden tijd mij uitdrukken. Ik spreek als tegen een verborgen, voor het gezicht niet aanschouwelijk vriend, die mij alleen door schrift kan verstaan, aan wien ik telkens de laatste ervaringen en herinneringen, waar ik met een vriend over spreken durf, mededeel; ten einde hij mij die op een ander tijdstip mijns levens, wanneer ik ze weder vergeten zal zijn, tot mijn nut te binnen breng. Ik heb van mijne vroegste kindschheid af gedroomd van zulk een wezen; een metgezel tot wien ik het woord innerlijk richtte in de eenzaamheid en onder de menschen; die nimmer moede was van mij te volgen, mij gade te slaan, die mij met een onuitputtelijk geduld aanhoorde, mijne kinderachtige invallen, mijne vreugde en mijn verdriet deelde en mij volgde in alle de bewegingen van mijn hart omdat ik hem en hij mij lief was. Helaas! is er zulk een wezen in de gansche

wereld? en is het onder de schepselen niet, wie is het dan tot wien ik dus spreken durf?

1848.

De adel van den mensch ligt niet in dat onbestemde gevoel van vermoedheid die al het aardsche geeft, maar daarin, dat welke smart zijn hart heeft neergedrukt, welke teleurstellingen dit hart als mishandeld hebben, hij de kracht en het recht behoudt van te zeggen: Ik zal opstaan en tot mijn vader gaan.

1856.

Het zijn niet altijd de traliën en grendels, de zware poorten en muren op onze geloften gesloten, die het kloosterleven bepalen. In de wereld levende, met haar uit- en ingaande, kan men in den geest eene afscheiding opwerpen, waarachter de afgematte ziel zich verschuilt om in God te rusten.

1856.

Ik gevoel mij van eene moedeloosheid aangegrepen, als mij zelden nog vermeesterd heeft. Ik weet niet meer waar ik mij aan vast zal grijpen, om niet in eene doodelijke onverschilligheid en machteloosheid te verzinken, daar ik van niets meer, wat ik daar kan stellen, eenige vrucht verwacht.

Ik moet mij hier tegen verzetten. Ik weet dit wel. Niet roesten! Niet roesten! moet mijne leuze zijn. Er is iets groots in, zonder belooning van eer of onderscheiding van den tijdgenoot het hoofd op te houden, en de schaduwen des ouderdoms te gemoet te gaan met liederen, waarvan de weerklank niet tot ons komt - nooit misschien tot ons komen zal. Genoeg! zoo zij slechts weerklank vinden in een rechtschapen hart en de ziel des zangers boven de aarde verheffen.

1861.

Er is geen ding waarin het moeilijker is ons te beheerschen dan in datgene wat wij niet uitdrukkelijk genoeg voor kwaad in ons zelve houden; waarin ons als 't ware de maatstaf van goed en kwaad ontvalt.

1869.

Karakter van Rau, zijne eigenschappen als mensch en eenigermate als dichter en letterkundige.

Hoewel naar aanleiding van bijna ieder werk van R. 't een en ander in zijn levensbericht is gezegd geworden, zoo meen ik toch dat eene samenvatting van het geheel niet mag ontbreken, want zijne geschriften zijn als de kinderen zijns geestes. Geldt dit van ieder schrijver, van hem geldt dit in bijzondere mate. De voortbrengselen van hem dragen allen een eigenaardigen stempel. Zij zijn karakteristiek. Er wordt in onzen tijd zooveel geschreven, waarvan het vaderschap gevoeglijk door meer dan een zoude mogen worden opgeëischt; zooveel dat naar een reeds lang bestaand type werd voortgebracht. Het bezit geene eigenaardigheid. Dit mag niet worden gezegd van het door R. voortgebrachte.

Wat zijne geschriften betreft, hun karakter zijn zij aan het zijne verschuldigd, en hij was een ernstig, gemoedelijk, godsdienstig man. Maar tevens was hij een geleerde van den echten stempel der klassieken, in wien zich ook de nieuwere tijd, onze beschaving, heeft afgespiegeld. Met dit eigenaardige, zelden te vinden, was hij doorvoed, en wat hij er aan wist te ontleenen verwerkte hij met kieschen smaak en schrander beleid. Hij had een eigen stijl, die niet alleen voortvloeide uit zijne geleerdheid, welke niet gering was, maar tevens en vooral uit het hem aangeboren gevoel. Die stijl mag soms een weinig moeilijk zijn, hij is tevens krachtig en ongemeen. Zoo flink als zijn stijl is ook zijn handschrift.

Rau was dichter en denker, en wat hij leverde was alles wel overlegd en met een zeer helder hoofd voortgebracht. In de beoefening der letteren was zijne vreugde. Het was hem eene bijna onmisbare voldoening het schoone te beoefenen, er over na te denken, waar hij het vond. Zijn gevoel had noodig het te smaken. Het was hem geene meer of min overtollige bijzaak in het leven, neen! het was hem als eene hemelsche spijs.

Had hij zich vroeger losgemaakt van zijn rechterlijk ambt, hij zoude als beoefenaar van het schoone meer geleverd hebben dan hem nu mogelijk is geweest. Hij zou zijne vleugelen breeder hebben uitgeslagen en een meer verbreiden naam hebben gemaakt. Maar ook nu nog mag men dankbaar zijn aan dat werkelijk edel en diependenkend vernuft.

Er was in zijne kunst niets gemaakts; de hoedanigheid van zijn gemoed was niet twijfelachtig. Dit komt ook vooral uit in zijne 'Zangen eens levens'. Zij kenschetsen den man als hartelijk en standvastig in de vriendschap, onbaatzuchtig, met ongelukkigen meêgaande.

Dat zulk een man ondanks zijne betrekkelijke afzondering nogtans veel liefhad mag niet verwonderen. Hij had niet behoefte aan *vele* vrienden, maar aan *veel* vriendschap, en ook van hem mag worden gezegd dat hij voor zijne vrienden 'alles waard' was.

In 'Osmund' komen plaatsen voor, waarin hij nederlegde hoe hij dacht over en gevoelde voor vriendschap.

Was hij in jonger jaren vroolijker dan later; uitte hij zich soms met eene zekere schroomvalligheid en kostte het hem eenigszins moeite zijne beste en edelste gevoelens uit te spreken, die hem kenden, bezaten niettemin in hem een schat, boven de meeste aardsche gaven op prijs te stellen.

Voor zich zelve ernstig godsdienstig in den zin van gematigde rechtzinnigheid, was hij alleszins verdraagzaam. Hij dacht ruim, maar was streng in al wat de zedelijk-

heid betreft, vooral die van den rechter, in 't algemeen van ieder, die in de maatschappij een voorbeeld behoort te wezen.

Zeer gevoelig voor waardeering was hij, en ach! hij werd daarin niet verwend. Ik heb mij dikwijls afgevraagd: hoe kwam het dat hij niet meer gewaardeerd werd? Veel heeft deze kiesche, edele ziel geleden door eene betrekkelijke onverschilligheid van 't publiek voor hetgene hij gaf. Was het dan werkelijk weinig de moeite waard er kennis van te nemen? Is ons vaderland zoo rijk in meer dan middelmatige vernuften, dat men Rau als over 't hoofd zou mogen zien? Werd hij door zoo velen overtroffen? In kennis en kunde zeker niet. In poëtisch vermogen evenmin. Heeft de geleerdheid hem misschien bij 't publiek benadeeld? Maar zijn er in ons land nog niet mannen genoeg aan wie zijne lettervruchten wel besteed zouden geweest zijn? en hebben wij zulk een overvloed van oorspronkelijkheid, dat er b.v.b. niets goeds aan de oudheid te ontleenen valt?

Voor Bilderdijk, als reeds gezegd werd, bleef R. altijd erkentelijk. Da Costa schatte hij hoog. Onder de later opgetreden dichters was hem Jan Van Beers eene sympathetische verschijning. 'Dat is er dan toch nog een,' hoorde ik hem eens neêrslachtig uitroepen.

Naar zijne vroegere opvoeding had hij meer op met de fransche dan met de duitsche letterkunde. Met bewondering sprak hij van Goethe als genie, doch diens pantheïstische richting maakte hem van dit genie afkeerig, en hoewel hij Schiller waardeerde, zoo vermiste hij toch in diens verheven idealisme de liefde voor 't Evangelie en de hartelijkheid, daarin te vinden. Meer nog dan de heerlijkste kunst was hem de Natuur lief en waard, onmisbaar als voorwerp van innige bewondering, ja! van eerbied, en, levende op een door hem zelven met zooveel echten smaak aangelegd buitengoed, merkte hij veel op, waarom de schepping Gods hem lief en allen eerbied waar-

dig was. In de vrije natuur rustte hij gaarne naar ziel en lichaam uit. Als flinke voetgangers bezochten wij samen menig lieflijk oord in ons vaderland: zoo de omstreken van Breda, waar langs uitgestrekte bosschen, de Mark bevallig door het landschap kronkelt, en in tegenstelling daarmede, de uiterste spits van Noord-Holland en het eiland Texel. Ik zal niet licht den heerlijken zomeravond vergeten, dien wij besteedden om in een klein, rank vaartuig van dat eiland naar den vasten wal terug te keeren. De vlammen der prachtig ondergaande zon wemelden op de golfjes van het Marsdiep. Wij voeren tusschen groote koopvaardij- en oorlogschepen door, terwijl voor onze gedachten de tijden herleefden dat de vloten der Trompen en der De Ruiters de roemrijke statenvlag in top heschen. Bij eene andere gelegenheid zwierven wij over de Veluwe, en het Uddelermeer zoekende, dachten wij aan de Hunnenschans, die een rol heeft in Oltmans's 'Schaapherder'.

Reeds in het jaar 1826 deed Rau met zijne moeder en ander gezelschap eene reis langs den Rijn, die zich uitstrekke tot Heidelberg. Vele jaren gingen voorbij eer hij zich eene zoodanige ontspanning weder eens vergunde, namelijk in 1855, met mij als metgezel. Het lieflijke Ahrthal bood hem eene natuur, die met zijn gevoel samenstemde: niet het stoutste en verhevenste trok hem doorgaans het meest aan, maar eer het lieflijke, idyllische. Vier jaren later reisden wij langs het mooiste gedeelte van den Rijn, en toefden in het Zevengebergte, te Laach, St. Goar. In 1862 was Heidelberg het eigenlijke doel der reis. Natuurlijk bezochten wij de schoone ruïne. De cicerone die ons rondleidde, kweet zich van hare taak met een weinig minder werktuiglijkheid dan doorgaans aankleeft aan haar vak. Zij vestigde onze aandacht op een zwaren ronden toren, waar een brok uit het muurwerk was gelicht door de geduchte kracht van het kruut der Franschen; en zij roemde dien muur terecht als een mees-

terstuk van hechtheid. 'Neen-' zei Rau, 'ik zie hier niets dan een meesterstuk van verwoesting'. Wij bestegen den Kaiserstuhl: voor ons gingen een heer en eene dame, de eerste was een flink, gezet man, de dame was een jong meisje van tengere gestalte. Naar de gelijkenis dier twee moesten wij het paar voor vader en dochter houden. De vader, hoewel een gezet man, liep met snelle schreden het meisje vooruit, dat meer en meer achter bleef en eenzaam voortspoedde 'Ach'! zeide Rau 'ik weet wie zij is; zij is Crëusa, dochter van Priamus en Hecuba: de vooruitspoedende Iulus zal reeds bezweken zijn en Crëusa zal nimmermeer worden gevonden'. Zoo leefde zijne verbeelding voort met de klassieke dichters, die hij zoo schoon vertaalde.

De laatste reis die wij samen deden was in den herfst van 1867. De Luxemburgsche kwestie was bij de diplomaten en politici aan de orde: wij zagen de schoppen en kruiwagens in beweging om de vestingwallen der stad Luxemburg te sloopen. Het zag er akelig uit, niettegenstaande de schoone ligging der stad. Wij spoedden naar Trier om de *porta nigra* te zien en smaakten te Aken op een zondag het genot van een heerlijke mis aan te hooren in den Dom van laatstgenoemde stad. 'Als gij niet bij mij waart', zeide hij telkens 'zou ik hier niet willen zijn. Het najaar zou mij zoo neerslachtig maken, een beeld als het is der verschijnselen van mijn leeftijd'. Rau was zeer vatbaar voor droeve indrukken. Ook zeide hij reeds eenmaal, toen wij voor 't laatst het schoone Rijn-landschap zagen: dit is mijn afscheid van dit heerlijke, dat ik hier bij herhaling met u, mijn vriend! mocht genieten.

En hij kwam er niet weêr. Ofschoon hij in het laatste jaar van zijn leven zeer achteruitging, gevoelde hij zich reeds verscheiden jaren vermoeid en, zonder dat hij 't zeide, begon het leven hem te drukken. Maar hoewel de lichaamskracht verminderde en de kring zijner dagelijksche bemoeiingen nauwer werd bleef zijn geest helder en nog in

alles deelnemend. Hij was omgeven van liefhebbende betrekkingen en vrienden, die evenals gedurende heel zijn leven, zoo ook in de laatste levensdagen hem 't gemis van een eigen huisgezin vergoedden. Ook ik kwam hem bijna dagelijks bezoeken en had dan, hoewel er weinig gesproken werd, ten minste de voldoening van eenige hartelijke woorden tot hem te kunnen richten en van hem te hooren. Het eigenaardige van zijn handdruk, die zoo menigmaal zijn gevoel voor mij, in verschillende omstandigheden van ons beider leven, vertolkte, bleef tot het laatst behouden, en toen hij nog in den nacht van zijn sterven mijne hand drukte, sprak hij duidelijk mijn naam uit.

Hij heeft eigenlijk in zijne laatste dagen niet geleden. In de vaste, benijdenswaardige overtuiging dat de mensch, van 't aardsche ontdaan, eene toekomst heeft bij zijn Heiland, op wien hij met ongeschokt geloof vertrouwde, stierf hij tegen den morgen van den 29^{en} November 1887.

J.R. STEINMETZ.

Nijmegen, Augustus 1888.

Levensbericht van F.L.A. de Jagher.

(De berichten omtrent het leven van dit medelid onzer Maatschappij zijn luttel en ongewis. Wat hier wordt medegedeeld, berust hoofdzakelijk op persoonlijke herinneringen.)

Den 11den Juni 1814 te Brugge geboren, overleed hij den 15den December 1886 te 's-Gravenhage als gewezen beambte bij het Departement van Financiën, wien in 1880 bij gunstige uitzondering een pensioen was toegelegd ter erkenning van zijne goede diensten, gedurende 27 jaren verleend bij de liquidatie der voormalige Weesen Momboirkamers. Op jeugdigen leeftijd verloor François de Jagher zijne ouders; hij werd bij een oom in Frankrijk, en wel te Rijssel opgevoed, waar hij een bloeiend 'collège' bezocht door paters Jezuiten gehouden. Dat hij de litteraire vakken boven de mathematische stelde, laat zich vermoeden. Uit zijn mond vernam ik hoe een zijner 'professeurs' hem toen reeds op de bedenkelijke richting, die hij insloeg, heeft gewezen. 'Mon gars t'es bien fou décidément, les lettres ne valent qu'en commerce et en typographie, hors de là point de crédit.'

Omstreeks 1829 moeten tot den jeugdigen de Jagher

door een practischen en zijn heil bedoelenden Jezuiet die woorden zijn gesproken, welke ik een halve eeuw later door een uiterlijk ouden, innerlijk jongen man aldus hoorde commentarieeren: ‘Les lettres ça ne donne que l'amour du beau et des sentiments délicats et c'est toujours quelque chose dans les rudes besognes journalières.’

In 1838 is de Jagher in Nederland gekomen; in 1841 huwde hij met eene Hollandsche dame; gaf in 1846 zijn eersten bundel verzen uit en liet zich in 1852 in het Nederlandsch Staatsverband opnemen. In 1872 werd hij tot lid onzer Maatschappij verkozen. Tot zijne voorstellers behoorden zeer waarschijnlijk J.J. Cremer, Bennink Janssonius en Elliot Boswel. Tien jaren lang, van 1842-'52, woonde de Jagher als buurman van Kneppelhout te Oosterbeek, waar hij het beoefenen van de Nederlandsche en Fransche letteren meer als afwisseling dan als vervulling beschouwde. ‘De smart’ - schreef ik onlangs over mijn ouderen vriend - ‘de grootste meesteres in de wellevenskunst, verhief den dilettant tot den meesterrang. Buiten zijn toedoen in het beheer zijner financiën bedrogen, moest hij op middelbare jaren met vrouw en kinderen een leven aanvangen, hemelsbreed verschillend van hetgeen hem in zijne jonkheid ten deel viel. Hij heeft het lijden van aangezicht tot aangezicht aanschouwd en het zoo flink, door zijne flinke vrouw gesteund, onder de oogen gezien, dat het, ofschoon nooit geheel en al, toch in verschillende tijdperken op zulk een afstand van hem bleef, die hem in de hitte van zijn levenskamp verademing schonk. Na eene aanvankelijke periode van opstand was de berusting ingetreden, eene van die krachtige en gezonde gemoedsstemmingen, waarvan alleen zij, die zwaar leden en heftig stredden zich een begrip kunnen vormen. ‘Soyons philosophes et répétons sans cesse:

Il n'y a qu'un bonheur:
Le devoir.

Il n'y a qu'une consolation:

Le travail.

Il n'y a qu'une jouissance:

Le beau.

Deze koninklijke gedachte van eene Koningin weerklonk op zuiveren toon in de Jagher.' -

II

Wat ons medelid C. Sepp in zijn levensbericht van Dirk Jacob Scherer (Bijlage tot de Handelingen van 1884) vermeldde, dat het den biograaf van Scherer - wiens levendig gesprek weleer ook mij toonschakeeringen te hooren gaf als de kleuren van een bloemperk door zon of wolkschaduw wisselend getint - niet kon gelukken, het beeld van den schalken, geestigen en fijn beschaafden man met juistheid weer te geven, is ook waarheid voor den levensbeschrijver van François de Jagher.

Er is voor hen die hem niet gekend hebben, geen welgelijkend portret af te schilderen, hoogstens kunnen eenige lijnen en schaduwen een krans van meer of minder vaste omtrekken doen zien, waarin zij die de Jagher gekend hebben, zijne beeltenis vermogen te plaatsen. Immers de Jagher was eene van die schijnbaar kalme, inderdaad zeer nerveuse persoonlijkheden, wier uiterlijk ieder oogenblik wisselt naar de indrukken, die zij ontvangen. Hij was een fijn bewerktuigd mensch wiens ontvankelijkheid evenwel afnam naarmate het veld zijner indrukken zich overmatig uitbreidde. Stil in gezelschap, was hij levendig onder vier oogen. Hij telde bijkans zestig jaar, toen ik hem leerde kennen, en hij scheen mij den éénen dag tachtig, en veertig den anderen dag. Zijne opgewektheid sloeg vaak tot dofheid en omgekeerd die lage stemming tot hooge blijdschap over. Dan was hij zoo bedrieglijk jong dat de wonderdoende macht der kunst, die den verjongingsbeker haren ernstigen beoefenaars langt, openbaar werd. Want een ern-

stig kunstbeoefenaar was de Jagher wèl en in een vak van letteren, dat gewoonlijk nooit veel anders dan teleurstelling geeft: de vertaalkunst. François de Jagher was vertaler; een bij uitstek zeldzaam vertaler; hij bracht Nederlandsche dichtstukken in Fransche verzen over en (hier bereikt de zeldzaamheid haar toppunt) in goede niet tegen de Fransche prosodie zondigende verzen. Opvolger in het rijk der Letteren van Auguste Clavareau, heeft hij evenals deze de dichtkunde van zijn aangenomen vaderland op eene smaakvolle en welluidende wijze in den vreemde bekend gemaakt. Hij heeft, afgescheiden van geldelijk voordeel (welk uitgever betaalt er nu in 's Hemels naam Hollandsche verzen in Fransche vertalingen?!) de kunst om de kunst liefgehad en veertig jaren lang met een artistieke nauwgezetheid en een fijn ontwikkeld schoonheidsgevoel, te schuchter om aan de kracht van eigen talent te gelooven, de werken van anderen overgebracht of om met de Jagher zelve te spreken *nagevolgd*. Door en door beschaafd man, op middelbare jaren in vergelijking van vroegere weelde tot den bedelstaf gebracht, is de kunst voor de Jagher eene troosteres geweest. 'L'étude des chefs d'oeuvre de la littérature néerlandaise m'a souvent consolé dans mes adversités.' Iets anders, zal men wellicht zeggen, kan een dichter, en dan nog wel een dichter die zulk een weeldevak als waartoe het vertalen van Hollandsche verzen in de Fransche taal mag gerekend worden - dan ook niet van zijne kunst verwachten en, haast ik mij er bij te voegen, heeft de Jagher bij het ouder en wijzer worden, nooit verwacht. Ja, er was een tijd, dat hij als zoovele anderen vóór en na hem eierzuchtige droomen koesterde, hij die aan de Nederlandsche Letterkunde een internationalen dienst bewees, maar op de geheele kaart van Europa - van Turkije tot Noorwegen toe - is er, naar ik vastelijk geloove, geen strook grond waarvan de Regeering met dergelijke droomen zoo goed raad weet als die der Lage Landen. Toch had de Jagher, met meer

Fransch dan Hollandsch bloed in de aderen, meer moeite te begrijpen hetgeen allen Nederlandschen artisten terstond duidelijk wordt, dat de Nederlandsche Regeering ten allen tijde twee corporaties stiefmoederlijk heeft behandeld: de ingenieurs die het land boven water houden en de kunstenaars, die het voor droogte behoeden.

III

Over de Jaghers arbeid heeft Henry Havard een oordeel uitgesproken, waardoor het eensklaps tot een hoogen kunstrang werd opgeheven. In 1872 schreef Havard: 'Si c'est toujours une énorme difficulté, lorsque deux langues diffèrent autant d'esprit et de caractère que le français et le hollandais, de transporter de l'une dans l'autre, d'une façon harmonieuse et correcte, des ouvrages de prose, que dire de l'audacieux qui ne craint pas de traduire des vers hollandais en français et, ce qui est mieux encore, en vers français?'

'C'est ce véritable tour de force qu'a exécuté M. de Jagher, et nous devons dire qu'il s'en est tiré à son honneur. Non seulement il a su vaincre les difficultés, éviter les écueils, triompher des obstacles sans nombre qui se trouvaient sur son chemin; mais encore il a su trouver la vraie forme poétique et son petit poème d'Abd-el-Kader est un charmant morceau, rempli d'excellentes qualités.

'La forme y est correcte, la rime riche, la cadence harmonieuse, et si, comme nous l'espérons, ce n'est là qu'un essai, cet essai nous promet des travaux plus sérieux et qui auront un charme tout particulier.'

De heer Havard onderstelde de vertolking van Ter Haar's gedicht een eerste proef, evenwel dat was zij niet; zij was de gelukkige volgeling van een reeks gelukkige voorgangsters. Hoe Bernard Ter Haar zelf er over dacht, wordt uit een zijner aan den vertaler gerichte brieven kenbaar. Daarin lezen wij: 'Voor een aantal jaren is mij reeds eene Fransche vertaling van mijn Abd-el-Kader toegezon-

den, die mij toen gelukkig geslaagd scheen, maar in de verste verte niet met de Uwe in vergelijking gebracht kan worden. Deze is als proeve van ‘Vertaalde Poëzie’ een chef-d’oeuvre in mijne oogen, dat van de genialiteit, het dichterlijk talent en de heerschappij over de taal des Vertalers, schitterend getuigenis geeft.’ Tot zoover zou de brief van Bernard Ter Haar van 23 Augustus 1872 uit Doorn gedagteekend, als een formulier van beleefde dankbetuiging kunnen gelden, doch in de volgende woorden treedt de criticus, die anderer werk aan eigen kunstmodel toetste, op den voorgrond: ‘Ik houd mij overtuigd dat men eenparig zal moeten erkennen, dat mijn stuk in geest en karakter, in vorm en inhoud, in kracht van uitdrukking, in vloeiendheid en gespierdheid der verzen weinig of niets verloren heeft. De fraaiste partijen die men daarin gevonden heeft en die mijzelven ook het best voldoen, zijn door U met kennelijke zorg bewerkt en op hoogst voortreffelijke wijze teruggegeven. Komen er regels in - en hoe was dit bij het verschil van beide talen ook anders mogelijk? - die de kracht van het oorspronkelijke niet ten volle uitdrukken; andere worden er weder in gevonden, die wel verre van voor het oorspronkelijke te wijken, die in kracht nog te boven gaan.’ -

Voor al deze laatste volzin geeft, dunkt mij, getuigenis van eene onafhankelijke oordeelvelling, even vleidend voor het kunstvermogen van den vertaler als voor het karakter van den oorspronkelijken dichter. Doch al was de Jagher tijdens en na zijne benoeming tot lid onzer Maatschappij bij slechts weinige onzer jongere leden bekend, de oudere en onder hen de beste kenden zijn naam en zijn arbeid zooveel te beter. Reeds in 1846 had François de Jagher een bundel vertaalde poëzy het licht doen zien ‘Imitations de quelques Fleurs de poésie Hollandaise’ waarvan Kneppelhout tenzelfden jare in *de Gids* een aankondiging gaf. In 1847, bij de verschijning van Feith's ‘Ode aan God’, liet Kneppelhout evenals Nicolaas Beets zich op zeer gun-

stige wijze over de Jagher's ongemeen talent schriftelijk aan hem uit, en drie jaar later, toen de Jagher intusschen bij Stenfert Kroese te Arnhem zijn bundeltje Boutons de fleurs, poésies morales en bij de Erven H. Van Munster te Amsterdam zijne Inspirations Morales, poésies dédiées à la Jeunesse had doen verschijnen, - in December 1850 schreef Auguste Clavareau over de Jagher's 'Etudes nationales, traductions et imitations du Hollandais' (La Haye Imprimerie C.H. Susan 1850) een zeer waardeerende recensie in het 'Journal du Limbourg.' In een zijner brieven aan den auteur der 'Etudes' schrijft Clavareau het volgende: 'Vous me demandez, Monsieur, si j'ai obtenu des souscriptions ici; cette question m'est une certitude que vous ne connaissez pas l'esprit de notre capitale: on s'y occupe fort peu de littérature, nous sommes, en ce moment, dans une complète Béotie qui fait peine et qui semble avoir pris la littérature nationale surtout en antipathie. Chaque libraire (à Maastricht) pourrait vous en dire autant. Le journal des modes, la musique et quelques rares livres de science sont tout ce qui intéresse les gens du monde, encore en petit nombre.'

Het is mogelijk dat na een veertigjarig tijdperk het sluimerend Nederlandsch letterkundig gevoel van Limburg's hoofdstad is ontwaakt - ons medelid Emile Seipgens heeft er het zijne toe bijgedragen - en het door Clavareau bedoeld Beotië in een Athene is verkeerd, maar of in de andere hoofdsteden onzer provinciën thans de 'gens du monde' anders zijn en in de toekomst zullen zijn dan de Maastrichtenaars van 1850 mag..... *aan redelijken twijfel onderhevig geacht worden*. Een bescheiden, zich niet aan de attentie van het algemeen opdringend letterbeoefenaar, met een talent de maat der bescheidenheid te boven gaand, heeft op middelbaren leeftijd, zoo was de Jagher's meening, niets meer te eischen indien hij door de beste zijner kunstgenooten gekend en gewaardeerd wordt. Dat ons afgestorven medelid dien stelregel toepaste is mij tien jaren

achtereen gebleken: nooit heeft hij over miskenning van wien ook geklaagd. Zekerlijk had hij door zijn arbeid meer bekend en erkend *behooren* te zijn, doch hij gevoelde te wèl, dat de regel der behoorlijkheid op het gebied van nationale kunstwaardering juist door hen evenveel wordt overtreden die hem in het maatschappelijk verkeer angstvallig naleven.

IV

De Jagher's voorname dichterlijke werkzaamheid valt niet, gelijk na het voorgaande ware aan te nemen, tusschen de jaren 1846 en 1866, maar moet tusschen 1870 en 1884 worden gesteld. Zijne eerste dichtperiode sluit met de uitgaaf (bij Cherbuliez te Genève en Parijs) van *Les Ombres enfantines; Chants et soupirs; Elégies traduites du Hollandais du Dr. R. Bennink Janssonius*; zijne tweede vangt met de verschijning van Ter Haar's *Abd-el-Kader* aan en omvat eene onafgebroken dichterlijke werkzaamheid van bijkans vijftien jaren. Die arbeid ligt in manuscript voor mij; de beste dichters van vroegeren en lateren tijd zijn er in vertegenwoordigd - ik noem Vondel, Bilderdijk, Da Costa en Potgieter, de Génestet, Schaepman - en geëindigd heeft François de Jagher zijne herscheppingen met Piet Paaltjens Snikken en Grimlachjens, 'een bloedig en verdienstelijk werk' naar Haverschmidt's opmerking. Beide bundels wachten op eene uitgave, waarmeê ik mij, gesteund door ons medelid A.G. Van Hamel, bezig houd, en mocht het mij in 1889 gelukken die taak te vervullen dan zal ik als goede inleiding niet anders kunnen bezigen dan hetgeen de 'imitateur' zelf zeer waarschijnlijk als zoodanig had willen doen. Ik vind namelijk een strook papier met deze woorden, die mij even schoon als juist toeschijnen, en door ieder kunstrijk vertaler als onwederlegbaar zullen gestempeld worden. Het heet dan: 'Certes ce n'est pas une mince difficulté que de faire passer

un poème, un poème lyrique surtout, d'une langue dans une autre. Les vins les plus délicats supportent parfois difficilement le transport, et c'est une opération hasardeuse que de transvaser cette subtile liqueur de la poésie, de lui faire quitter le flacon taillé et ciselé à son usage pour la verser dans une coupe étrangère. Pendant la transfusion il est à craindre qu'on n'altère la saveur du précieux élixir ou qu'on n'en laisse s'évaporer le parfum. Pourtant si l'opération est faite par une main pieuse et habile, si le vase préparé pour recevoir la liqueur exotique est d'un métal digne d'elle et façonné avec amour, il y a des chances pour qu'elle conserve la meilleure part de ses qualités exquis. Tout dépend du goût et de la dextérité de main de l'opérateur. Une bonne traduction en vers doit rendre le mouvement et la couleur de l'original, plutôt que d'en reproduire servilement les formes et les rythmes. Si le traducteur indépendamment de la claire intelligence du texte et de la science du mécanisme de notre prosodie possède le don d'intuition et d'assimilation qui ne s'acquiert pas, il pourra interpréter dignement le poète étranger vers lequel l'auront attiré de secrètes sympathies.'

Die 'secrètes sympathies' zijn als de magneet geweest, waardoor de fijnbesnaarde ziel van de Jagher zich naar de dichters van zijn tweede vaderland aangetrokken voelde, en van de kracht dier aantrekking heeft ons medelid de verdienstelijkste proeven ten bate onzer letterkunde afgelegd.

Maarsen, 10 Juli 1888.

F. SMIT KLEINE.

Levensbericht van Karel Jan Frederik Cornelis Kneppelhout van Sterkenburg.

Toen in den bundel van het vorige jaar mijn schets van dr. Jan Drabbe verscheen, veroorloofde zich zijne zuster, de weduwe van hem, wiens naam ik boven dit opstel schreef, de alleszins gepaste opmerking, dat het levensbericht van haren echtgenoot, die op 17 Augustus 1885 was overleden, daarin nog niet was opgenomen. Ik bemerkte, dat door samenloop van omstandigheden dat levensbericht gevaar liep achterwege te blijven, en dit zou mij spijten. Ik zet mij daarom neder om een paar bladzijden te wijden aan de nagedachtenis van onzen vroegeren stadgenoot, den gullen gastheer, den waardigen beschermer van wetenschap, den bezadigden verzamelaar en minnaar van kunst.

Reeds teekende de heer Wolters in het leven¹ van zijn ouderen broeder, den heer Jan Kneppelhout, aan, hoe hun vader, docter Cornelis Johannes Kneppelhout op 1 November 1818 na een kortstondige ziekte overleed², zoodat

1 Levensber. 1886, bl. 250, waar zijn sterfjaar verkeerd is opgegeven.

2 De oude heer Kneppelhout was de eenige zoon van den predikant Laurens Kneppelhout, wiens voorvaderen om een pestziekte uit Saksen herwaarts waren verhuisd. Te Gorinchem geboren leerde hij de oude talen zoo vlug aan, dat hij 13 jaren oud zijnde reeds de hoogeschool kon bezoeken; hij werd in 1799 meester in de rechten te Utrecht, en vestigde zich met zijn vader, die te Naarden zijn emeritaat had moeten nemen, te Leiden, waar hij in 1799 zich weder als student liet inschrijven en wel in de geneeskunde; hij werd docter in 1805 maar sloeg een professoraat in de medicijnen af, daar hij zeer bemiddeld was. Hij maakte van 1804 tot 1810 groote reizen, waarvan professor Te Water in de Algemeene Vergadering van 1819 zulke lange mededeelingen aan zijne hoorders ten beste gaf, dat zij 54 bladzijden folio beslaan. Kneppelhout bleef een vriend der wetenschappen en was eenige jaren lang briefvoerder der Maatschappij.

zijne moeder Johanna Maria de Gijselaar alleen ten doop moest gaan met haren tweeden zoon Cornelis, die op 13 September was geboren. De heer Wolters wees er verder op, hoe die edele vrouw er in mocht slagen hare zoons voortreffelijk op te voeden overeenkomstig hunnen stand en aanleg, en hoe haar broeder Nikolaas de Gijselaar, de groote kunstkenner, de uitstekende leerling en opvolger van David Pierre Giottin Humbert de Superville, haar daarbij ter zijde heeft gestaan.

Evenals zijn broeder Jan heeft Kees, zooals hij steeds genoemd werd, op het Instituut Noorthey onder den geprezen paedagoog Pieter de Raadt uitstekend onderwijs genoten in de nieuwe en oude talen alsook in al wat in die dagen tot de opleiding van Nederlands jongelingschap uit de hoogste standen werd gerekend te behooren.

Als student in de rechten werd Kneppelhout op 4 April 1837 ingeschreven, en mocht hij den 15^{den} Januari 1844 zijne studiën voltooien met zijne promotie op Theses Juridicae. Sedert noemde hij zich Meester in de rechten, van zijn broeder Jan in dit, evenals in vele andere op-zichten verschillende. Was deze lange opgewekte man, iemand die van zijn studententijd af in vele geschriften de druk gelezen bewijzen heeft gegeven van zijne behoefte om zich te uiten, was hij dank den omgang met zijn Franschen gouverneur een letterkundige geworden, die in het Fransch dacht, die in zijn

fijn beschaafd gesprek altijd pittige Fransche gezegden wist in te vlechten en die door vormen en alles steeds aan dat begaafde volk deed denken, zijn kleineren broeder hoorde ik altijd Hollandsch spreken, deze was in vorm en omgang trots zijn aristocratische afkomst en aanzienlijken rang, de eenvoudige, stille Hollander, wiens naam op den titel van slechts één boek is gedrukt geworden. Heeft Jan vele en verre reizen gemaakt voor en na zijn kinderloos huwelijk, Kees heeft wel eens o.a. met zijn vriend Willem Drabbe gereisd, maar vond in het huiselijk leven bevrediging van zijne wenschen; hij woonde met zijne moeder, de deftige matrone van het Rapenburg in dat familiehuis met de hardsteen omlijsting van een der ramen van de breede zijkamer, tusschen de Nonnen- en Doelensteeg. Daar heeft hij zich ook een huiselijk geluk trachten te verschaffen door zijn huwelijk met Julie van Gorkum, de jongste der fiere en begaafde dochters van den generaal, die bij elk der talrijke wapens van het toenmalige leger een zoon als officier geplaatst zag, terwijl er slechts één zijn weg koos door de poorten der Leidsche Alma Mater. En nu ik den naam van Julie van Gorkum neerschrijf, verdringen zich in mijn hoofd vele herinneringen aan dat dubbelde hardsteen huis op 't Rapenburg bij de Noordeindsbrug, waarin op zulke prettige partijtjes met hare jongste broeders, mijne schoolvrienden, zoo volop genoten werd, en waarbij die beminnelijke zuster zulk een lieve verschijning was. In zijn bureau in het achterhuis op de toen nog met een dubbelden rei boomen versierde Papengracht, heeft de generaal van Gorkum den grondslag gelegd van hetgeen in den Haag het Topographisch Bureau is geworden, tot dat hij met vele hoofdofficieren van 1830 gepensionneerd werd en Leiden met zijn gezin verliet.

Velen zagen dus Kneppelhout in 1850 met groot genoegen Julie van Gorkum naar Leiden terugbrengen, en ieder verwachtte voorspoed en geluk voor dat jeugdige paar. Maar het liep anders, de oude mevrouw Kneppelhout stierf

in 't volgende jaar, en de jonge mevrouw bij de bevalling van hare dochter Johanna Maria, bij wier doop de vader alleen stond, evenals zijn moeder bij zijn doop had moeten staan. Het zij genoeg hier op te teekenen, dat deze dochter in later jaren Jhr. G.J. Th. Beelaerts van Blokland huwde, den grooten vriend der Transvalers, en thans den voorzitter der Tweede Kamer, op wiens uitnoodiging ik deze bladzijden neerschrijf.

De heer Kneppelhout was intusschen eigenaar geworden van een kostbaar landgoed in het Utrechtsche met het kasteel of ridderhofstad Oud Sterkenburg, dat hij later liet verbouwen, en waaraan hij bijzonder gehecht was; hij voegde aan zijn naam dien van het kasteel. Daar leefde hij des zomers, daar was hij evenals des winters te Leiden, de gulle gastheer van zeer velen, vooral nadat hij, 17 Augustus 1855, in Susanne Elizabeth Drabbe een tweede vrouw gevonden had, die aan vele vrouwelijke begaafdheden eene groote mate van tact parende, dertig gelukkige jaren met Kneppelhout mocht beleven en hem vijf kinderen schonk: 1 Cornelis Johannes, gehuwd met Cornelia Schuurbecque Boeye, 2 Wilhelmina Frederika Louisa, gehuwd met Pierre François Besier, 3 Julia Lydia Maria, gehuwd met Mr. Lodewijk Henrick Johan Mari Asch van Wyck, burgemeester van Venendaal, 4 Susanna Elisabeth Bartha Hermina, ongehuwd, 5 Johannes, onlangs gehuwd met Marie Louise van Rappard.

De omgang met zijn oom de Gijselaar had niet nagelaten bij Kneppelhout lust en liefde voor de kunst op te wekken; zoo was hij met den schilder Cornet in aanraking gekomen, die steeds door hem beschermd is, met de heeren Drabbe en anderen; zoo ontwikkelde zich ook bij Kees Kneppelhout kennis van kunst en liefhebberij om te verzamelen, waartoe hem de middelen niet ontbraken, en waarvoor zijn vader reeds den grondslag had gelegd.

Hij bezat dan ook vele fraaie platen en teekeningen, van tal van gravures slechts onberispelijke afdrukken, alle

aesthetisch mooi, maar verschillend van onderwerp; ging hij met teekeningen van oude meesters niet tot Ostade of Rembrandt terug, van hunne navolgers had hij vele mooie stukken in potlood en krijt, gewasschen of gekleurd. Hij gevoelde zich vooral door historische platen en teekeningen, portretten en kaarten aangetrokken. En hij genoot niet alleen daarvan, op kunstavondjes vereenigde hij enkele belangstellenden in gezelligen kring zeer huiselijk bij zich, daar liet hij ook hen volop genieten.

Als kenner en beschermer van kunst trad hij in 1853 in het Bestuur der Leidsche teekenacademie, *Ars Aemula Naturae*, waarin zijn vader ook zitting had gehad, naast zijn oom en zijn broeder, en hielp hij met de heeren Snellen van Vollenhoven, B. Wttewaall en Cornet den kunstzin hier ter stede opbeuren, toen die inrichting uit de wachtkamer boven de sedert afgebroken Rijnsburgsche poort door zijn broeder was overgebracht naar een paar doelmatigere vertrekken in het artistieke huis op de Pieterskerkgracht, waar zij nog zetelt naast een school en de zalen der werkmansvereeniging 'Nut en genoeg.' Onder Kneppelhouts bestuur werden de kunstbeschouwingen des winters hervat, en hij ontving op waardige wijze de mannen van de kunst, die hunne portefeuilles aan het Leidsche publiek ter bezichtiging wilden geven.

De oude heer Kneppel hout had een fraaie bibliotheek aangelegd, die Kees heeft aangehouden; evenzoo had hij van zijn vader een verzameling munten en gedenkpenningen verkregen, die door hem werd uitgebreid, en thans in het bezit is van Mr. Beelaerts.

Ook voor genealogie had Kneppel hout liefhebberij en in den Navorscher, toen die alom verspreide vraagbaak op geschiedkundig gebied nog in zijne goede dagen verkeerde, weet ik dat hij herhaaldelijk bijdragen inzond; maar zijn daar gebruikte letters of teeken niet kennende, durf ik niet opgeven welke antwoorden van zijne hand zijn.

Als Leidenaar verzamelde hij veel, dat op zijne geboorte-

stad betrekking had, waarbij de overleden custos der bibliotheek, de heer C.A. Emeis, hem vaak voorthielp door op verkoopcatalogi zijn aandacht te vestigen. Maar in die stukken te werken, daarin te leven en daarmee anderen van dienst te zijn, zooals zijn buurman, Mr. Bodel Nyenhuis deed, zijne kaarten of portretten, pamfletten of boeken met zelfvoldoening na dankbaar gebruik weder op te bergen, dat lag minder in zijn aard, en zoo hebben zijne schatten veel minder naam gekregen en nut gesticht dan ik gaarne gezien had. Zijne belangstelling op wetenschappelijk en kunstgebied, in alles wat hem voorkwam goed te zijn, was degelijk, al straalde zij niet veel uit; wat hij deed, en hij heeft veel goed gedaan, op verschillende wijs, dat deed hij in stilte; hij wilde er niet van weten; hij hield er niet van genoemd te worden als deelhebber van dit of stichter van dat; zijne natuur was meer gesloten; hij uitte zich niet veel, en doet mij in enkele opzichten denken aan zijn zwager Jan Drabbe.

Hij beschermde de fraaie letteren, en zat in 1863 en '64 als lid van 't bestuur der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten bij de lezingen naast het spreekgestoelte.

In 1860 was Kneppelhout kerkvoogd geworden, of, zooals men toen zeide, lid van de Gemeente-commissie en wel van de oude, want in die jaren was er hier een tweede, een liberale benoemd door den kerkeraad; het waren de dagen van de krachtige en ik mag wel zeggen eenzijdige ontwikkeling van de moderne richting alhier, waartegen de oude commissie was gekant; maar een rechterlijke uitspraak maakte een einde aan het bestaan van de nieuwe. In die jaren valt de veranderde betimmering van de Pieterskerk, dank zij de gelden bij gelegenheid van een door ds. E. Laurillard afgeslagen beroep naar Amsterdam, hem voor dat doel ter hand gesteld. Zoo ontstond het bovengenoemde werk¹

¹ De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leiden verzameld en beschreven. Met platen, gr. 4⁰ in afleveringen verschenen, van 1864 tot 1871

van Kneppelhout, waarin hij alle wapenborden en grafmonumenten van dat bedehuis tegen wand of pilaar geplaatst, of als grafsteen nog leesbaar bij het wegnemen der oude banken, op keurige en wetenschappelijke wijs liet afbeelden op 48 platen in kleurendruk en ze met korte toelichting voorzag. Ik meen de gissing te mogen wagen, dat zijn ambtgenoot in 't kerkbestuur, de heer Bodel en hun vriend dr. L.J.F. Janssen, de conservator van 't Museum van oudheden, daarbij de behulpzame hand hebben geboden, evenals Kneppelhout's vriend, de heer Snellen van Vollenhoven een geschiedkundige schets van de Pieterskerk schreef, die achter de Inleiding een plaats vond.

Kneppelhout vond zeer weinig bijval bij de uitgaaf van dit plaatwerk; de Nederlanders hebben niet veel op met grafmonumenten en opschriften, eerst in onze dagen is de liefhebberij voor geslacht- en wapenkunde ontwikkeld. Het afteekenen en op steen brengen door den heer P.J. Mulder kostte aan Kneppelhout groote opoffering, de uitvoering was ook keurig, en herhaaldelijk heb ik door dit boek te raadplegen geschiedkundige vragen betreffende vroegere inwoners onzer veste kunnen beantwoorden. Het spijt mij dan ook zeer, dat de heer Kneppelhout afgeschrikt is geworden om de gedenkteekenen der Hooglandsche kerk op dezelfde wijs uit te geven, die de heer P.J. Mulder ook voor hem gelukkig had afgeteekend en verzameld, want nu zou dit niet meer te doen zijn, wegens de veranderde betimmering van een paar jaar geleden. Moge het college der kerkvoogden dit half voltooide werk opvatten en een hulde brengen aan de nagedachtenis van hen, die in de Hooglandsche kerk ter ruste zijn gelegd; als men de lijst der namen ziet, zal men bemerken dat het geen onwaardige mannen geweest zijn, voor wier nagedachtenis ik optreed.

Kneppelhout was in 1854 lid geworden van onze Maatschappij, hij was ook lid van het Historisch Genootschap te Utrecht en van het Provinciaal Genootschap van Kunsten

en Wetenschappen aldaar. Maar bovendien werd hij door de Leidsche kiezers in 1863 als hun edelachtbare vertegenwoordiger in den Gemeenteraad gekozen, waarin hij tot 1869 zitting heeft gehad.

Als lid van den gemeenteraad werd de kunstlievende man benoemd in de Commissie voor het Stedelijk Museum bij Raadsbesluit van 4 Maart 1867. Het portret van doctor A. Cuypers door C. Kruseman geschilderd en door Kneppelhout aan het Leidsche Museum afgestaan, bewaart de herinnering aan deze zijne betrekking, welke hij in 't najaar van 1869 heeft neergelegd.

Het ligt niet in mijn plan hier na te gaan aan welke besluiten Kneppelhout als raadslid zijn stem heeft gegeven en aan welke ondernemingen, ten bate van zijne geboortestad ontworpen, hij zijn steun heeft geschonken. Ik stip slechts aan, dat hij, die vele maanden des jaars buiten Leiden vertoefde, meer dan eens voor de belangen van den stembus voor kamer- of raadsleden van Sterkenburg overkwam, en dat wel voordat de spoorweg Leiden-Woerden was aangelegd en het dus een heele reis was. Maar ik veroorloof mij ook de gissing, dat Kneppelhout's onverwacht besluit om Leiden te verlaten met 1870, samenhang zoowel met de bezwaren aan die twee verblijven onafscheidelijk als ook met dat onbevredigende gevoel, dat ieder hebben moet, die zijn stem bij beslissing van gewichtige zaken toch altijd in eene kleine minderheid ziet. Hoe 't zij, de geboren Leidenaar, die de geschiedenis zijner stad scheen lief te hebben, brak met alles in 1870, en zou voortaan de wintermaanden te Utrecht doorbrengen. Voor de stad en de kerk was het vertrek van zulk een vermogend gezin niet onverschillig.

Voor den vriendenkring, waarin Kneppelhout zich te Leiden bewoog, was er een schakel weggenomen; wij moesten zijn gezelschap en dat van zijne gewaardeerde vrouw missen; hunne kinderen zagen wij hier niet opgroeien, en aan het familiehuus bleef nog voor een poos de naam van Kneppel-

hout verbonden, maar weldra behoorde ook dat tot de geschiedenis, en voor de geschiedenis heb ik deze bladzijden bestemd.

Ik eindig met aan te stippen, dat Kneppelhout te Utrecht o.a. in het Bestuur van het waterschap Lekdijk Bovendams zitting had, dat hij de vergaderingen van het Historisch Genootschap bijwoonde, waarin hij blijkens de Handelingen nu en dan iets uit zijne verzamelingen ter tafel bracht, en dat hij in 1873 als voorzitter van de subcommissie voor 't Gedenkteeken van Leidens Ontzet zijn goede wil voor zijne geboortestad heeft getoond.

Leiden, Sept. 1888.

DR. W.N. DU RIEU.